

ЯВДАТ ИЛЁСОВ
СУҒДИЁНА

ТАРИХИЙ РОМАН

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1994

Русчадан
МАЪРУФ ЖАЛИЛ
 таржимаси

Илёсов, Явдат.

И 38 Суғдиёна: Тарихий роман (Русчадан
 М. Жалил тарж.).— Т.: Шарқ, 1994. 286 б.

Искандар Зулқарнайи Доро қўшинларини тор-мор келтириш билан чекланмай, Шарққа юришини давом эттиради. Бу юришини «халоскорлик» деган сўз билан ниқоблейди. Мазлум халқлар аввалига бу сўзга ишонадилар, бироқ ниқоб йиртилади. Суғдиёна халқи баҳодир йўлбончи Спантамаъно атрофига уюшиб, ватан озодлиги учун чел эл босқинчиларига қарши қаҳрамонларча кураш бошлайдилар...

Ўз 2

© «Китоб безаги, «Шарқ»
 нашриёт-матбаа концернининг
 Бош таҳририяти,
 1894.

МУҚАДДИМА

КАТАНЛИК КАМПИР

Эй тошбақа. Тошинг ичра не

қилмоқдасан?

Мен жун ўриб, тўқиялман Милет матосин.

Айт-чи, сенинг аждодларинг қандай

ўлганлар?

Оппоқ отдан ўзларини сувга отганлар.

(Афиналик қизлар айтишуви)

Бу кампир бутун Катан аҳлига маълум эди. Юнон хотинларининг фикрича бу ерга у қайсидир шарқ мамлакатидан келиб қолган. Осиёлик аёлнинг ҳақиқий отини ҳеч ким билмасди. Тошбақа лақаби тилга олинса тиланчи ўгирилиб қарарди.

Тошбақа ҳар тонг ажинли бўйинини чўзиб, беўшов, қийшиқ оёқларини зўр-базўр судраб ёпиқ дарвозалар олдида уймаланар ва ғамгин, хирилдоқ овоз билан бир бурда нон сўраб узоқ нола қиларди. Аммо кўпинча тиланчи кампирни нон ўрнига таёқ билан сийлашарди. Болалар унинг орқасидан мева қолдиқларини отишар эди. Итлар бусиз ҳам илматешик бўлиб кетган катак яктаги этакларини узиб оларди. Кампир дўқ-пўписаларга жавобан хушомад қилгандай жилмаяр, чунки унинг қорни оч эди.

У кўп йиллардан бери бу денгиз бўйидаги бегона шаҳарнинг тош ётқизилган кўчаларида дайдиб юрар, калтак ва ҳақоратларга итоат билан чидаб келарди. Аммо баъзан, хусусан Шарқ шамоли эсганди унда кескин ўзгариш юз берарди. Тошбақа денгиз қўлтиғига бориб, тошдай қотар, кўпикланиб, ҳайқириб қирғоққа урилаётган тўлқинлардан кўз узмай бир, икки, ўн соатлаб турарди. Уй-жойсиз бу кампирнинг кўзларида даҳшатли бир нур чақнарди; ҳассасини ҳар ён чайқатиб, Жанубнинг ғазабкор қуёши, бепоён қумликлари, унда юрадиган икки ўркачли баҳайбат махлуқлар галаси, сўнмас гулханлар атрофидаги муқаддас рақслар ҳақидаги ҳикоясини бошлар, шундай чоқларда мункиллаб қолган бу кампир овози унинг узоқдаги ватанида яшовчи қоплонлар овозига ўхшаб кетарди.

У қўрқинчли қирғинлар, қувғинлар ва пистирмалар ҳақида ҳикоя қиларди. Даҳшатли Эрон шоҳларининг номларини лоқайдгина тилга оларди. У буюк одамнинг хотини бўлганман деб таъкидларди. Лекин ҳеч ким бунга ишонмасди.

Кампир эса тўғри гапираётган эди.

БИРИНЧИ КИТОБ

ТАНГРИ АММОН ЎҒЛИ ШАМОЛ, НОН ВА УМИД

*Ота-бола, бола ота-ла
чиқиша олмас.
Дўст дўстига бегона бўлди,
меҳмонга — мезбон.
Ака-укада йўқ меҳр-оқибат,
Бўлмас ҳам энди.*

Гесиод, «Меҳнат ва кунлар»

Перикл замони Афинанинг гуллаб-яшнаган даври эди.

Шубҳасиз, Перикл ўртаҳол фуқароларга суянардди. Лекин давлат ўз меҳр-шафқатини энг қашшоқлардан ҳам дариг тутмас: эшкакчи ва аскарларга маош тўлар, ишсизларни иш билан таъминлар, очларга нон, ерсизларга ер берар эди. Ҳамма ерда — устахона, қурилиш ва далаларда қуллар меҳнат қилар, шунинг учун эркин одамларнинг бўш вақти кўп эди. Улар билим олар, бутун мавжудот олами сирларидан воқиф бўлар, юлдузлар ҳаракатини кузатар, қуёш тутилишини олдиндан айтиб берар, кенгликларни ўлчар, калесо ва қасрларни безатар эди. Аттика қудратли давлатга айланди; у кўпчилик юнон давлатлари иттифоқига бош бўлди ва Эгей денгизидаги ҳамма савдо йўлларини ўз қўлига олди.

Афиналиклар шон-шуҳратининг сўнги йўқдай туюларди. Бироқ жанубда — Пелопоннес томонда, уфқда тўпланаётган булут сингарин, республикага душман бўлган давлат етилиб, кучга тўлмоқда эди. Бу бўлиниб кетган Эллададаги куч-қудрат жиҳатидан иккинчи давлат — Спарта эди. Илик шамоллар тароват бергувчи Пелопоннес ярим ороли илгари Ахей қабиласи уруғларига тегишли эди. Сўнгра Эпирдан бу ерга дорийлар ёпирилиб келдилар. Улар ахейларни енгиб, энсиз, аммо серҳосил Эврот водийсини

эгаллаб олдилар ва Спартага асос солдилар. Ҳар бир спарталиқ жирканиб илот, яъни «асирга олинган» деб атайдиган ахей — қул ҳисобига кун кечири бошлади. Ахейлар гафлатда қолдирмаслиги учун ғолиблар маҳкам жипслашган жамоа бўлиб яшардилар. Спарталиқлар экин-тикин билан ҳам, савдотик билан ҳам, касб-ҳунар ва илм-фан билан ҳам шуғулланмас эдилар. Улар ов қилмаганда жангга борар, жангга бормаганида эса овга чиқар ёки сарфарга ҳозирлик кўрардилар. Спарталиқлар подшо ва Оқсоқоллар кенгашига итоат қилар эдилар.

Илотлар Афина халқига эргашиб, бойларни бадарга қилиб, ўз ҳокимиятларини ўрнатмоқчи бўлганлиги учун Спартанинг республикани кўришга кўзи йўқ, Афинага ҳасад қилар, унинг куч-қудратидан кўрқарди. Спарта элчилари мамлакат бўйлаб ҳалаканинг итидай югурар, зодагонлар давлатларининг подшоларини умумий душманга қарши бирлашишга даъват қиларди. Икки юнон иттифоқи шу йўсинда вужудга келди. Коринф, Мегара, Сиракуз, Тарент шаҳарлари, Халкида ярим ороли, Беотия Пелопоннес томонга ўтди. Лемнос, Эвбей, Қиклад, Спорад, Лесбос ороллари, Милет, Эпидамн, Кротон, Мессена шаҳарлари ва Фессалия эса Афина денгиз давлати томонда майдонга чиқди.

Беомон жанг бошланиб кетди.

Қиргинбарон жанглардан кейин Спарта ғалаба қозонди. Республика томонидан ўйламасдан қарам халқ ҳолатига тушириб қўйилган иттифоқчиларнинг хиёнати, қашшоқ қишлоқликлар эҳтиёжига менсимай қараш натижасида пойтахт аҳолисига нисбатан уйғонган нафрат туйғуси, душман томонга йигирма минглаб қочиб ўтган қуллар қасоси — буларнинг ҳаммаси афиналикларнинг жангда енгилишига сабаб бўлди. Улардан ўн икки қўриқчи кемадан ташқари бутун флотни топширишга, мудофаа иншоотларини бузиб ташлашга, денгиз иттифоқини тарқатиб юборишга, халқ ҳокимиятини бекор қилишга мажбур этдилар.

Уруш! У фақат Атика ва Спартагагина эмас, бутун Элладага юзлаб ва минглаб кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган кулфатлар келтирди. Илгари ҳеч қачон юнонлар бу қадар кўп уйларни вайрон, бу қадар кўп одамни қурбон қилмаган эдилар. Бунинг устига мисли кўрилмаган зилзила юз берди. Душ-

ман ҳужумларидан омон қолган экинзорларни қурғоқчилик хазон қилди. Очлик мамлакат силласини қуритар, вабо ўнг-сўлига қарамай ютарди. Уруш туйғайли бойиб кетган ижарахўрлар ва ғаллафурушлар ер сотиб олар ва ўзларига қасрлар қурдиришарди. Камбағалда эса сабр-тоқат қолмади. Агар илгари гадолар йўқ, ҳеч ким садақа тилаб ўз қавмига иснод келтирмаган бўлса, энди вайрон бўлган шаҳарлар кўчаларида овқат олиб емоққа чўнтагида бир пули йўқ сонсиз-саноқсиз одамлар дайдиб юрарди. Улар бадавлат кишиларни ўлдириб, мол-мулкни бўлашиб олишарди. Элладани ғалаёнлар силласини қуритар эди.

Шохлашиб уришаётган ҳўкизлар подаси бўрини эсига келтирмайди, ваҳший ҳайвон бўри эса дафналар орасида ўлжасига ваҳшиёна тикилиб туради. Юнонларга македониялик қўшнилари ана шундай кўз билан тикилиб ётарди.

Македония баланд тоғлар, қалин ўрмонлар ўлкаси. Одамлар у ерда ов овлаб, қарағай кесиб яшайдилар, чорва боқадилар, айрим жойларда ғалла экадилар. Македонлар ёввойилар тилида гапашадилар. Улар ҳаммаси бўлиб беш юз минг киши, аммо жуда жасур ва чидамли, қурол билан муомала қилишга ҳам уста халқ. Уларни ҳам илгари Спартадаги сингарии уруғ оқсоқоллари кенгаши бошқарар эди.

Архелай шоҳ даврида македонлар юнон урф-одатларини қабул қила бошладилар. Элладалиқлар варварларга яна ҳам ёввойироқ фракияликлардан ҳимояланиш учун мудофаа кўрғонлари қуриб бердилар, уларнинг аскарларини жанговар тартиб-интизомга ўргатдилар. Македония Филипп Иккинчи шоҳлик қилган даврда айниқса юксалди. Филипп гаров тариқасида Фива лашкарбошиси Эпамнонд хонадонида узоқ яшади, юнон тилида таълим олди, юртига қайтиб келган ёш подшо маҳаллий ҳокимчаларни бўйсундирди ва давлатнинг ягона ҳукмдори бўлиб олди. У ажойиб қўшин тўплаб, Геллеспондаги¹ анчагина юнон шаҳарларини босиб олди ва тўймас назарини Элладага қаратди.

Юнонлар шимоллик ёввойилар ҳокимиятига бўйсунмас эдилар-у, аммо Элладанинг ўз ичида бирлик йўқ эди: ўртаҳол граждандар ва камбағаллар маке-

¹ Геллеспонт — ҳозирги Дарданел бўғози.

донларнинг келишини истамасди, улар халқ ҳокимиятини сақлаш, ортиқча бойликни бўлашиш, маош тўлаш қонунни, озод туғилган одам дахлсизлигининг тарафдори эдилар; Геллеспонтни — скифлардан ғалла харид қилиш учун Боспорга борадиган сув йўлини йўқотишдан қўрққан ғаллафурушлар ва уруш бойлик, фойда ваъда қилиб турган қуролсозлар ҳам Филиппга қарши чиқдилар. Нотиқ Демосфен халқ дохийси сифатида майдонга чиқди ва Филипп шоҳга қарши курашди. Аксинча, бошқа нотиқлар — Исократ билан Эсхин, шунингдек, пулдор Эвбул ва унинг ҳамма ялоқхўр муридлари, сотилган савдогарвачча ва ер эгалари ҳамма майдону чорраҳаларда оғиз кўпиртириб, Элладани эзаётган ички ғалаёнлар ва низо нифоқлардан халос бўлиш Филиппга боғлиқ, деб жар солдилар.

Элладаликлар ўзаро талашиб-тортишаётган бир пайтда Филипп қўшинини Беотияга бошлаб келди; Херонеа шаҳри яқинида жанг бўлди, македонлар юнон аскарларини тор-мор қилдилар. Эллада Македония шоҳи ҳокимиятини тан олди. Тўғри, Филипп ўлдирилгач элладаликлар қўзғолон кўтардилар, лекин ёш подшо — Александр уни бостириб, муқаддас Фива шаҳрини таг-туғи билан вайрон қилди. Мана, уч йилдири, Эллада Македония зулми остида кун кечиради.

Аслзодаларга яхши: ҳеч ким бировнинг мол-мулкига дахл қилолмайди, у илгари кимга тегишли бўлса янги қонун билан ўша эгасига биркичиб қўйилган, «миннатдор оталар» ғалласининг бир қисмини камбағалларга бўлиб беришдек бурунги мажбуриятлар энди йўқ, савдогар бутун мамлакат бўйлаб бемалол юриши, бошлаб харид қилиши, ўзига маъқул бўлган нархда сотиши, кўплаб пул ишлаб олиши мумкин. Ҳа, бадавлат одамларга яшаш қулай бўлиб қолди. Камбағал-чи? Қонун мол-мулкни эгасига абдий биркичиб қўйганидан унга нима фойда? Ахир камбағалнинг ҳеч нарсаси бўлмаса, унга ҳеч нарса биркичиб қўйилмаган бўлса. Илгари у оч қолса, халқ мажлиси бойлардан тортиб олган ғаллани элга бўлашаётганда унга ҳам маълум қисмини тарозидан тортиб берарди. Агар судхўрдан олган қарзлар уни қийнаб қўйган бўлса, мажлис бу қарзни бекор қиларди. Яхшими ёки ёмонми, ҳеч ким очлик ва совуқдан ўлиб кетмасди, энди эса ё ўғирлик қилиш, ё

бўлмаса аскарликка ёлланиб, бегона ўлкаларда дайдиб юриш, сафар гулханлари атрофида чўзилиб ётишдан бошқа чора қолмади.

Ташқарида аллақачон Ленеон ойи — олис Фракия ўтлоқларидан кўтарилган бўрон сершовқин тўлқинларни соҳил қояларига суриб келадиган, тоғ ёнбағирларидаги қарағайларни қулатадиган, жуни ёнғирда бўккан қўйларни жунжиқтирадиган, ўрмонда дайдиб юрадиган пахмоқ йиртқиқларни тиграш ва думини қисишга мажбур қиладиган қиш палласи етди. Ленеон ойи — ҳайвонлар учун ҳам, одамлар учун ҳам оғир қиш фасли аллақачон етиб келди.

Тонг. Бандаргоҳда шовқин-сурон, гижир-гижир жаранг-журунг: денгизчилар қорақайин устунларга ўроғлиқ бронза занжирларни ечиб, кема ёндоридан ошириб итқитмоқдалар. Кемалар Эмпирей бандаргоҳини қолдириб, Сароник қўлтиғи кенгликларига чиқади. Эшкакчилар ўзларига қўшиқ билан далда бериб, бир меъёрда узун эшкакларини эшишади:

*Қа-ни бирдан, қани ҳам-ма!
Ҳам-ма бирдан, қа-ни, ҳа!*

Тўлқинтўсар олдида турган денгизчилар дарғанинг ишораси билан чорси елканларни ёзиб юборишади. Пишиқ, чидамли мато шамол эпкинни-ла қаппаяди. Кўп эшкакли катта кемалар чайқалиб, бир ёнга қийшайдилар-да, қуйи чеккалари билан муздай сувни чайқатиб, яна тикланадилар ва чўчиб парвоз қилган қушлар ғаласидай ажир-бужир, яшил тўлқинлар узра оппоқ кўпикларни ёриб сузиб кетадилар.

Феаген уйғонди, бошини кўтарди ва бандаргоҳда сафланиб турган кемаларга маъносиз тикилиб қолди. Оҳиста тарқалаётган намхуш қоронғилик орасидан омбор деворлари кўзга ташлана бошлади. Аста-секин Феаген кўзлари ойдинлашди. Юнон керишиб эснади, совуқдан қалтираб кетди ва инграб, тўшак вазифасини ўтаган нам хазон устидан турди.

У ухладими? Ё раб! Феаген тун бўйи тўлғаниб, оҳ уриб чиқди, тез-тез санчиб туриб кетар, озгина бўлса ҳам иссиш учун қиргоқ бўйлаб югурар эди, жуни сийраклашиб қолган кучук тери телпаги, эски эчки тери пўстаги, тиззага тушадиган, ўн жойидан йиртилган жун чакмони уни шимолнинг совуқ, нам, суяк-суяккача сирқиратиб, жигар, буйрақларгача

музлатадиган шамолдан асрай олмас эди. Феаген югуришдан чарчаб, учи савдогарлар ҳомийси тангри Гермеснинг боши ҳайкали билан тугаган устун ёнига ўтирди, энтикиб-энтикиб нафас оларди: тиши тишига тегмас, аъзон бадани титрар, озроққина бўлса ҳам иссиқ талаб қилар эди. Синиққан, эзилган Феаген ниҳоят тонготарда уйқуга кетди ва уч соатдан кейин чалажон ҳолатда уйғонди, юзлари шишган, бели эса зирқираб оғрир эди. Даҳшатли тун. Илло бошпанаси бўлмаган юнон нима ҳам қилсин!

Қачонлардир афиналиклар форс Доро Гуштасбнинг аскарларини енгган жойда — Марафон шахри ёнида уч йил аввал Феагеннинг ҳам уй-жойи, ери бор эди. Хотини бор эди, Мерилад исмли ўғли ўсаётган эди. Юнон тепаликнинг тошлоқ ёнбағрида буғдой экарди. Тошлоқ ерда буғдой яхши ҳосил бермасди, лекин олиқ-солиқларга етиб турарди. Ўзига озроқ қолса ҳам, қисиб-қимтиб келаси ғалла пишигигача етказарди. Ўзига тўқроқ қўшниларнинг токзор боғлари бор эди, аммо кўчат сотиб олишга Феагеннинг пули йўқ эди. У бойиб кетишни хаёлига ҳам келтирмас, ўз еридан олиб турган озгина ҳосил учун ҳам деҳқончилик ҳомийси илоҳа Деметрадан миннатдор эди.

Аммо маъбудлар ҳасадгўй, қисмат эса беаёв. Ёз кунларидан бирида Харадра водийсига йирик-йирик дўл ёғди. Буғдой адоий тамом бўлди. Феаген ҳам. Тўғри, дастлаб у бир оз ўзига келди — бадавлат Ламаха амакидан келгуси йил ўн чорак қилиб қайтариш шарти билан беш чорак буғдой қарз кўтарди. Уша йили қишда кўкат ҳам еди. Аммо ғаллани уруғликка асради. Баҳорда Зевсга ихлос билан сажда қилиб, ҳўкизларни қўшга қўшдида, омоч бандини маҳкам ушлаб, меҳр билан ер ҳайдади ва тупроққа қимматбаҳо уруғни сепади. Қушлар донни чўқиб кетмаслиги учун Мерилад мола билан ерни текислади. Феаген буғдойнинг бош тортишини интизор бўлиб кутди, аммо ғалла етилиб қолганда қаердандир бало-қазодай чигирткаю қўнғиз ёпирилиб келди-да, ҳаммаёқни шипшийдим қилиб кетди. Ҳосил нобуд бўлди, тўрт чорак ҳам ололмади.

Қайғудан Феагеннинг хотини Иринанинг юраги зардоб бўлди. Омадсиз эридан қўл силтади-да, ўғлини олиб отасининг юрти Лакратидага жўнаб кетди. Феаген хафа бўлиб ер, қорамол ва омочни сотиб, ха-

сис Ламаха амакисига (лаънат бундай қариндошга!) қарзини тўлади-да, иш қидириб Пирей томон йўл олди.

Иш! Мана бир йилдирки, шу сўз Феагеннинг шамолда қақраб, ёрилиб кетган лабларидан тушмайди. Қўллари қавариб қонталаш бўлгунча эшкак эшишга, қовурғалари қисирлаб кетса ҳам юк ташишга, ахлат супуришга, кир ювишга — ҳаммасига тайёр, фақат бир парча арпа нонга ёки бир бурда тузланган балиққа етарли чақа тушса бўлгани. Иш! Аммо уни қаердан топасан? Бу ерда, Пирейда Феагенга ўхшаганлар тўлиб-тошиб ётибди. Мана улар, мудом қорни оч жулдурвоқи дайдилар галаси, бандаргоҳ бўйлаб — қулфланган омборлар, шалағи чиққан қайиқлар, қулаб тушган кулбалар атрофида мурдалардай сочилиб ётибди, бир парча ғиштга бош қўйиб чўзилишга жой йўқ, уларни бу ердан турғизиб юборишга қоровуллар ожизлик қилади...

Юнон нон ушоқ ҳам тополмаслигини, уни бошқа биров илиб кетганини биларди. Унга ҳеч ким бери кел демайди. Ҳозир юк кам, юкчи эса сон-сапоқсиз. Аммо омадга бўлган ғарибона умид уни олға чорларди — ҳамма ерда овқат бўлса-ю, оч одам ўзига емиш тополмаса, бу ақлга сиғмайди, ҳақиқатга хилоф.

Бозордан бир бурда нон ўғирлаши мумкин эди-ю, аммо бундай нолойиқ ҳаракат тўғрисида ўйлашнинг ўзиёқ унга қаттиқ озор берарди: марафонликнинг қалбида деҳқонча ҳалоллик туйғуси ҳамон сақланиб қолган эди. Баъзилар уни аллақачон йўқотиб қўйган, тун бўйи маст денгизчиларни шилишар ёки дўкон эшикларини бузишарди, бироқ Феаген ҳали ҳам тасодифан топилган меҳнат ҳисобига кун кўрмоқда эди.

Нон қаерда, нон борми ахир? Феаген Дейгмага яқинлашди, вақт эрталигига қарамай, унинг атрофида савдогар, мардикор, тижорат аҳли, денгизчи, ажнабий кўчкинчи ва қуллар уймалашарди. Турли тилларда гаплашишарди. Яҳудийнинг узун бурни кўккўз фракцияликнинг қулоғи устида пишилллар, мағрур мисрлик қорасоч италиялик билан суҳбатлашар, офтобда қорайган скиф одамларни туртиб-суриб сўкинарди.

Савдогарлар раста олдида уймалашар, мато намуналарини харислик билан кўздан кечиришар, дудланган, тузланган, қоқланган, зиравор қўшиб сирка-

ланган балиқлар тўла катта-катта сопол идишларга қўл узатишар, Боспор, Сицилия, Миср ғаллаларини кўришар, чарм, жун, мўйна саралашар, этрусларнинг пойабзал ва бронзасини, мисрликларнинг папирус қоғози ва зигир поясини, форсларнинг гилам ва атир-упаларини, африкаликлар келтирган фил суягини кўздан кечиришар, истаганларга зайтун ёғи, Гиммет асали, кўрғошини, мрамари, кумуши, газмоли, Аттика қосаси, уй жиҳозлари, гулдор Коринф кўзалари ва Танагри ҳайкалчаларини таклиф қилишарди.

Феаген Дейгма ёнида икки соат дайдиб юрди, аммо шунча ноз-неъматлардан унинг оғзига бир увоқ ҳам кирмади. У очлик ва совуқдан карахт бўлиб қолган, деярли юриб ухламоқда эди. Қулоғига пахта тиқиб қўйилгандай, марафонлик ўз овозини ҳам эшитмас эди. Ҳар қадамда оёқлари чалишиб кетар, худди тўғиғидан синдириб ташлангандай эди. Бирдан кўзи тиниб, боши айланди. Феаген ранги оқариб, чайқалиб кетди. Ҳеч нарсани ажратолмай қолди, қўлларини ожизона олдинга чўзиб кимнингдир растаси устига йиқилди. Тасодифан ёғ-сут, тухум солиб пиширилган бир бўлак нонни чангаллаб олди. Раста соҳибби шовқин-сурон кўтарди. Назоратчи пайдо бўлди. Бу кулранг кигиз қалпоқ кийган скиф қул эди.

— Оймозде!— тўғиллади скиф ва қамчисини ўйнатди.— Фарёд қил, итдан туққан!

Феаген ўзига келди ва ҳайрон бўлди. Унинг қўлидаги нон қаердан келди? Марафонлик ғамгин мингирлади:

— Олмоқчи эмасдим...

— Алмоқчи эмасдим?..

Скиф қамчисини силкиди. Феаген устига шундай куч билан қамчи тушдики, унинг елкаси оловда қиздирилган темир чивик босилгандай жазиллаб кетди. Қўлидаги нон тушиб кетди, ўзи эса раста олдида чўзилиб қолди.

— Олмоқчи эмасдим!..

— Алмоқчи эмасдим?

Назоратчи бахтсиз марафонликнинг ёқасидан ушлади-да, бостирмадан нарига итқитиб ташлади:

— Йўқол!

Бу қул ҳамма афиналикларга қаттиқ нафрат билан қарарди, ахир шулар-ку уни кўчманчи эркидан айириб, тутун босган, аммо қалбига яқин чодирдан

маҳрум қилганлар; вазифаси шарофати билан (бу вазифага уни бақувват бўлганлиги учун қўйишган), скиф қулай пайт келганда ҳар бир юнонни — бойми, камбағалми, элладалик бўлса бўлди, бари бир гўр, минг лаънат ҳаммасига — хўрлаш, ҳақорат қилишдан бир дунё роҳат оларди.

Пирейда Феагенга нон йўқ. Яхшиси, Афинага, бозор майдонига боради, балки у ерда бирор кимса бечора дайдига шафқат қилар. Тўғри, Афинагача қарийб етмиш беш стадий¹, бу масофани босиб ўтиш керак, бўлмаса Феаген бугун оламдан ўтади.

Юнон Узун Девор бўйлаб судралиб, ярим вайрон оҳак устунлар олдида тўхтаб-тўхтаб борар ва хира нигоҳ билан шошиб-пишиб ўтиб-қайтаётган одамларга қарарди. Деҳқонлар яёв боришарди. Савдогарлар аравада ёки хачир миниб ўтишарди. Гоҳида Феаген олдида шаҳар оқсуякларининг икки ғилдиракли араваси елиб ўтарди. Зич тўда бўлиб қуллар кетаётир. Улар тез-тез қадам ташлар, ган-сўзсиз, атрофга алангламай, енгилиб, орқага чекинаётган легион аскарлари каби саф-саф бўлиб боришар. Эркаклар ва аёллар, ассириялик, лидиялик, фригиялик, мисрлик, фракияликлар, яҳудий ва скифлар каби турли қабила вакиллари худди ўзларининг иснодига сурбетларча қараб турган бегона кўзларни кўрмаслик учун тезроқ манзилга етиб олишга шошилаётгандай эдилар. Ортда қолаётганларни шоширишга даъват қилувчи аскар овози янграрди:

— Тезроқ!

Ҳайбатли Атлас каби кенг елкали қул бутун Элладани елкасида кўтариб тургандай эди. Олти юз қирқ минг тутқун Коринф устахоналарида азоб чекарди. Йигирма минг эркин афина гражданига ўн минг ҳуқуқсиз ажнабий кўчманчи ва тўрт юз минг сотиб олинган ёки асир олинган қул тўғри келарди. Ярим миллион ёввойилар Эгина жабр-зулми остида эди. Қуллар ўн минглаб ўлиб кетар, улар ўрнини эса «сўзловчи ҳайвонлар»нинг янги тўдаси эгалларди.

Эртага Агорда — Афинанинг бозор майдонида катта савдо-сотиқ бўлади. Тутқунларни қип-яланғоч қилиб, тахта сула устига чиқарадилар. Харидорлар уларнинг оғизларини очиб кўрадилар, кучини синайдилар, бу жонли молни югуриш ва сакрашга маж-

¹ Стадий — 160 метрга яқин.

бур қиладилар. Юзлари бужмайган чолларнинг қўллари очкўзлик билан ўн беш ёшли қизларнинг кўкрак ва сонларини пайпаслаб кўради. Қул савдоси — сердаромад машғулот. Оддий, аммо оғир ишни ундадай оладиган қулнинг баҳоси қарийб икки мина¹ туради. Хунарманд қулнинг баҳоси хийла баланд. Кўнгил очишга мўлжалланган чўри қизнинг баҳоси ўн, йигирма ва ҳатто ўттиз минага ёки ёлланма хунарманднинг йиллик иш ҳақи бор-йўғи уч юз драхмани ташкил қилган ҳолда канизакнинг баҳоси уч минг драхмага боради.

Етти кун ўтар-ўтмас ҳозир Феаген ёнидан ўтиб бораётган бечора чет эллик тутқунларни бўлашиб олишади ва иш-ишига жўнатишади. Устахона бошқарувчиси, хўжайиннинг савдо вакили, ишбоши, ҳисобчи, омборчи, ошпаз, найчи ёки раққоса қилиб тайинланганларнинг тақдирига ҳавас қилса арзийди.

Аммо кулоллар, гишт терувчилар, эшкакчи ва тикувчилар қисмати-чи? Лаврион конларига ҳайдаб киритилганлар аҳволичи? Уларни коннинг тўқсон тирсак чуқурликдаги лаҳмларига тушириб қўйишади, ўн икки соатлаб бронза чўкич билан қаттиқ жинсни кўчиришга, арқон орқали ёки кажавага солиб юқорига олиб чиқишга, тегирмонда майдалашга, ўғир даста билан туйишга, уни лойқа ҳовуз сувида ювишга, кўрада эритишга, тўрт қиррали-узунчоқ қилиб қўйилган кумушни хачирларга ортиб, Афина йўлига чиқишга мажбур қилишади.

Бир урса хўкизни тил тортқизмай ўлдирадиган анави навқирон ливиялик ҳам ярим йилдан кейин дармонсиз чолга ўхшаб қолади: ҳаддан ташқари оғир меҳнат, очлик, ташналик, калтак ва касаллик бу азаматнинг ҳам силласини қуритади, кейин уни ҳам жарликдаги ваҳший ҳайвонлар ғажиб кетган суюклар устига тириклай элтиб ташлашади.

Феаген бир вақтлар Марафонда яшаган чоғларида қулларга қандай муносабатда бўлганини эслади ва аянчи билмайиб қўйди. Ҳозир унинг қулдан нимаси ортиқ?

Юнон ўйлаб қолди: чапга бурилиб, зайтунзорга кирса-ю, ётиб жон берса... қандоқ бўларкин? У иккиланиб туриб қолди. Худо сақласин, йўқ! Балки бугун бирон бурда нон топиш насиб қилар? Яна

¹ Мина — пул бирлиги: олтин пул билан 28 сўм.

хайрли умид ҳолдан тойган, бутунлай руҳи тушган одамни улуғ пойтахт дарвозаси томон бошлади.

Эгри-бугри, ифлос кўчаларнинг икки бетигаги сон-саноқсиз устахоналар — нақ бир-бировининг устига бостириб келаётгандек туюлувчи пастак, қинғир-қийшиқ кулбалардан таралаётган тутун иси Феагеннинг димоғига урилди. Дурадгорлик, кулолчилик, темирчилик, бошмоқдўзлик, кўнчилик, тўқувчилик, кандакорлик, арқон эшувчилар, мисгарлик ва ямоқчилик устахоналарининг тақ-туқ, жаранг-журунг, ғижир-ғижир товушлари унинг қулоғини қоматга келтирди. Шаҳарнинг камбағаллар яшайдиган қисмида қандай ҳид таралиши мумкин бўлса, бу ерда ҳам шу ҳидларнинг ҳаммаси: сасиган балиқ, ошланган тери, ачимсиқ лой, эчки жуни, эритилган мис, чириган гўнг ҳидлари анқиб турарди...

Феаген зўр-базўр судралиб Агорга етиб келди ва ҳаммол, дўкондор, олибсотарлар, тутқунлар ва ширакайф саёқ қизлар орасига тушиб қолди. Телпагини ечиб олди-да, қўлини олдига чўзиб, деярли кўзлари ҳеч нарсани кўрмай, оёқларини судраганча балиқ, пишлоқ, нон, мусаллас расталари ва қамиш бостирмалар, моллари очиқ ҳавода ёйиб қўйилган мол сотувчилар, аттор ва баққоллар олдидан ўтиб, то елкасини тош устунга уриб олмагунича олға кетаверди. Шундагина Феаген телпагига кўз ташлади — ҳеч нарса йўқ. Унинг боши ғалати бўлиб ғувиллаб кетди, каловланиб бир чайқалди-да, беҳол йиқилди.

Одам тирик чоғида унинг чеккан озорлари ҳеч кимга таъсир қилмайди, томоқ қирилиб кетгунча ҳамдардлик сўраб қичқирса ҳам, бари бир унинг нолаларига ҳеч ким жавоб бермайди; гарчи энди унга ҳеч нарса керак бўлмаса ҳам, ўлган киши атрофида эса негадир мудом иши ва сўзи билан холисона ёрдам беришга тайёр хайрихоҳ одамлар уймалашиб қолади. Феагенни бирпасда одамлар ўраб олди. Кимдир чуқур хўрсиниб, бир коса вило кўтариб келди. Бошқаси юраги ачиб, ўз нонидан бир бурда синдириб берди. Шўрлик Феаген ҳали тирик эди, уни амаллаб ўзига келтиришди; мусаллас вужудини иситди, нон эса қувват берди, шундан сўнг хавф ўтиб кетганига ишонч ҳосил қилган одамлар яна бечорани ёлғиз қолдириб тарқалишди.

У Гермес ибодатхонаси ёнига келиб ўтирди-да, бошини тиззасига қўйиб, ўйга толди. Нима қилмок

керак? Энди нима қилишинг керак, марафонлик? Яна бир кеча бугунгидай ўтса, ишинг тамом... Улим ҳақида ўйларкан, этлари музлаб кетди. Йўқ, йўқ... Яшаш керак, аммо қандай қилиб? Имкон борми?

— Эй, Феаген!— кимдир марафонликни чақирди. У чўчиб тушди. Кўп вақтдан бери унинг отини атаб чақиришмас, «дайди» деб қўя қолишар эди.

Феаген ўгирилиб қаради-ю, кўзлари аланг-жалаң бўлиб, нигоҳи бирдан хиралашди. У Дракилни кўриб қолганди. Дракил ярим йил илгари ижарахўрдан қарз олган, қарзини тўлаёлмай, касодга учраган. Марафондаги майда-чуйда нарсалар билан савдо қилувчи дўкони Ламахнинг қўлига ўтиб кетганди. Дракил хотин-болаларини ташлаб, Феаген сингари омад излаб, қайдасан Афина деб йўлга тушганди. Ҳақиқатан ҳам анча уддабурон бўлган Дракил бир бурда нон топишда бошқалардан усталик қилиб, очлик азобини Феагендан кўра камроқ тортган эди.

— Сенда ейдиган ҳеч нарса йўқми?— ғамгилик билан сўради Феагеннинг ёнига ўтира туриб.

— Йўқ,— қуруққина жавоб берди Феаген.

— О, Гермес...— деди Дракил эчки терисига яхшироқ ўралиб оларкан ва жим бўлди. Улар шу ҳолатда бир соатга яқин туришди — шошиладиган жойлари йўқ эди-да. Феаген мудрай бошлади. Дракил ҳам ундан ибрат олди. Кимнингдир овози уйғотиб юборганда кеч кирган эди. Улар кўзларини очишди. Ибодатхона олдида бошларига қимматбаҳо телпак, устларига кенг ва қалин ёпинчиқ, оёқларига иссиқ бошмоқ кийиб олган учта соқолдор афиналик турар, изғирин уларни чўчитолмас эди.

— Шу гап тўғрилигига ишонасанми?— сўради бири.

— Ҳа,— жавоб берди иккинчиси,— Коринфда юнон ва македон йўлбошчиларининг кенгаши бўлди. Баҳорда Александр Геллеспонтдан сузиб ўтади.

— Нега?

— Саволингни қара-ю!— кулимсиради учинчиси.— Юнон ибодатхоналарини бузгани учун форслардан қасос олишга.

— Эҳе! Бу ишлар Ксеркс даврида бўлган эди. Уша ибодатхоналарининг кимга кераги бор экан? Элладаликларнинг ўзлари ҳам улар устига уймалашишяпти. Эсингиздами, фокидаликлар муқаддас Дельфни қандай талаганлари? Ушанда ибодатхонани ҳи-

моя қилиш деган гап фокидаликлар билан фессалияликлар ўртасида уруш чиқишига баҳона бўлган эди. Македониялик Филипп жанжалга аралашди-ю, унисиниям, бунисиниям думини қисиб, тинчитиб қўйди. Ҳақоратланган ибодатхона учун қасос олиш бир баҳона эканлигини мияси суюқ ахлат билан тўлдирилмаган ҳар бир одам тушунади. Македонияликлар форс подшоҳининг хазинасини эгаллаб олмоқчи, мана уруш сабаби қаерда.

— Боринг, шундай бўлсин ҳам! Бу бизнинг ҳам фойдамиз.

— Қандай фойда?

— Қандай фойда дейсанми? Фасоҳат муаллими Исократ айтадики: «У ерда бизни бой, тўкин-сочин мамлакат кутяпти. У ерда биз бахт, кенглик, фаровонликка эришамиз; тўпланган бойлик билан уй ва жамоага бирлик ҳамда ҳамжиҳатлик қайтиб келади.» Яхши гап. Наҳотки сенга форс олтини ёқмаса?

— Олтин-ку, ёқади. Аммо менга насиб қилармикин?

— Нега насиб қилмасин?

— Александр уни мендан камроқ яхши кўрмас.

— Э! Ҳаммага етади. Тир шаҳрида бир мақол эшитган эдим. «Арслон тўйган жойда чиябўри ҳам оч қолмайди». Нима десангиз денг, менга Александрнинг режаси ёқади. Донишманд сўзини эсланг: «Эрон билан бўладиган бахтли уруш корчалонларга катта имкониятлар эшигини очади. Давлат ҳаётига хавф солаётган дайдиларга иш топиб бериш билан Эллада қашшоқ одамлардан қутулади». Демак, форсларга қарши уруш бизга икки томонлама фойдали: бир томондан — ўлжа, иккинчи томондан шаҳарни тўлдириб юборган жулдурвоқилардан ниҳоят қутуламиз.

— Сен ҳақсан. Афинадан дайдилар қанча тез йўқолса шунча яхши. Ларих ўғли Эригий аллақачон аскар тўплаётган эмиш. Бирор ойдан кейин эркинроқ нафас оламиз шекилли.

«Олижаноб оталар» кетишди. Дракил бошини қашиб, лабини тишлади-да, сўнгра Феагенга тортиниброқ деди:

— Эшитдингми?..

Феаген индамади. Албатта, ҳаммасини эшитди у. Аммо, уруш! Ҳар бир виждонли деҳқонга жирканч эшитилади бу сўз. Ҳамма юнонлар қатори Феагенга

ҳам найза санчиш, палахмон отиш, қалқон билан ҳимояланишни ўргатишган, лекин ўз уйингни босқинчидан ҳимоя қилиш бошқаю, қайсидир кимса учун Эрон хазинасини ўлжа қилиш бошқа. Аммо нима қилиш керак? Нима қилиш керак? Нима қилишинг керак, Феаген?

— Ҳа, биргина умид...— алам билан шивирлади марафонлик.

Ярим соатдан кейин улар Эрон шоҳи Доро Кодоманга қарши бўладиган уруш учун ёлланма аскар тўплаётган лашкарбоши Эригий ҳовлисида туришарди.

ГАВГАМЕЛИ ЖАНГИ

*Искандар найзаси ярақлар шу чоқ,
Ғарбда порлагандай қирмизи булоқ.
Доро қиличидан сачраса учқун,
Қоялар қалбида ўт ёнар бутун.*

Низомий, «Искандарнома»

Куз фасли эди. Боғларда хурмо ҳосили пишиб етилган. Македониялик Искандар қўшини Дажла дарёсидан ўтиб, жануби шарқ томон йўл олди ва Ассириянинг Гавгамели шаҳри яқинидаги тепаликни ишғол қилди.

Бир соатдан кейин қуруқ буталар билан қопланган тепаликда ҳодирлар шаҳарчаси тикланди. Шаҳарча устидаги ҳаво офтобда қорайган эллик минг аскарнинг бақирӣқ-чақирӣғидан ларзага кела бошлади. Одамлар мис қозонларда ёсмиқдан овқат пиширар, яхлит эчки ва қўй гўштини олов устида айлантирар эди.

Урта пйёданнинг кичик бўлинма бошлиғи Феаген қорасоч бошини ўнг қўли кафтига қўйиб гулхан ёнида ётар, қуруқ, мўрт хашакни ямлаб чирсиллаб ёнаётган гулхандан кўзини узмасди.

Форсларга қарши тугамас урушни шарққа, Осиёга кўчириш, оснеликлар бойлигини ғарбга, ўз юртларига жўнатиш учун Эллада эрлари бир юз олтмиш оғир кемада Геллеспонтдан ёввойилар мамлакатига келтириб қўйилганига ҳам мана уч йилдан ошиб кетибди. Александр аскарларининг Гра-

никда Доро Кодоман тўдаларидан бирини тор-мор келтириши буюк юришнинг бошланиши бўлди.

Ҳа, мана уч йилдирки Феаген бегона йўлларда чаңг-тупроқ кечади, бегоналар нонини тановул қилиб, бегоналар сувини ичади. Кўприклар қуриб, лаҳм кавлайди, деворларга тирмашиб чиқиб одам ўлдиради, лекин худо шоҳид, у ҳамон қашшоқ. Марафонликнинг юрагига виждон (қуриб кетсин!) шундай қаттиқ ўрнашиб олганки, жоҳилларга найза санчади-ю, чўнтагидан ҳамёнини олишга келганда темирдай қўллари бирдан дармонсизланиб, қоқшолга ўхшаб қолади. Дракил эса бунинг аксини қилади. У қиличини қинидан жуда кам суғуради, лекин ҳар бир жангдан кейин қўйнидан халтасини чиқаради. Савдогар ҳам Феаген сингари алангага ўйчан тикилиб турибди. Эҳтимол бу Дракилга Пинар дарёсидан нарида Александр ўлжа олган олтин шуъласини эслатаётгандир. Еки буғдойранг Миср қизларининг билакларини безаб турган билагузукнинг жилоси бўлиб кўринаётгандир.

Македония пойтахти Пелладан шаҳар ноиб Антипатр ўн кунча бурун жўнатган аскарлар ҳали душман ёйидан отилган ўқларнинг визиллашини эшитганлари йўқ. Кулолчилик устахонаси ёки сандонлардан яқиндагина ажратилган азаматлар жанг кўрган баҳодирларнинг саргузаштларини эшитишга ишқибоз эдилар.

Феаген ва Дракил оғиз очмаганликлари сабаби янги аскарликка олинганлардан бири, Танагридан келган Лаэрт исмли чўтир беотияликнинг ўзи гап бошлади:

— Коҳинлар Александр ҳақида ғалати гапларни айтишади. У худонинг ўғли эканлиги ростми?

— Бўлмаса-чи,— жавоб берди Дракил. Феаген унга кўзини қисиб қаради ва кулимсиради. Савдогар қизариб кетди ва қошларини чимирди.— Бу қанақа тиржайиш, чақмоқ урсин мени?— пишқирди у даргазаб.— Қани айт-чи: Македония далаларида юриб кўрганмисан?

— Йўқ.

— Дракил эса у ерда уч йил яшаган. Менинг кўрганларимни сен ҳам кўрганнингда лабингни бурмаган бўлардинг.

Лаэрт яқинроқ сурилиб ўтирди ва ёлворгандай

Дракилнинг ғадир-будур иягига қўлини теккизиб қўйди:

— Сўзлаб бер!

— Жоним билан. Фақат гапимни бўлманглар. Сиз билан ўттиз ёшгача Марафондан ташқарига чиқмаган аллақандай кўрсичқон эмас, Дракил гап-лашяпти...— Дракил Феагендан юз ўгирди-да, гулхан ёнига тўшалган жун ёпинчиқ устига ўрнашиб ўтириб олди.— Хўп, эшитинглар. Бизнинг йўлбошчимиз, бахти барқарор бўлгур Александр йигирма беш йил илгари Пеллада дунёга келди. Унинг онасини Олимпиада дейдилар, бадавлат ва оқсуяк онладан. Лекин отаси ким?

Дракил кўрсаткич бармоғини юқори кўтарди. Аскарлар кўзларини катта очиб, каромат қилаётган авлиё олдида ўтиргандай унинг қўлларига тикилишди. Феаген заҳарханда билан деди:

— Македонлар подшоси Филипп ўзини Александрнинг отаси ҳисобларди. Наҳот у янглишган бўлса? Наҳотки бизнинг донишлар донишни бўлмиш ҳукмдоримиз сенга ўхшаган бир азаматдан туғилган бўлсалар?

Савдогар икки қўллаб бошини чангаллади. Янги олинган аскарлар даҳшатга туриб қотиб қолдилар. Дракил бақириб юборди.

— О, ҳароми! Ҳозир устингга осмон ағдарилиб тушади. Ҳа, Филипп янглишган.— Дракил овозини пасайтирди.— Лекин... айтишларича, Александр Зевс яшинсочардан туғилган эмиш.

Дракил орқага чекинди-да, ҳаммага тантанали нигоҳ ташлаб чиқди. Ҳайратга тушган аскарлар миқ этмай туришарди. Феаген бош чайқаб, пўнғиллади:

— Негадир ишонгим келмаяпти. Бу одатдаги бузуқ хотинларнинг ҳийласи— қўшни ҳовлидаги бирон эркак билан тунашадида, кейин худоларга тўнкаб юришади.

— О, аҳмоқ!— хитоб қилди Дракил.— Сен нимани билардинг! Наҳотки Тиндарнинг рафиқаси Леда ўғли Полидевкни оққуш қиёфасида намоён бўлган Зевсдан туғмаган бўлса. Сенингча Дионис ҳам Зевс билан оддий аёл Семеладан туғилмаганми?

— Геракл-чи?— тортишувга ҳайқиброқ аралашди беотиялик Лаэрт,— у ҳам Зевс билан оддий аёл Алкменадан туғилган-ку.

— Ҳа,— илиб кетди унинг қўллашидан руҳланган савдогар.— Финикия маликаси, Кадманинг синглиси Европани яшинсочар ҳўкиз қиёфасида намоён бўлиб, ўғирлаб, ўзининг севиклиси қилиб олмаганми?

— Пушти паноҳимиз Зевс бобо роса хотинбоз бўлган эканларда ўзиям,— пўнғиллади Феаген.

— Аргослик Даная-чи?— давом эттирди савдогар бошлиғининг шаккокона сўзларини эшитмай,— беотиялик Антиопа-чи? У сенинг жамоангдан, Лаэрт! Шундай эмасми?

— Ҳа... шундай шекилли,— иккиланиб жавоб берди беотиялик. У бу хатарли суҳбатни бошлаганига пушаймон бўла бошлаган эди.

— Шундай экан, нима учун Зевс Олимпиада билан ҳам бирга бўлиши мумкин эмас?— Феагенга ҳамла қиларди савдогар.— Сен қандай эътироз билдирма, бари бир Александр тангрининг ўғли. Унинг қилаётган ишлари далолат-ку бунга, чақмоқ урсин агар. Болалик пайтидаёқ у ҳаддан ташқари ботир сифатида шуҳрат орттирган. Бир кунни Филиппга Букефал лақабли от келтиришади. Шаҳар девори ёнида уни синашаётган экан. Букефал энг зўр чавандозларни ҳам устидан ағдариб ташлайверибди. Филипп дарғазаб бўлиб, уни олиб кетишни буюради. Александр эса шунда: «Эгарга ўтиришни эплай олмаганлари учун қандай ажойиб отни йўқотяптилар-а, кўрдингизми?»— дейди. Филипп баттароқ дарғазаб бўлиб: «Ўз қўлингдан келмагандан кейин кексалар устидан кулма!»— дейди. «Рухсат бер, мен уни ўргатаман»,— дейди Александр. Атрофда кулги кўтарилди: ҳамма шаҳзода ҳазиллашяпти шекилли деб ўйлайди. «Марҳамат!»— дейди Филипп. Александр югуриб Букефал ёнига келади-да, шарт юганидан ушлайди ва бошини қуёшга тескари томон буради— қараса, от ўз соясидан чўчиётган экан. Азаматимиз тулпорни силаб-сийпаб хотиржам қилади-да, бирдан устига сакрайди— ҳаш-паш дегунча от устида ўтирибди-да. От типпа-тик бўлиб кетади, лекин Александр қилт этмайди. Шунда Букефал бирдан қўзғалиб, ўқдай учиб кетади. Нима бўлганини биласизми? Тахт меросхўри тамом бўлди деб, энди уни тирик кўришдан умид узиб, Филипп ҳам, Олимпиада ҳам, бутун атрофдагилар ҳам йиғлашга туришади. Нима бўлди деб ўйлайсиз, яшин урсин мени!

Кечқурун Александр ҳеч нарса бўлмагандай от ми-
ниб қайтиб келади, Букефал эса қўйдай ювош тор-
тиб қолганмиш. Қайси оддий одам боласи шундай
ишга журъат қилади? Ҳеч шак-шубҳа йўқки, Алек-
сандрни илоҳий кучлар асрайди.

— Бунга худоларнинг нима дахли бор?— пўнғил-
лади Феаген.— Айтишларича, уларнинг Македония-
сида от кўп. Ҳар бир македонияликнинг чаптаст ча-
вандоз эканини ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Алек-
сандрнинг ҳаммадан моҳирроқ бўлиб чиққанига са-
баб, у илгари ҳам шўх отларни миниб юрган. Шаҳ-
зода чавандозликни қирчанғи миниб ўрганмаган-ку,
ахир.

— Унинг ақли-чи?— эътироз билдирди савдо-
гар.— У Суқротдан ҳам донишмандроқ, унга номаъ-
лум сир йўқ: атроф-теваракда нима бўляпти, нима
бўлган ва нима юз бериши унга кундай аён. Айтиш-
ларича, кўр Гомернинг «Илиада»сини бошдан-оёқ ёд
билармиш. Қайси оддий одам боласи бунга қодир?..

— Бўлмаса-чи! Ахир, уни Арастунинг ўзи ўқит-
ган. Агар мен ҳам шундай мураббийдан тарбия ол-
сам, Александрдан нодонроқ бўлмасдим.

— Вақиллама!— Феагеннинг сўзини бўлди савдо-
гар.— Херонеа ёнидаги жанг, дўстим Лаэрт, эсингда-
ми? У боетияликлар ерида бўлган-ку, ахир?

— Эсимда.

— Биласизми, Александр ўшанда қандай жасо-
рат кўрсатган? Ушанда у ҳали йигирмага кирмаган
эди. Биринчи бўлиб жангга кирди-да, фиваликлар-
нинг муқаддас бўлинмасини савалай кетди. Унинг
қўлларига тагритлар куч бермаган бўлса шундай
қила олармиди?

— Намунча: «Илоҳий, илоҳий», деб вайсаб қол-
динг?— Феагеннинг жаҳли чиқди.— Нима учун Алек-
сандр маст фракцияликка ўхшаб ўзини найзага урга-
нини ёш бола ҳам тушунади. У шуҳрат истарди.
Македонлар тунлари ухламай, қандай қилиб бутун
Элладани босиб олишни ўйлашарди. Филипп саройи-
да уруш ва юришлардан бошқа гап бўлмаган. Алек-
сандр эса бу гапларни эшитавериб, шуҳрат ҳақида
ўйлай бошлаган. Шуҳратпараст одам отасининг га-
лабаларига ҳасад қилиб лабларини тишлаган, сўкин-
ган, унга ҳеч нарса қолмаётгандай кўрққан. Мен
ҳам сен ўйлаганча бефаҳм эмасман, уч йилдан бери
анча-мунча нарсани кўрдим, эшитдим. Айтмоқчи, сен

афтимга тупук сачратиб бунча шовқин соласан
яшин-ку уриб сени ўлдирмас, лекин мен шубҳасиз,
кал бошинга мушт тушираман. Эсингдан чиқдим,
аҳмоқ, мен бошлиғингман-ку.

Дракил дарҳол жим бўлди. Феаген зарда билан
гулханга қараб туфурди.

— Қароқчи сенинг Александринг, таггри ўғли
эмас,— ғазаб билан қўшиб қўйди,— бизни талон-то-
рож қилди, форсларни талапти. Кейинчи, кейин ким-
ни? Бунинг устига у арақхўр, маҳмадона, мақтанчоқ,
иззатталаб пасткаш.

— Ҳим,— Дракил кўзларини айёрона қисиб тир-
жайди. Мана сенга камгап Феаген. Бошлиғи кераги-
дан ориқча гаприб юбормадим, а? Ҳатто ўспирин-
ларнинг ҳам бунга ақли етди, ўҳ-хў, уларнинг чирой-
ли, аммо бефаросат кўзлари бақрайиб қолганини қа-
ранг! Ҳамшаҳринг гапларини керакли одамга етказиш
чорасини қил, Дракил. Хомсемизнинг руҳи кўтарил-
ди. Ўзининг қўли устунлигини ҳис қилиб, сурбет-
ларча хохолаб кулди.

— Йўқ, сен ноҳақсан, дўстим Феаген,— Дракил
катта бошини кўтариб, ирғиб ўрнидан турди.— Ме-
ни яшин урсин, ҳақ бўлсанг агар! Менга қара! Гра-
никдаги жангда бизнинг ўттиз минг пиёда ва беш
минг отлик аскаримиз бор эди. Шундайми? Форс-
ларнинг эса қарийб йигирма минг ёлланма юнон
аскарлари, тахминан тагин шунча отлик ва пиёда
камончилари бор эди. Бундан ташқари, улар ба-
ландда, жарлик ёқасида турарди, бизга эса ботқоқ-
дан ва дарёдан кечиб ҳужум қилишга тўғри келган
эди. Шундайми? Шундай бўлса ҳам Александр душ-
манни боплаб қирди. Боплаб урди. Айт-чи: осмон
кучлари унга мадакдор бўлмаган бўлса, ким гала-
бага мушарраф қилди. Исса остонасида эса бир юз
ўттиз минг форс устимизга ёпирилиб келди, лекин
Александр буларнинг ҳам кулини кўкка совурди.
Агар худолар қўлламаган бўлса, ким зафарга ет-
казди? Ушанда: «Худоларнинг ўзи биз учун ҳамма-
дан кўра яншироқ жанг қилмоқда», деб бекор га-
пирмаган эди у. Мен бу икки оёқли махлуқларни
боплаб қийратмай қолган бирорта жангимизни эс-
лай олмайман. Буларнинг ҳаммаси — осмондан. Ни-
ҳоят, Миср. Уша юришимиз эсингдами: Ливия чўл-
ларида сувсизликдан қирилиб кетишимизга оз қол-

ган эди. Қоҳинлар Александрни Мисрнинг бош таңгриси Аммон ўғли эканлигини тап олмадиларми?

— Бари бекорчи гап,— гап қўшди Феаген,— форслар жасур халқ, лекин уларнинг қуроллари ҳеч нарсага ярамайди. Уларга жанг қонун-қоидаларини ўргатишмайди, ҳар ким ўзи билганча жанг қилади. Шунинг учун битта македониялик учта форсга бас кела олади. Форсиянинг ўзи ҳам жуда дармонсизланиб қолган. Сатраплар орасида ўзро қирғин урушлари ёки ғалаён чиқмаган кун йўқмиш эшитишимча, у ерда ҳар хил қабилалар кўп, форслар уларни талагани-талаган, шундоқ бўлгач, улар болта кўтармай қўядими. Солиқлардан халқ қашшоқланиб кетган. Ўз подшоси мамлакатни ҳақорат ва шармандаликка дучор қилган бўлса. Айтадиларки, ҳалиги, ўша подшоларни бесоқол ҳарам ходимлари ўз хоҳишлари билан тахтга чиқарар, тагин маликалар ёки уларнинг ўйнашлари ифвоси билан ўзлари ўлдирар эмиш. Богоаз деган ҳарам ходими уч подшонни ўзи тахтга чиқариб, ўзи ўлдирганлиги билан шуҳрат қозонган. Тўртинчисига ҳам етиб борар экан-у, лекин Кодомон ўз вақтида унинг калласини олиб ташлаган. Форсия — касал одамдай нарса. Касалда куч нима қилсин? Тушундингми? Хўш, энди Аммон қоҳинларига келсак, агар сенинг ҳам томоғингдан бўғиб олсаму шафқат қилмасдан бор кучим билан қиссам, мени фақатгина худонинг ўғли, укаси, амакиси, буваси, набираси, қайнағаси, қайиниси, қайнатаси ёки куёви дебгина қолмасдан, ҳатто дунёда мавжуд бўлган ҳамма худоларнинг отаси ҳам деб тап оласан. Тушунарлими? Хўп бўлди,— Феаген ҳорғин қўл силтади,— ўлган илоннинг бошини қўзгама, деб тўғри айтганлар. Яна: истаганимизча эмас, эплаганимизча яшаймиз, деганлар. Овқат тайёрми?

Маҳмадоналик чегарадан чиқиб кетганлигини марафонликнинг ўзи ҳам билди. Уч йилдан бери кўриб, эшитиб, тушунса ҳам қаҳрини юғиб (ахир у ҳам қачонлардир Александрнинг таңгри ўғли эканлигига ишонган эди-да!), жим юрганди, охири бўлмади, бутун аламинин Дракил бетига тўкиб солди. Манави Лаэрт, чўтир аҳмоқ ҳам бемаъни саволи билан унинг қўлтигига сув пуркади, ер ютсин сени.

— Аммо, Феаген...— Дракил яна гап бошлаган

эди, Феаген баҳсни тўхтатиш учун ғазаб билан ўшқирди:

— Овозингни ўчир, тўнка! Минғир-минғир гапларингдан қулоқларим оғриб кетди.

Дракил мадад истаб Лаэрт ва унинг ўртоқларига жавдиради. Лекин улар кўзларини ердан олмадилар. Камбағалларнинг болалари қалбан Феаген томонда эдилар. Бироқ унинг фикрлари жудаям хатарли. Унинг гапини маъқуллашини кўрсатишга ким журъат қилади? Дракилга ҳам ёрдам бергилари келмайди. Ўз хатти-ҳаракатлари билан у очкўз суд-хўрни эслатарди. Фақат чўтир Лаэртгина савдогарнинг нигоҳига маъқуллагандай кулиб жавоб берди, лекин оғзидан сут ҳиди кетмаган бир боланинг нима ёрдами тега қоларди?

Дракил безовғаланиб қора пахмоқ жуи билан қопланган чаккасини қашиди ва Феагеннинг маслаҳати билан бўғиқ овозини «ўчириб», жим бўлди..

Шу пайт қайдадир ўнг томонда, подшо чодирни тарафда бўлса керак, бурғунинг жарангдор ва чўзиқ навоси янгради.

— Қўриққа ҳозирланинг!

Гулханлар атрофида эринчоқлик билан чўзилиб ётган аскарлар бир йўла ҳаракатга келишди: улар шишилиб ёпинчиқларини қоқар, қилич осиб юрадиган қайишларини тўғрилашар, қуролларининг чангини артишарди. Кейин диққат билан тахлашган ёпинчиқлари устига ўтирдилар, лекин энди ҳар хил бекорчи гаплар эшитилмас эди. Ҳамманинг юзида, айвиқса кичик бошлиқлар чеҳрасида жиддийлик ва бадиққатлик, кўзларида хавотир бор эди.

— Қўриққа ҳозирланинг!

Чодирлар орасидан Македония қўшинининг олий мартабали бошлиқлари тўдалашиб ўтиб боришарди. Подшо гоҳ-гоҳ гулханлар олдида тўхтаб, аскарларга диққат билан — мастлар, беморлар, руҳи тушганлар йўқми, жанг олдида ҳамма соч-соқолини тозалаб олганми (қўл жангга соқолидан тутқизмаслик учун) деб назар ташлар, айвиқса соч-соқолилар тўрвалари ва камончилар садоқларини вижиқлик билан титкилар, кўздан ўтказарди — қўриқнинг зўлдир ва темир ўқлар етарлими; қалқонлари аҳқамми, камалак иллари янгиланганми, совутлар фрондими; уларнинг овқатларидан татиб кўрар, саволи берар, ношуқур жангчилардан индамай ўгири-

либ кетар (энди улар кунини кўради!), бошқалардан яхшироқ кўринган аскарларга хиёлгина бош ирғаб қўярди. Баъзиларни ҳатто исмини атаб, қўл узатарди, шунда қўпол эркакларнинг жангларда илиқ сўзни қўмсаб қолган қалблари мумдай эриб кетарди.

Ниҳоят у Феаген бўлинмаси олдидан ўта бошлади. Уч йиллик уруш мобайнида марафонлик биринчи марта Александрни шунчалик яқиндан кўриши эди. Ахир, подшо битта, ўрта пиеданинг кичик бўлинма бошлиқлари эса сон мингта. Тангри Аммон ўғли ҳар ким билан юзма-юз учрашиши шарт, деб ким айта олади? Подшонинг қиёфаси Феагенни ҳайратга солди. Македониялик ўрта бўй, озгин, ҳатто нимжон эди. Жингалак, малла соч толалар очиқ, икки томони қабариқ қайсар пешонасига тушиб турарди. Чапга сал қийшайган бўйни, қизил юзлари, кўк кўзларидаги нозли ифода, улар остидаги майда ажинлар, лабларидаги инжиқлик белгиси ва думдумалоқ хотинча ияги Феагенга ҳусни хазон бўлаётган лакратидалик гўзал хотинини эслатди. Бу ҳар нарсага қодир баҳодир эмас, минг-минглаб оддий одамлардан бири эди.

Ҳоким ортидан кулранг хитон устидан сидирға совут таққан, бошларига тожли ёки попукли жез дубулға кийган шахсий соқчилар ва лашкарбошилар эргшиб борарди. Ҳаммасининг ёнида сербар қилич осилиб турарди. Жундор оёқлари болдирига кавушлари тизимчаси чирмаб ташланган. Тирсаккача яланғоч муштакдор қўлларида юмалоқ оғир қалқон.

Подшо ва мулозимлар гумбазсимон сарғиш тепалик устида тўхташди; улар қаршисида теп-текис далаларнинг у ер-бу ерида бамисоли бетга тушган сийрак доғдай тўп-тўп сарвлар ўсган қўнғир водий ястаниб ётарди. Деҳқонлар ғаллани аллақачон, ёзнинг ўрталаридаёқ ўриб олишган эди. Олисида, деярли Юқори Заб яқинидаги душман гулханидан таралиб, мудроқ тўлганиб, кўкка ўрлаётган тутун орасидан қалашиб ётган ясси томлару тўрт бурчак миноралар кўриниб турарди. Берироқда, оппоқ уч бурчак чодирлар орасида минг-минг одам уймалашарди. Булар Эрон шоҳи Доро Кодомон жангчилари эди.

— Сафланишяпти,— деди Александрга озгинроқ малла чол хириллаб. У ўзини мағрур тутар, ҳар бир

ҳаракати билан қадр-қимматини таъкидлаб турарди.— Фурсатни ўтказмай, ҳозироқ зарба берайлик.

Александр унинг галини эшитмаётгандай эди. У индамай жануби-шарққа, форслар турган томонга қараб, нималарнидир ўйларди.

— Хўш?!— деди чол сабрсизлик билан.

Шоҳ бош чайқади.

— Йўқ, Парменион.

Чол қовоғини уйди.

— Бўлмаса қачон?

— Қачон?— Александр чиройли бурнининг учини қашиди.— Тонгда. Майли, одамлар дам олсин.

— Ахир, улар тўрт кундан бери бекор-ку!— қизишиб кетди Парменион,— яна қанча дам олишлари керак?

— Майли, яна бир кечани бекор ўтказа қолишин,— эриниб жавоб берди шоҳ.— Ҳордиқ одамларга ҳамини фойдали.

— Лекин форслар эрталабгача сафланиб улгуради-ку!— Парменион баттар қизишди.

— Зарари йўқ...

Александр эснади; у Парменионни бутун донишмандлиги билан бир пақирга ҳам олмаслигини кўрсатиб қўйишни истагандай эди.

— Зарари йўқ?— чол оппоқ қошларини чимирди.— Сен яхши кўрадиган Ксенофонтнинг сўзларини эса олиш жоиз эмасмикин? «Душманга ҳужум қилишнинг шундай пайтини топки, рақиб сафлари тартибга келтирилмаган, сенинг эса аскарларинг жангга тайёр, у қуролсиз, сен эса қуролланган, сен уни кўрасану у сени кўрмайдиган, у ноқулай жойда, сен эса қулай жойни эгаллаган бўл». Ёки сен кексалар маслаҳатини унутдингми?

— Йўқ,— лоқайд жавоб берди Александр.

— Бўлмаса нимани кутяпсан? Душман ҳали сафлангани йўқ. Улар тартибсиз ҳолда, бизнинг отличларимиз эса жангга тайёр. Биз душманни кўриб турибмиз, ўзимиз эса манави тепаликлар қатори ортда кўздан панамиз. Форслар пастда, биз юқорида. Нега ҳужум қилмаслигимиз керак?

Александр жаҳл билан афтини бужмайтирди.

— Кўр бўлиб қолганинг йўқми, бобой? Тун яқин.

Парменион довдираб қолди (ў, Тифон илони ютсин сени!), аммо тезда ўзини қўлга олди:

— Хўш, нима бўлибди? Тун бўлса бўлар. Бошқа

иложи йўқ. Агар биз форсларга ҳужум қилмасак, улар бизга ҳужум қилади.

Шоҳ бошини ўгирди, Парменион унинг қаҳрли кўзларида нафрат ифодасини кўрди.

— Ҳужум қилмайди,— деди шоҳ тундлик билан. — Нима учун?

— Нима учун?— қичқирди Александр. Юзларига бирдан қон тошиб келди ва пивопазнинг афтидай қип-қизил бўлиб кетди.— Чунки улар биздан қўрқадди! Биз қўрқув солиб уларни ҳолдан толдирамыз. Енгил отликлар бўлинмасига буйруқ бер, тун бўйи машъал ёқиб, водий бўйлаб айланиб юрсин. Палахмончилар эса кам-кам тош отиб туришсин. Унисини ҳам, бунисини ҳам тез-тез алмаштириб тур, одамлар ухлаб олсин. Соқчилар мудрамасин — бошини оламан! Лашкаргоҳга сичқон ҳам кирмасин. Айғоқчим, жосусми, тентираб юрган осиелик учраган жойидаёқ ўлдирилсин. Гапимга тушундингми?

— Нима кераги бор бу ишларнинг?— кекса лашкарбоши шоҳга тикилди. Ҳайрон бўлган Александр Парменионга хўмрайди.

— Ё танграм! Форслар тун бўйи бехосдан бўладиган ҳужумни кутиб, кечаси билан сафда тик туриб чиқсин.

У бурилди ва тепалик ёнбағридан пастга, қароргоҳга қараб тез йўл олди. Гетайралар — «подшо ўртоқлари» — ҳукмдор орқасидан зўрға етиб юришарди. Парменионнинг ўғли, пахмоқ, айиққа ўхшаган баҳодир Филота отаси ёнида қолди. Чол ўйларди: «Форслар тун бўйи бехосдан бўладиган ҳужумни кутиб, кечаси билан сафда тик туриб чиқсин». Афина-Паллада! Унинг, Парменион — шоҳ Филиппнинг дўсти, машҳур жангчининг наҳот шу фикрга аввалроқ ақли етмади? Ҳа, форслар Александрдан қўрқадди, биринчи бўлиб ҳужум қила олмайди, тагин шундай зим-зиё тунда. Бехосдан бериладиган зарбани қайтариш учун тонг отгунча сафда типпа-тик туришади, уйқусизликдан толиқиб, сохта ваҳимадан қўшга қўшилган ҳўкиздай тинкаси қурийди, эрталаб чарчоқдан оёқлари чалишиб кетаётган бир пайтда тетик, яхши дам олган Александр аскарлари тепаликдан форслар устига босиб тушади-ю, барини яқсон қилиб, водий тупроғига қориштиради... Қандай жўн-у, қандай улугвор режа!

Бундай воқеа биринчи марта бўлаётгани йўқ.

Масалан, Граникда чол Александрдан жангни кейинга қолдиришни сўраб қаттиқ ёлворди. Душман тепаликни эгаллаган, македонияликлар эса ботқоқ олдидаги пастликда турарди. Парменион ботқоққа ботиб қолишдан қўрқарди. Лекин подшо унга қўлоқ солмади. «Наҳотки,— деди Филипп ўғли,— Гелеспонтдан шундай осон ўтсаму шу ғариб дарёча олдида тўхтаб қолсам?!» У олға ташланди ва душманни тор-мор келтирди.

Финикияликларнинг форслар қўлидаги Тир шаҳри таслим бўлгандан кейин Доро Филипп ўғлига дўстлик, Евфрат дарёсидан ғарбдаги, Эгей денгизигача бўлган бутун мулкини, Исса яқинида македонларга асир тушган оиласини қутқариш учун эса ўн минг талант¹ ва ўз қизларидан бирини хотинликка олишни таклиф қилди. «Мен Александр бўлганимда,— деган эди ўшанда Парменион,— шу шартларнинг ҳаммасини қабул қилардим.» Ҳа,— жавоб берган эди лаънати ўспирин,— Парменион бўлганимда форс подшоси таклиф қилган нарсаларга мен ҳам рози бўлардим. Лекин мен Александр бўлганим учун Доро қўйган шартлар қаноатлантира олмайди. Бутун давлатни босиб олишга кучим етгандан кейин ярим давлатни олиб нима қиламан? Менга унинг пули нима керак, шундоқ ҳам ўзимда ошиб-тошиб ётган бўлса. Доронинг битта қизини оламанми ёки бир йўла иккаласиними, ундан сўрамай уйланавераман, ахир улар менинг қўлимда-ку».

«Ҳа, Александр ақлли, жасур ва зийрак,— қайғуриб ўйлади кекса лашкарбоши.— У қартайган эшак Пармениондан минг карра ақлли». Аммо бундай хулоса сочлари оқарган кекса македонни мутлақо қаноатлантирмади, аксинча унинг ҳасадгўй кўнглини хира қилиб, қаршилик тўлқинларини уйғотди.

— Муҳтарам ҳукмдоримиз, ер ютсин уни, жуда ҳаддидан ошиб кетди,— деди чол ўғлига, улар ёнбағридан тушиб, қароргоҳ томон юрганларида. Филота индамай бош ирғади.— Бу ютуқлар учун сен бизни мендан миннатдор бўлиш ўрнига,— давом эттирди сўзини Парменион,— ҳовлиқиб, бошини йўқотиб бўйди. У ҳақиқатан ҳам ўзини тангри Аммон ўғли деб тасаввур қиляпти шекилли.

¹ Талант — қадимги Эллада ва Қадимги Шарқда энг бирик пул ўлчови, 1500 олтин сўмга тўғри келади.

Филота унга бош ирғаб қўйди. У отасини жуда севар, шунинг учун доим унинг фикрига қўшилларди:

— Унинг илоҳий шохларини синдириш вақти келмадимикин?— шивирлади Парменион ва гулхан ёнида ётган одамларга кўз қирини ташлади.

— Кўрамиз...— деди Филота хириллаб,— жангчилар орасида норозилар кўп. Юришлардан ҳамма чарчаган. Аполлон гувоҳ, ҳали унинг охири кўринмайди. Тунда чодирга кирилса-да, бир-икки зарб... иш тамом.— Филота семиз, жундор бармоқларини ёзди-ю, ўша ондаёқ, ҳайбатли мушт қилиб тугди ва кесиб олинган каллани сочидан ушлаб сикитаётгандай юқори кўтарди.

Подшо чодирни олдида Александрнинг бош шахсий қоровулларини: озгин, чайир Фердикка билан қорақўз, келишган Птолемайос Лагни кўрдилар. Фердикка ота ва ўғилга очиқдан-очиқ адоват билан назар ташлади, хушчақчақ Птолемайос Лаг эса тишининг оқини кўрсатиб шўхчан жилмайганча, қилич дастасида метон балиқчи қизлари рақси куйини чертарди.

Кечқурун, қисқа ҳарбий кенгашдан кейин чодирда Александр ёлғиз қолди. У юмшоқ гиламга чўзилди, бу гиламни Гордия аҳолиси — жанговар арава шотисидаги қадимий Фригия подшоси туккан тугунни кўрсатган ўша гордияликлар совға қилишган эди. «Ким шу тугунни ечса,— дейилади ривоятда,— бутун Осиёга ҳоким бўлади». Филипп ўғли узоқ ўйлаб ўтирмай уни қилич билан кесиб ташлади. Бу воқеа ҳақидаги хотира подшони хурсанд қилди. Ҳа, қилич ғофиллар мамлакатининг калити! Александр серпай қўлларининг бақувват қафғларига бошини қўйди-да, жилмайди.

Оғир қадам босиб камгап Фердикка пайдо бўлди. Подшонинг бошқа жирканч сафдошлари орасида шугина беғараз эди. Фердикка ҳамшиагидай дағал хитонга ўраниб, белига мис балдоғу зеб-зийнатлар қадалмаган, анча эски камар боғлаб, атайлаб қилгандай оёғига оҳори тўкилган кўримсиз бошмоқ кийиб юрарди. Унинг кўриниши бефаҳм ва қўполга ўхшарди, аммо биринчи шахсий қўриқчисининг қанчалик ақлли ва зийраклигини фақат Александр биларди. Хусусан ақли ва беғаразлиги учун подшо Фердикка-

га ўзига ишонгандай ишонарди. Бунақаси хибнат қилмайди. Фердикка фақат ўзлари учун аҳамиятли бўлган арзимас майду иштиёқлар учун бир-бирларини таъқиб қиладиган майда одамчаларга нафрат билан қарайди. У фақат Александрни севади, чунки ёш подшо дунёда бекор яшамаяпти, унга ёрдам берса арзийди деб ҳисоблайди.

Кун ботгандан кейин қўзғалган шамол чодир попуқларини юлқилар ва матони елкан сингари шиширар эди.

— Урта пиёдадан юнон келибди,— деб пўнгиллади Фердикка.— Ёнингга кирмоқчи.

— Нега?

Фердикка мўйловини ялаб турди-да, кейин жирканганнамо деди:

— Хуфия маълумот.

— У?— Александр тирсагига суянди-да, гулдор шарқ кўрпаси билан яланғоч кўксини ёпди.— Чақир!

Дракил кўринди. Унинг юм-юмалоқ, айёрлик балқиб турган семиз юзлари ялтираб турарди. У олди-га уч қадам қўйди-да, ҳеч бир юнон ёки македон қилмайдиган ишга қилди — подшо олдида тиз чўкди. Бу Филипп зурёдига жуда ёқарди. У илтифот билан Дракилга бош ирғади.

— Сўзла!

— Урта пиёданнинг қирқ тўртинчи кичик юнон бўлимаси бошлиғи Феаген ёш жангчилар орасида сенинг наслу насабинг тўғрисида миш-миш тарқатиб юрибди. У айтадики, сенинг отанг Филипп эмасмиш, гўёки сен аллақандай (айтишга тилим бормайди...) ёлланма фракияликдан туғилган эмишсан... Сени у (оғизга олиш ҳам даҳшат!) тангри Аммон ўғли эмас, йўлтўсар ўғри деб атади. Бундан ташқари яна кўп нимаъқул гапларини гапирди.

Дракил жим бўлди ва тепакал бошини қуйи эгди. Гирди қора соч билан қопланган бошининг тақир жойи тозаланган мис қозоннинг тубига ўхшарди.

— Эшитдингми, Фердикка?— сўради подшо шахсий қўриқчисидан.

— Ҳа,— қисқа жавоб берди Фердикка.

— Уша Феагенин менинг олдимга судраб кел. Сен бўлса, отинг нимади... Дракилми? Узим чақирмагунча мапани парда орқасида бекиниб тур.

Савдогар итоаткорона яшириди. Александрнинг афғидаги ифода ўзгармади, у бепарво жилмаярди.

Умр бўйи уни фитначилар қуршаб келарди, ҳеч ким хиёнат қилади деб ўйламаган, аммо зиёфат маҳали кутилмаганда Филиппни ўлдирган аслзода йингит — Павсинийни эслади. Бирмунча вақт ўтгандан кейин лашкарбоши Аттал жангчиларни унга қарши кўтаришига сал қолди. Ҳатто Александр Кичик Осиёни забт этиб, Сурия остонасигача етиб бориб, Элладада тинчлик ўрнатгандай кўринса ҳам, исёнкор Афина Дорога элчилар юборди.

«Итдан туққанлар,— беғараз сўкинди Александр ичида. Нафратланишга муносиб одамлар унинг газабини келтирмас эди.— Улар нима истайди? Нима учун ўзларини бекорга қурбон қилишади? Мени ҳатто чақишга ожизлик қилиб, оёғим остида сувилондай жилпанглашади. Товоним остида эзилиб, худди сувилондай ўлиб кетишади. Наҳотки улар мени — тангри Аммон ўғлини тўхтатиш, йўлдан қайтариш мумкин деб ўйланса?— Македон ҳайрон бўлиб елкасини қисди.— Қурт-қумурсқалар уюми. Уларни қирдим, қираман ҳам...»

У ўзига, ўз иқтидорига ва ҳеч қандай зарба ҳалок қила олмаслигига шунчалик ишонардики, ҳатто Дракилнинг хуфия хабари беш ёшли боланинг дағдағаси Гераклнинг қандай кулгисини қистатган бўлса унга шундай кулгили туюлди. Фердикка ранги бўздай оқариб кетган Феагенни чодирга олиб кирганда подшо ҳамон бояги ҳолатида, тирсагини гиламга тираганча ётарди.

— Александрга салом!— деди Феаген бўғиқ товуш билан. Дубулгасини қўлга олиб, амри фармон кутгандай ҳукмдорга қараб турди.

— Феагенга салом,— жавоб берди Александр берварво,— эшитишимча, менинг ҳақимда ёмон гаплар айтибсан. Тўғримчи?

Феаген бир қадам орқага чекинди. Ҳаммаси аён, Дракил уни сотибди. Бош тортиш муносиб эмас.

— Тўғри,— тан олди Феаген; икки қошининг ўртаси тиришиб бирлашиб кетди.

— Нега бундай қилдинг?

— Ўзинг-чи?— Феаген энди бўлар иш бўлганини билар эди.— Бу қилмишларни нега қилдинг?

— У-ў!— Александр қаддини кўтариб, ўтириб олди ва Феагенга тикилиб қолди.— Наҳотки сени бирор нарса билан раижитган бўлсам?

— Ранжитдинг.

— Нима билан?

Феаген қўл ҳаракати билан ўзининг дубулгаси ва сипарига ишора қилди.

— Жангда сенга қийинми?— қуруққина сўради Александр.

— Қийин.

— Бошқалар шикоят қилмаяпти-ю. Осиёга кўйлаксив келишган эди, энди ҳаммасининг тўрвасида олтин жиринглаб турибди.

— Меникида жиринглаётгани йўқ.

— Нима учун?

— Ўғирлаш қўлимдан келмайди.

— Ўғирлаш қўлингдан келмайдими?— Александрнинг қошлари саф олдидан ўтгандагидек кескинроқ қийшайди.— Нега ундай?

— Менинг ўзимни Ламах амаким шилиб, қоқлаган. Қанча овора бўлиб юрганман. Мен кимни қоқласам, у ҳам азобга қолади. Яхши эмас.

— Ҳа-а!— Подшо қаҳри келаётганини сездирмаслик учун лабини қимтиди.— Лекин бу ер Осиё-ку! Ёввойиларни қоқлаш гуноҳ эмас.

— Бари бир улар ҳам одам.

— Кўриб турибманки, бориб турган тентак экансан!— пўнғиллади Александр жаҳл билан.— Жазирама Шарқ офтоби мияннга ёмон таъсир қилганга ўхшайди. Бунинг устига совут сенга оғирлик қилаётганга ўхшайди. Ечишга руҳсат бераман. Енгил пийодага ўтганинг яхши. Эртага ҳаммадан олдинда юриб, жангни бошлаб берасан. Далаларнинг салқин шамоли миянгни тозалайди, подшоҳнинг тўғрисида бўлар-бўлмас ган тўқишини бас қиласан. Гашимни туншундингми?

— Ҳа,— деди қовоғи уюқ Феаген. Александр уни ўлим жазосига ҳукм қилган эди. Пийдалар олдида борадиган ва урушни бошлаб берадиган одам камдан-кам тирик қолади. Лаънати маҳмадона! Қим мажбур қилди гапир деб? Бугун шу беъман гапларни гапирмаганинда ҳозир подшо қаршида турмаган бўлардинг. Сичқон ери кавлай-кавлай мушук олдидан чиққан экан. Македоннинг олдида паст келсамикин, ёлвориб шафқат сўрасамикини? Йўқ, Феаген Афина давлатининг озод туғилган граждани, унга ўз халқи гурурини ерга уриш муносиб эмас. Маррафонлик рўй берган воқеадан қанча афсусланмасин,

эсини йўқотиб, гангиб қолмади. Қовоғи солиқ бўлса ҳам, кўринишидан хотиржам, буюғи нима бўлишини кута бошлади.

Александр Фердиккага ўгирилиб, бир неча оғиз чўзик, галати сўз айтди. Жаранглавин ва сўз қурилишига қараганда у юнон тилида гапираётгандай туюларди. Лекин македон тили фессаллар, эфирлар, фракцияликлар тили билан аралашиб кетган, шунинг учун Феаген ҳеч нарса тушулмади. Александр ватавида уч йил яшаган Дракил эса, аксинча, ҳамма гаини тушунди.

— Мана, афиналиклар қанақа халқ!— деди Филлип ўғли.— Буларни Зевснинг ўзи ҳам ўзгартолмайди. Бу аблаҳин Балакр камончиларига қўшиб қўй. Эрталабки жангда бирор ёввойи уни ўқ-ей билан тинчитар балки.

— Ундай бўлмаса-чи?

— Унда, бахти борлиги бу юнонни,— Александр эснадди,— ўлмай қолса — майли, яшайверсин. Мени унда кўрқиб кетди деб ўйламайсанми ишқилиб? Фитначига ўхшамайди. У шунчаки бир нодон.

Фердикка марафонлики ёқасидан тутди-да, чодирдан итқитиб юборди. Александр эса Дракилни чақирди. Савдогар яна гиламга чўкка тушди.

— Сен яхши иш қилдинг.— Александр бармоғидаги олтин узукни чиқарди-да, кучукка суяк ташлагандай Дракилни олдига ташлади.— Аскарларнинг гапларига қулоқ солиб юр, кейин уларни келиб менга айтасан. Сени Феаген ўрнига бўлирма бошлиғи қилиб тайинлайман. Энди жўна, уйқум келяпти.

Гавгамели томондан эшакнинг юракларни зириллатиб юборадиган кучли ҳанграш эшитилди. Шамол тўхтади. Тонг ёришди. Александр уйғонди ва Парменионни чақириб келишни буурди.

— Форслар қалай?

— Тун бўйи сафда туриб чиқишди,— деди Парменион ҳасад билан.— Ҳозир ҳам шундай туришибди.

— Яхши,— Александр санчиб турди, суякларни қисирлаб керишди ва занг урди. Шахсий қўриқчилар ювиниш учун олтин жомда сув келтиришди.

Саҳардан бери водий узра ёйилиб турган туман кўтарилиб келаётган қуёш нурида аста-аста эриб

кетди. Доро лашкарига македонлар кўзи тушди. Гавгамели билан таггри Аммон ўғли мустаҳкам эгаллаб олган қатор тепаликлар ораси осмоннинг ярмини қоплаб олган қора булут сингари қуролли одамлар билан тўлиб кетган эди.

Доро ўз қуролли кучларини икки қатор қилиб сафга тизган эди: биринчи қатор — пиёдалар, иккинчиси ёрдамчи бўлишмалар эди. Биринчи сафнинг иккала қанотига отлиқ аскарлар жойлаштирилган. Бутун сафлардан олдинда турган филларнинг харгумлари илондай буралар, икки гилдиракли жанговар араваларнинг тиглари ялтираб турарди. Подшо ва унинг мулозимлари жанговар сафлар ўртасидан жой эгаллаганди.

Бу ерга кўнганда Осиё қабилаларидаги аскарлар тўпланган эди. Чап қанотда бақтрийлар, дах ва араҳот чавандозлари кўзга ташланарди. Ёнма-ён отлиқ ва пиёда форс, элам ва кадусийлар турарди. Унг қанотда Жанубий Сурия, Фаластин ва Месопотамия отлиқлари, лидиялик, парфияликлар, шак, тапур, албанд, ҳинд, форсларга хизмат қилувчи ёлланма юнон ва мард ўқчилари ёйилиб турарди. Саф ўртасини бобилликлар, ситакенлар, укселар ҳамда Қизил денгиз соҳилларидан келган аскарлар тўлдирган эди. Бундан ташқари, Доро чап қанот олдига минглаб скиф чавандозларини чиқариб қўйганди. Арманистон ва Каппадокня отлиқлари эса ўнг қанот олдида эди.

Узун йўл-йўл чакмон, кенг-мўл тўп ва хитонлар, калта камзул ва оқ ятаклар, кудранг, қизил, зангори рўйпўш ва ёнинчиқлар, тўр этак ва зирҳли кийимлар, совут ва синарлар, саяла ва мўйна телнаклар, учли кигиз қалпоқ ва мис дубулгалар — бари бир бўлиб шундай рангба-ранг, шундай ёрқин гиламга ўхшардики, унга қараганда кўз қамашиб кетарди.

Ун минглаб найзаларининг ярқирашига қараб бўлмас эди. Қиличлар жаранглари, тўқима қалқонлар бўғиқ сас берар, қамчилар қарсиллар, отлар қаттиқ кишиларди.

Александр ўйлагандай душман аскарлари тунги бедорликдан чарчаган ва энди сафини бузиб чўнқайиб ўтиришар, тупроқда чўзилиб ётишар ёки от ва аравага суяниб ухлашар эди. Бир назар ташлашда бу галаларнинг ҳаммасини қамраб олиш қийин эди, осийликларнинг ҳарбий кучлари икки ёнга шу қадар

чўзилиб кетгандики, чап ва ўнгдан кўтарилаётган чап-тўзон орасида охириги кўриб бўлмасди.

Тепаликларда бурғулар чалинди. Македонияликлар қароргоҳи ҳаракатга келди. Александр кўзга ташланди. У машҳур Букефалнинг бўри терилари тўшалган биқинларини оёқлари билан қисиб, найзасини силкитарди. Бўри териси ҳидини сезган от олға юлқинарди. Подшонинг бошида шоҳли дубулға. Кўкрак ва елкасини Медуза Горгона сурати солинган яхлит синар чирмаб олган эди. Синардан белигача, шунингдек, олди ва орқасини мис тахтачалар шокиласи ўраб турар эди. Қизил хитонининг этаги тиззасига ҳам тушмасди. Қўли тирсагигача очиқ, елкаси она калта, аммо кенг ёппиқиқ ҳилшираб турарди. Эллик минг оғиздан бир йўла:

— Александрга шарафлар!!!— хитоби янгради.

Бу шовқин форсларга ҳам эшитилди ва бирдан уларни оёққа турғизди. Александр қизишиб кетган отини жиловидан тортиб, қисқа-қисқа буйруқлар берарди. Уларни тез ва чаққон бажаришар, чунки нима қилиш кераклигини бошлиқлар кеча билиб олишган эди.

Александр ҳар қатори бир минг йигирма тўрт кишидан қилиб ўн олти қаторга тизилган ўн олти минг уч юз саксон тўрт оғир қуролли гоплит-жангчилар фалангаси (жипс мушт)ни лашкарнинг ўртасига жойлаштирганди. Пиёда аскарлар фалангаси жанг майдони бўйлаб (энига) икки минг қадам масофани эгаллаган. Олдида бир киши, саф ичкарасига қараб тизилган ўн олти киши — дох, кичик бўлини мани ташкил этади. Энига ҳам, ичкарасига ҳам ўн олти кишидан (икки юз эллик олти киши) иборат бўлинима синтагмани ташкил этади. Ўн олти синтагмадан кичик фаланга, тўртта кичик фалангадан эса битта бош фаланга вужудга келади. Гоплитлар қўлларига узунлиги ўн икки тирсак келадиган найза — сарисса ва тўрт бурчак катта-катта қалқон кўтариб олишган эди. Бошларида кунгурасмон дубулға, ёнларида қилич осиглиқ.

Лашкарнинг ўнг қанотини совут кийган, сарисса найзаси ва фракияча эгри махайра қиличи билан қуролланган гетайра — чавандозлар эгаллаган эди. Уларнинг юмалоқ бронза дубулғаларидаги от думи елкаларига осилиб турарди. Бу ерда саккизта гетайра, ёки ҳар бир илда олтимиш тўрт нафардан

жангчи бор эди. Уларга Парменионнинг ўғли Филота қўмондонлик қиларди.

Фаланга билан гетайралар бўлинимаси оралигини ўрта пиёда қалқондорлари эгаллаган эди. Улар зиммасига жангда оғир отлиқлар галабасини таъминлаш юкланган эди. Сараланган гипасистлар деб аталувчи бу жангчиларнинг қалқонларига кумуш қопланган эди. Қалқондорларни Парменионнинг иккинчи ўғли Никанор бошқарарди.

Чап қанотга эса Парменионнинг ўзи бошчилик қиларди. Бу ердан, гоплитлар фалангаси ёнидан Кратер бўлинимаси, Ларих ўғли Эригийнинг юнон пиёдалари, ундан кейин Менелай ўғли Филипп бошчилигидаги фессал ва юнонлардан тuzилган ўрта отлиқ қўшилма жой олганди. Чап қанотнинг энг четида ўрнашган кекса Парменион атрофини Форсал шаҳри жангчилари — энг моҳир фессал чавандозлари қуршаб олган эдилар.

Бутун ҳарбий тартибнинг олди ва ёнларини агриан қабиласидан бўлган, найза билан қуролланган фракцияликлар, пэонлар, Балакра ўқчилари (булар орасида Феаген ҳам бор), оёқ яланг камончи ва сонқончилар ҳамда енгил отлиқ бўлинималари ўраб туришарди. Александр ўрта пиёда аскарларидан саккиз минг икки юз нафарини лашкарнинг орқасига жойлаштирди, мабодо форслар қўшинини қуршаб олишга уринадиган бўлса, улар душман ҳамласини қайтариши керак.

Шундай қилиб, агар осиделиклар ҳаммадан ҳам қўшин ўртасини мустаҳкамлаган бўлсалар, македонлар асосий зарба кучини — оғир отлиқ гетайраларни — ўнг қанотга жойлаштирдилар. Агар форс қўшинлари қанотнинг кенг ёниб турган бургутга ўхшаса, македон қўшинлари тини ўнг ва олға қаратиб қўйилган ойболтани эслатарди. Отлиқ мушт билан ўнг томондан зарба бериш македонларнинг энг сеvimли жанговар усули эди, чунки душмanning яхши мустаҳкамланмаган чап қанотига селдай ёпирилиб келишар ва бирдан унинг сафларини пароканда қилиб юборишарди.

«Эҳ, кекса донишманд! Кекса донишманд!— ўйларди Александр, болалигида ўзи қанча-қанча ташвиш орттирган мураббийси Арастуни хотирлаб,— ўйлайсанки, келажак одамлари мени Арастунинг ожиз шогирди деб атайдилар, Арасту абадий Александр-

дап юқори туради. Иўқ, файласуф, йўқ! Менга сенинг сиёсат, мантқиқ, этика, поэтика, логиклик, физика, табиатшунослигинг нима учун керак? Сен художўй одамларнинг майда шаҳарлари тарафдоримисан? Сен буюк давлатлар, катта ва сершовқин шаҳарларга қаршимисан, савдо-сотиқ ва ҳунармандчиликка қаршимисан? Аксинча, мен, Александр буларга қарши эмасман! Сен мени ўқитдинг, хўш, ўқитган бўлсанг нима қилибди? Мен ҳаммасини аксинча қиламан, токи келажак одамлари мени афиналик олимнинг завжирбанд ити деб ҳисобламасинлар...»

Александр қўл силтади. Сибизга-бурғи янграй кетди. Қўшинлар тепаликни тарк этиб, чап қанот томондан ёйилиб, осиеликлар сари йўл олдилар. Александр ўз шахсий қўриқчилари билан ўнг қанотда, гетайралар яқинида турарди. Ун миғлаб кўтариб-босилаётган оёқ остидан шунчалик чап-тўзон кўтарилардики, осмон ҳам ер сизгари сарғайиб кетди. Нафас олиш қийин эди.

Гира-ширада текисликда ҳорғин силжиётган душман қўшинларини зийраклик билан кузатаётган Александр тасодифан Эрон қўшинлари кўлаמידан унинг қўшинлари кўлами қисқароқ эканлигини сезиб қолди. У бирдан тушундики, бу ҳолат македонлар одати бўйича душмanning чап қанотига кескин зарба беришига тўсқинлик қилади. Бундан ташқари, душман македонларни чапдан ҳам, ўнг қанотдан ҳам осонгина қуршаб олиши мумкин.

— Филота, — қичқирди подшо сал наридан ўтиб бораётган Парменион ўғлига, — ўнгга ол, ўнгга! Птолемайос, Парменионга айт, бизнинг ортимиздан поғона-поғона бўлиб ҳаракат қилсин.

Парменион ўғли отлиқларини ўнгга бурди. Форелар рақиб томон сафларида бўлаётган ўзгаришларни кўрди. Доро Кодомон ҳал қилувчи зарба учун қулай пайт келди деб ўйлади чоғи. Жанговар араваларни бошқариб турган жангчилар отларини қичаб қолди. Ҳаммасига қийинқ ханжар ўрнатилган икки юз ўлим араваси олға учиб кетди. Улар ортидан вазмин ва гумбур-гумбур қадам ташлаб филлар югуриб борарди.

Юзлари қорайиб, озиб-тўзиб кетган Феаген бутун македон қўшинлари олдида турар, палахмонини шайлаганча кутарди. Унинг орқасидаги Балакра ўқчилари олдинга элганганча қотиб қолди. Феаген

ҳозир ҳамма парсани увутган эди: марафонлик душманни кўрган заҳотн Дракил, чақув, Александр — ҳаммаси бирдан калласидан чиқиб кетди. Унинг яшагиси келарди. Улишни нстамасанг, ўлдиршини келрак. Форелар аравалардан камон ўқлари ёмғирини ёғдиришарди. Юнонлар бронза ёй ўқларидан омон қолиш учун барабар ерга ётиб олишди. Биринчи арава тўғри Феаген устига учиб келарди. У от ва одамларнинг иржайган тишларини аниқ кўра бошлаган эди. Ҳозир!... Феаген иргиб турди, палахмонини айлантирди-да, қўргошин зўлдир билан аравакашнинг манглайига солди. Аравакаш арава ўриндиғига ўтириб қоларкан, беихтиёр жиловини тортиб юборган эди, отлар бошқа томонга — келаётган йўлнга кўндаланг томонга югуриб кетди. Форелар чопаётган отлар ҳаракатини тўғрилашга интилишарди, лекин пэонлар камон ўқи билан уларни тинчитишарди. Иккинчи арава биринчисига урилиб кетди, бошқалари эса бир жойга тўплашиб қолди.

Балакра ўқчилари, агриан, пэонлар араваларга ҳамма томондан ёпирилдилар. Аравалар шотисига, ўқига, отлар эгар-жабдуғига ўрнатилган темир ўроқлар яримланғоч ўқчиларнинг қўл ва оёқларини узиб кетар, вужудларини поранора қилар эди. Уларнинг эгик тигидан қирмизи қон томчилари оқиб турарди. Ола-була хитон кийиб, чарм қалқон таққан серсоқол аравакашлар ғазаб ва қўрқувдан чиқиқардилар. Чаққон фракияликлар аравага чиқиб олар, аравакашларни калтаклар ва уларни эронликлар томон буриб қолардилар. Бари бир осиеликларнинг элликта жанговар араваси енгил пиёдаларнинг қалин сафларини ёриб ўтишга муюссар бўлди. Улар ювен фалангаларига ҳамла қилдилар. Кеча келишиб олингандай аскарлар чекиниб, йўл берди. Аравалар оғир пиёдалар биринчи қаторининг орқасига ўтиб кетди, лекин бу ерда турган қалқондорларнинг эҳтиёт қисми уларга ҳужум қилиб, тор-мор келтирди.

Филлар ҳужуми ҳам муваффақиятсиз чиқди. Улкан баҳайбат жониворлар енгил пиёда орасига кириб қолганда фракиялик ва элладаликлар қақроқ тепаликда кўқарган қамиш кучли шамол пайтида мавж уриб, тўлқинлангани сингари шовқин солиб ҳайқира бошладилар. Филлар оёғи остига миҳ қўқилган тахталарни иргитдилар. Камончилар уларнинг кўзларига отар, устидаги тахтиравонда ўтир-

ган ҳайдовчиларни ўлдирар эдилар. Инсонлар ва филлар олишувни, худолар билан титанлар¹ ўртасидаги афсонавий жангларни эслатарди. Баъзи бировлар айёрлик қилиб ўрмонлар ўғлонининг серажин ёнбошига тортилган қайишларни кесиб юборар, устидаги камончи тахтиравон билан бирга олишаётганлар бошига гумбурлаб ағдарилиб тушарди. Ниҳоят филлар ўлган ва ярадор бўлган филбонларни меҳр билан кўтариб олишди-да, бурилиб орқага югуриб кетишди. Шунда форслар тўс-тўполондан фойдаланиб, биринчи сафдаги бутун қўшинларини олға ташладилар.

Унг қанотда скифлар билан македонларнинг енгил отличлари ўртасида шиддатли жанг бошланиб кетди. Скифлар, дахлар, бақтрий ва араҳотлар тез ва эпчиллик билан ёй отар, македонларни отдан уриб туширар, лекин шундан кейин ханжар билан ҳимояланиб, орқага чекинардилар. Чап қанот билан форс қўшинлари маркази орасида бўшлиқ ҳосил бўлди. Александр шунини кутиб турган эди.

— Филога, бўёққа кел!— даҳшатли овоз билан қичқирди у. Яшин чақнагандай, идроки ёришиб кетди. Шу қисқагина муддат ичида, даҳо шуъласи ярқатиб ўтгунча, Александр бутун жанг майдонини, катта ва кичик бўлинмалар ҳаракатини фикран кўришга улгурди, деярли ҳар бир форс ва юнон аскарни кўзига назар солди. Ҳаяжондан унинг бошидан-оёғигача титраб кетди. Кўпикланган тўлқинлар узра парроз қилаётган ёш лочиндай, ўзининг буюк, енгилмас кучига бўлган чексиз ишонч бутун вужудини қамраб олди. У етиб келган Филотанинг елкасидан ушлади-да, бир силтаб ханжарни қинидан суғиргандай қисқа ва жарагдор товуш билан қичқирди.

— Пона!..

Гетайралар тезлик билан қайта сафланди. Пона сингари уч бурчак бошида Александрнинг ўзи турарди. Жанглар суронини кескин бурғулар садоси босиб кетди. Минглаб қалқонлар қасирғаси янгради, македонлар душман кўнглига таҳлика солиш учун найзаларни қалқонларига уришган эди. Минглаб орнлардан бор овозлари билан пэонларнинг Арес Эниалий шарафинга тантанали қўшиқлари жараглади. Минг-

¹ Қадимги грек афсоналарида худолар билан курашган баҳайбат баҳодирлар.

лаб одамлар қалбини бирдамлик туйғуси қамраб олди. Минглаб кўзлардан ҳайрат ёшлари отилиб чиқди.

Александр сарисса дастасини жон-жаҳди билан чапаллаганча энгашди, гўё ҳамма нарсани зарҳал дубулғасининг эгри шохи билан супуриб ташламоққа қасд қилгандай бошини олдинга эгиб, эронийлар сафида ҳосил бўлган бўшлиқ сари ташланди. Унинг ортидан гетайралар булуддай ёпирилиб эргашди. Чап қанотда форсларга македонларнинг оғир отличлари туташ саф билан зарба берарди. Эллик минг юнон-македонлар билан турли қабиладан чиққан юз минг осиелик жангга, қонли жангга — Эрон подшолиги тақдирини ҳал қиладиган сўнги жангга кирдилар.

Унгдан бошида Александр турган «пона»га қарши бақтрияликлар, дахлар ва араҳотлар ҳужумга ташландилар. Чапдан Эрон шохининг «ўлмас» шахсий қўриқчилари, мидияликлар, ҳиндлар, мард камончилари, Дорога хизмат қилувчи юнон-карийлар селдай бостириб келдилар. Олдиндан македон «пона»сига ситакенлар, укслар ва Қизил денгиз соҳилларидан келган аскарлар қарши қўйилган эди. Буларнинг ҳаммаси қаҳрамон халқ, лекин тун бўйи ухламаганидан бугунги жангда одатдагидай ғайрат-шижоат кўрсатолмади.

Александр ёвуқдаги форсга ташланди ва сарисса-сининг ўткир учи билан унинг юзига урди. Қизил қонига бўялган осиелик қутуриб сакраётган отлар тўғи остига қулади. Йўл-йўл кийимли бўйдор форс шеригининг кўзи олдинга ташланаётган македон подшо-сининг кўзи билан тўқнашди. Эроний юноннинг дубулғасига кўз ташлади. Александр дубулғасининг икки ёнида иккита катта-катта, эгри, мертик шох — мисрликлар қўй қиёфасида тасвирлаган қуён худоси Аммонга қариндошлик белгиси бор эди. Форс бирдан бўзарди ва орқага ташланди. Урушаётганлар сафлари узра:

— Зулқарнайн!— деган фарёд шовиллаб ўтди.

— У шу ерда!— ғурурланиб қичқирди Филипп ўғли. Осиеликлар унга Исқандар Зулқарнайн — Икки шохли Исқандар деб лақаб қўйганларини эшитган эди.

— Исқандар Зулқарнайн!— қичқирарди осиеликлар. Қўрқоқлар от бошини буриб, қочиб қолишди. Жасур йигитлар ё ўлиш, ёки уч ярим йилдан бери дунёни безовта қилиб уруш олиб бораётган лаънати

юноннинг қонига бўяш учун Александр устига ташлашарди.

Бақтрияликлар гетайраларга камондан ўқ қадардйлар, лекин Александр олға борарди. Гиркаилар македонларни жуи арқон ташлаб, отдан тортиб түвиришарди, лекин Александр олға борарди. Дахлар йўл-йўлакай ўзларини македон отлари оёғи остига ташлар, эпчиллик билан туёқлар орасида айланиб, душманга ёнбондан ойболта солар эди, лекин Александр олға борарди. Ҳиндлар беҳато болта отиб, дубулга ва бош суякларини мажақлар, лекин Александр олға борарди, унинг ортидан эса йўлдаги ҳамма нарса ни супуриб, ювиб кетувчи улуг тош кўчкисидай гетайралар сели оқиб келарди. Бронзага чирмалиб, узун сарисса найзаларини анча олдинга чиқариб бораётган отлик гетайраларни на камон ўқи, на арқон, на болта, на ханжар — ҳеч нарса тўхтатиб қолинга қодир эмас эди. Македонлар найзаларини тўпна-тўғри юзга санчар, душман чавандозларини туртиб-суртиб эпчиллик билан ўзларига йўл очардилар. «Пона» оснеликларининг тартибсиз сафларини бузиб, форс қўшинларининг марказига қараб, Доро Кодомонини нишонга олиб қатъият билан олға борар эди.

— Дарейос! — қичқирди Александр найзасини силкитиб, — Дарейос! Яккама-якка курашга чиқ, қўрқоқ чиябўри! Исса остонасида қочиб қутулган эдинг, бугун қочиб бўнсан!

Филинн ўғли бу сўзларни форсча гапирди (уч йилда ўрганиб олганди), енгилмас македон овозини эшитган Дорога кенг осмон тақсимчадай кичкина бўлиб туюлди. Исса остонасида бўлганидай ҳаммадан бурун отининг бошини бурди-да, жанг майдонини ташлаб қочиб қолди. У шунчалик шошилдики, йўлда дубулгаси, камони, шоҳона чакмонини тушириб қолдирди.

Доронинг қочаётганини кўриб, чап қанот аскарлари ҳам қиличларини ташлаб, отларининг бошини буриб қолишди. Чавандоз ва пиёдалар тўдаси чўл ёғинидан жон сақлаб қочган пода сингари таниртунур ва шовқин-сурон билан водий бўйлаб югура бошлади. Македонлар уларни қувиб борар, қочқинларини найза билан ағдарар, махайра билан порадар эди.

Дарейос — Дорайвўш отининг юнонча берилиши;

Парменион чолари Гавгамели ёғинида подшоини қувиб етди. Шошилиб шундай хабар берди: македон қўшинларининг чап қанотида аҳвол чатоқ — Ҳинд ва форс отлик бўлиналари сафни ёриб кириб, озиқ-овқат, қурол-аслаҳа, ярадорлар ва хотин-халажларни олиб юрадиган карвонга етиб қолибди. У ерда шиддатли жанг бораётган эмиш.

— Ҳаҳ, кекса эшак! — сўкниди Александр. — Қани сенин мақтаниб юрган теран довишмандлигинг, ўт-қир кўзинг, аниқ зарбанг?!

У гижиниб Доронни таъқиб этишни тўхтатди ва жангда қизишиб кетган гетайраларга бош бўлиб оснеликларининг ўнг қанотига ҳужум қилди. Ҳиндлар, парфияликлар ва шу ерда жанг қилаётган форсларнинг асосий қисмлари македонлар ибратига эрганиб, тигиз қаторлар билан рўпарадан ҳамлага ўтиб, Александр устига ташландилар. Агар улар одатда гоҳ у, гоҳ бу томонга от қўйиб, найза отган бўлсалар, йўлларида ниманки учраса ҳаммасини эзиб-ячишига ҳаракат қилган бўлсалар, энди Доро учун эмас ўзларини қутқазини учун жанг қилаётган эдилар. Олтмиш гетайра шу ерининг ўзидаёқ чопиб ташланди. Ериб кирган оснеликлар ўлганлар ва ярадор бўлганларнинг жасади билан тўлган водийни ташлаб, Арбел томонда кўздан гойиб бўлдилар. Парменион шундан кейингина йиқилган ва шалаги чиққан чодирлараро фил ва туялар мунгли ўкириб юрган форслар қароргоҳини босиб олди.

Александр Парменионини койиб, яна Доронни таъқиб этмоққа отилди ва йўлда кимки учраса барини ўлдириб, қоронғи тушмасдан Арбелга етиб олиш учун қушдай елди. Лика дарёсидан ўтгандан кейин тўхтади ва чодир тиклашини буюрди — одамлар ва отлар ҳам дам олинга муҳтож эди. Душман ойболтаси кесиб юборган мис совути ва ёввойилар қони саураган хитонини ечиб ташлади-да, чўмилиб олди. Ҳаяжондан кўзлари йилтирар, юзлари ва пешонаси ловиллар эди.

— Клитарх! — бақирди у, кўкрагини тоза мато билан артаркан. — Эй, Клитарх!

Озғин ва маънос юзларини ажиб қонлаган, қармоқсимон бурунли сарой тарихчиси Клитарх пайдо бўлди:

— Қани қоғозинг? Ез: «Гавгамелида юз минг оснелик ҳалок бўлди. Форс қўшинлари энди йўқ. Да-

рейос Кодомон ҳукмронлигига чек қўйилди...» Ездингми?

Македон яна қурол-яроғига ёпишиди.

Клитарх сўзи:

«Гавгамели остонасидаги жангдан сўнг, келгуси кун тонгида бизнинг жануби-шарққа қараб тўрт юз йигирма стадий йўл босиб қўйганимиз маълум бўлди. Қўшинимиз Арбелга етиб келди. Ҳамиша жанг олдидан бўлганидек подшомиз, бахти барқарор бўлсин, ўзи ганим томонни кузатгани чиқди. Нимани билгиси келган бўлса ҳаммасини билиб, қўшинларни муносиб даражада сафга тизди ва ички бўлинмаларга бўлиб чиқди. Иккинчи чизиқ жанговар тартибга барқарорлик, мустаҳкамлик берди ва кутилмаган варабаларни қайтаришда қалқон бўлиб хизмат қилди. Тангри Аммон ўғли йўлидаги бошқа ўнлаб шаҳарлар сингари қисқа муддатли қаршиликдан кейин шаҳар таслим бўлди.

Бобил сари йўл очилди. Уз ватанимда жуда кўп-лаб таърифини эшитганим, бу афсонавий шаҳар икки юз йилча муқаддам лесбослик шоир Алкейнинг акаси ёлланиб хизмат қилган улуғ пойтахт битта ҳам ўқ узилмай таслим бўлди. Қачонлардир гўзал Сафони жавобсиз муҳаббат билан севган ўша эди. Унга, ўз қардошига Алкей қуйидагича мазмунда шеър бағишлаган:

Олис ўлкалардан уйингга олтин-ла бежалган фил суяк дастали қилч олиб келдинг. Демак, сен бобилликларга қаҳрамонона, элладаликларга хос жасорат билан хизмат қилгансан. Сен яккама-якка курашда қаттиқ олишдинг ва бўйи беш тирсакча келадиган шохнинг шахсий қўриқчисини ярадор қилдинг».

Агар элладаликлар бир замон бобилликларга хизмат қилган бўлса, энди бобилликлар элладаликларга хизмат қилади. Худолар карамн шунақа.

Бу ерда Александр тантанали равишда «Бобил ва тўрт минтақа подшоси» унвонини қабул қилди, бизни яна нари — жануби-шарққа бошлади, кетма-кет форсларнинг икки пойтахти — Суза ва Персеполисни забт эди. Биз лаънати Эрон шоҳларининг уясигача етиб борганимиз сабабли Персеполисни қирғин ва ёнғинга топширди, сарой ва ибодатхоналарни вайрон қилди, қоҳинларни қириб ташлади ва зардуштийларнинг қадимий китобларини ёқди. Аскарлар кўп ўлжа олдилар.

Биз Персеполисда тўрт ой дам олдик. Бу ерда маълум бўлдики, Гавгамели остонасидаги жангдан кейин Дарейос Кодомон мадай халқининг бош шаҳри Эқбатанга қочган. Пелладан йиғилган ва бўйсундирилган маҳаллий вилоятлар аҳолисидадан тўпланган бўлинмалар ҳисобига қўшинини тўлдирган Александр баҳорда Эқбатанга қараб йўлга тушди.

Отлиқ аскарлар ўн беш кунда қарийб олти минг стадий йўл босиб ўтди ва шиддатли ҳужум билан шаҳарни эгаллади. Кодомоннинг сўнгги хазиналари ҳам Александр қўлига ўтди. Дарейос шарққа, Гирканга¹ қочди. Ҳозир биз уни таъқиб этиянимиз. Қўшинлар уч қисмга бўлиниб, мамлакатга уч йўлдан кириб борапти. Мен ҳозир илғор бўлинмадаман. Кеча биз Гиркан Дарвозаси деб аталган дарадан ўтдик. Олдимизда Кодомон бекиниб олган Рага шаҳри.

Энди ҳам у биздан қочиб кўрсинчи!..»

ДОРО КОДОМОННИНГ УЛИМИ

*Едингдами қандай ҳалок бўлди Доро,
Бўлиб тоғу шухрат бахтидан жудо?
Дўстлар қилчи қасд қилгач жонига,
Ўлди у бўялиб асил қонига.*

Жомий, «Искандарнома»

Варахран толиққан елкасида гилам хуржунни олди-да, ерга қўйди, тўғрироғи, тушириб юборди ва шу заҳоти ўзи ҳам маисалар устига қулади. Гўё эрта тонгдан қоронғи кечга қадар огир тош кўтариб юргандай чарчоқдан оёқ ва қўллари зирқираб огрирди. Очликдан боши айланарди. Сувсизликдан тили йирик қум сепилгандай гадир-будур бўлиб қолган эди. Қочоқ бирпас нафас ростлади-да, кўл тубида ялтираб турган каттакоп кўлмак томон эмаклади.

Кўлмак атрофидаги ер қуриб, ёрилиб кетган, палахса-палахса бўлиб тош қотган ясси парчаларнинг юқорига қайрилган четлари кафтни тирнарди. Варах-

¹ Гиркан — Каспий денгизидан жануби-шарқ томондаги мамлакат. Қадимда денгиз ҳам шу ном билан аталарди. Эроннинг ўша ерида ҳозир ҳам Гурган — Журжон номи дарё ва шаҳар мавжуд.

ран сув устига эгилди-ю бирдан орқага ташланди — ўз аксидан шунчалик қўрқиб кетди. Наҳотки шу ориқ, соқоли ўсиб, юзлари офтобда қорайиб унниқиб кетган, ифлос, жулдурвоқи одам ўзи, Варахран бўлса? Ҳатто Рагада, ер билан яксон бўлгур, лаънати Рагада ҳам анча тузук кўринарди.

Рагани эсларкан, йўловчининг ранги бўзарди, тўғрироғи, юзлари бир парча саргайиб кетган пишлоқдан ўйиб ясалгандай заъфарон бўлиб кетди. Бошини кўтариб, атрофга назар солди.

Варахраннинг чап томонида, шимол ёқда бир-бирига суялиб қизғимтир, бесамар тоғ тизмалари қаторлашиб турарди. Узоқланган сари улар тизмаси бадандлашар, чўққилари эса тик кўтарилиб борарди. Юқоридан пастга илон изи бўлиб тушиб, текисликка чиқадиган жарликлар оғзида (қотиб қолган тўлқинлар сингарн) қум тепалар ётарди. Унг томонда поёсиз саҳро чўзилиб кетган. Баҳор тугаб бормоқда эди. Қум тепалар устидаги доғлар аллақачон очилиб, қуриб битган. Яқиндагина қалин ўсиб, яшнаб турган майсалаларни бирдан занг босганга ўхшарди. Ўйна бир ойдан кейин баҳорнинг ранг-баранг бўёғидан асар ҳам қолмайди, фақат қалин шохлаб кетган захарли какра, эшакмия ва туютовонларнинг япроқларигина рангини сақлаб, кўм-кўк бўлиб туради.

Тоғлар ва қумликлар сукуватини на чўпон-чўлиқлар ҳайқиряғи, на итлар ҳуриши, на бургут саси бузарди. Ўзига ҳеч ким даҳл қилмаслигига ишонч ҳосил қилган қочоқ қорайиб, чатнаб кетган лабларнинг илиқ сувга теккизди. У сувни узоқ ва чанқоқлик билан симирди, фақат қорни шшиб, кўнгли айнай бошлагандан кейингина кўлмакдан бошини кўтарди. Варахран зўр-базўр ўришдан турди, хуржуни ёнига судралиб борди-да, оғир хўрсиниб, суви қочган бир парча нонни жағларини аста-аста қимирлатиб ея бошлади. Сўнгра хуржушини олиб, ёмғир ювиб кетган дарага кириб ётди-ю, шу заҳоти қаттиқ уйқуга кетди.

Варахран уч соатдан кейин чўчиб уйғонди. Уни қандайдир галати товуш уйғотиб юборган эди. Варахран гужанак бўлиб ўз хилватгўшасида қотиб қолди. Товуш кучаяр, кучайган сари қочоқ горнинг қуруқ, тупроқ деворига қаттиқроқ қисиларди. Аммо аста-секин қўрқув ҳайрат билан алмашинди.

Ҳаётсиз тепаликлар ортида, бефайз кўриниши ту-

файли ҳатто йиртқич ҳайвонлар ҳам яқин келмайди-ган томонда кимдир қувноқ қўшиқни хиргойи қиларди. Қўшиқ унча оғир эмасди:

*Кўзага тегди ҳижрон,
У уч бўлинди шу он.
Майли, ямаймиз ҳозир.
Агар бошинг кетса, бас,
Уни тузатиб бўлмас.
Бунга куйишсанг арзир...*

— Уёқда ўз қора кўнглини бўшатаётган Саҳро руҳи эмасмикин?— гўлдиради қочоқ гезарган лаблари билан.

Мавҳумот уни қўрқувдан кўра баттарроқ толиқтирди; қўйлар тўдасига писиб яқинлашган бўридай эҳтиёткорлик билан гордан чиқдида, баҳор сели гор деворидан ўпириб оқизиб тушган саз тупроқ қояга ёпишди ва аста мўралади.

Евшан ва шўра билан қопланган тепалик ортидап бир гала отлиқ чиқиб келди. Нотаниш йўловчиларнинг кўриниши галати эди. Уларнинг юзлари чўзилиб, қорайиб кетган. Бошларидаги салла, намат телпак ва мис дубулгалари чанг-тупроқдан саргайиб кетганди. Қилич чопган ва найза илма-тешик қилиб юборган олтин ҳалли совутларининг йиртиқ-ёриқларидан каштали кийим парчалари чиқиб, осилиб турарди. Майишган қалқонларида лой қотиб қолган. Зангори ёқут билан безатилган араваларнинг ёнбошида ёриқлар кўринарди. Гулдор гилам ва юмшоқ жуи ёпиқ парчалари остидан ҳорғин отларнинг туртиб чиққан қовурғалари кўзга ташланарди.

Йўловчилар от-уловлардан тушдилар. Бир қарашда уларнинг сони юз чоғлига ўхшарди. Ярми юмалоқ телпак, қисиб боғланган хитон ва узун тор иштон кийиб олишганди. Варахраннинг юраги қувноқ билан ура бошлади, суғдлар шунақа кийинар эди.

Отлар чанқоқлик билан сувга интилди, лекин уларни қамчи билан уриб, ҳайдашди. Одатда биринчи бўлиб отлар суғориларди.. Аввал ўзлари сувга тўйган одамлар жониворларини суғориб, олдинги оёғига қайиш тушов солишди-да, ўтланга қўйиб юборишди. Кейин қуриб ётган бултурги янтоқдан ўриб, беш жойда катта гулхан ёқдилар. Бу ишларнинг ҳаммасини улар бир оғиз ҳам гаплашмай бажардилар. Фақат, биттаси, унча баланд овозда бўлмаса

ҳам, ҳамон ўша ҳижрон теккан ва синиб кетган хурма ҳақидаги қўшиқни хиргойи қиларди.

Бу озғиндан келган, салгина букчайганроқ, ўрта бўйли кишининг кийими ғалати қилиқларига муносиб эди. Ҳофизнинг бошига қоплон терисидан қилинган юмшоқ телпак ёпишиб турарди. Бу олий табақага мансублик нишонаси эди. Этаги ҳилпираб, товониғача тушиб турган ёпинғичи ҳам олачипор қоплон терисидан тикилганди. Ҳофиз ўзининг ғайриоддий кийимлари билан кўл бўйидаги одамлар орасида яққол ажралиб турарди. «Эҳтимол мадайдир,— ўйлади Варахран.— Лекин, нима учун ёпинчиғи бунақанги қападай каттакон?» У Рага шаҳрида учратган тоғлиқ оқсоқоллар биттагина йўлбарс терисини ёпишиб юришарди-ку. Қочоқ «олачипор одам»нинг юзини яхшироқ кўришга интилар, аммо бунга муваффақ бўлолмасди, чунки ҳофиз атайлаб қилгандай доим унга орқа ўгириб турарди.

— Жим бўласанми, йўқми?— кимнингдир ғазабли овозини эшитди Варахран.— Нега бунча бақирасан?

Варахран жанговар аравалардан бирида сочлари елкасига тушган, заъфарон юзлари салқиган, кўзлари шилпиқ, узун бурунли ва қалин жингалак соқолли кишини кўрди. Кийимига қараганда форс эди у. Қаттиқроқ қимирлаган эди, кишан жиринглагани эшитилди.

— Бақираётганим йўқ,— унинг гапини тузатди қувноқ ҳофиз.— Мен куйлаяпман. Мен қўшиқ айтяпман, чунки хурсандман.

— Нимага бунча хурсанд бўласан, зоти паст, йиғлаш керак.

— Истасанг ўзинг йиғла. Мен нимага йиғлай? Мен шунинг учун хурсандманки, ҳамма бало-офатлардан қутулдим, тез орада ватанимни кўраман.

— Ватанинг билан бирга қўшмозор бўл,— жаҳл билан пўнғиллади жанговар аравада ўтирган киши. У яна кишини шиқирлатиб ўрнидан турди.— Ҳей, менга тушишга ёрдам беринглар!

Ҳеч ким жойидан қимирламади. Шунда қандайдир узун форс кийимидаги киши атрофдагиларга қўрқув аралаш кўз ташлади-да, ёнламасига юриб аравага яқинлашди ва заъфарон юзли одамга қўлини чўзди. Асир кишаларини жаранглашиб ерга сакради ва инграб тиззасини ушлаб қолди.

— Ахраман жазоларингни берсин, ахлат қуртининг болалари!

Бу гапни эшитиб, форсча чолвор кийган йўловчилардан бири ханжарига ёпишди ва асирга ҳамла қилиб:

— Оғзингни юм, чиябўри, бўлмаса ифлос тилингни кесиб ташлайман!— деди.

Қўрқиб кетган асир қўлларини олдига чўзди ва ортга тисарилди. Ҳофиз ҳамла қилаётган кишининг қўлидан тутди.

— Ўзингни бос, Бесс!

— Насиҳатингни қўй,— Бесс уни кескин четга сурди.— Нима учун у ўзини эмас, бизни қарғайди? Менинг шу аҳволга тушиб қолганим унинг айби эмасми? Утган йили куздан бери ёввойи ҳайвондай сўнгсиз йўлларда дайдиб юришимизга у айбдор эмасми? Яна менга худолардан жазоям сўрайдими? Сенга уч ўлим ҳам кам, ожиз сиртлон!

У яна ханжар ўқталди, лекин яна ҳофиз уни қайтарди.

— Гапларинг тўғри, Бесс,— деди у мулоким,— шубҳасиз, уни қатл қилсанг арзийди. Аммо... бундай одамларни ҳакамлар ҳукмига солмай қатл этмоқ яхши эмас. Бунинг тақдирини фақат Оқсоқоллар Кенгаши ҳал қилсин.

Бесс бароқ қошларини чимириб, асир томонга тупурди ва норози пўнғиллаб, ханжарини қинига солиб қўйди.

— Сен ёмон одам бўлсанг ҳам, бари бир одамсан,— асирга мурожаат қилди ҳофиз,— гулхан ёнига бориб ўтир-да, вужудингга ҳордиқ бер. Овқат қайнапти, ҳозир сихда гўшт ҳам пишиб қолади. Пича тамадди қиламизу яна йўлга тушамиз.

Асир оқсоқлашиб, гулхан ёнига зўрга етди: форсча кийинган одам эҳтиёт қилиб унинг қўлтиғидан суяб келди.

— О, меҳрибон Охурамазда!— нола қилди асир тиканли гиёҳ усига ёнбошлай туриб.— Нима гуноҳ қилиб қаҳрингни келтирдим, эй ёруғлик худоси? Еки сенинг қўлингда дармон қолмадими? Бутун мавжудот устидан ҳукмронликни ёвуз аканг Ахраман қўла олдими?

У тишларини гижирлатиб, ўз чаккасига муштлар, аммо юпатиш учун ҳеч ким оғиз очмасди.

Ҳофиз ёнига ўтирди. Варахран шундагина уни

яхшилаб кўриб олди. Қочоқнинг қичқириб юборишига сал қолди, бу одамни қаердадир кўрган эди.

Шамол эсиб унинг узун сочларини гоҳ бир томонга учириб, гоҳ ақлли пешонаси ёки қорайган ботиқ чеккасига туширарди. Баъзан гулхап тутуни тўғри «олачиפור» одамга урар, шунда унинг ғалат иурланиб турган қорамтир юзига чуқурроқ ўрнашган бир оз қисикроқ кўзлари устидаги унча қалин бўлмаган қайрилма майин қош чизиги яна ҳам қуйроқ тушар, саргимтир мўйлов остидаги қизларникидек позик лаблари чўччаяр, ўртаси эгилган ингичка ва кичкина бурнининг учи оғзига яқинлашар, бақувват ийги эса анча олдинга чиқиб кетар эди...

Варахран бу одамни қаерда учратган эди? Рагада эмасмикин? Йўқ. Қаерда, ахир? Қочқин эслай олмади.

— Бўзла,— пичинг билан руҳлантирди ҳофиз заъфарон юзли асирин.— Ҳўнгра! Имкони борида кўзёши қил. Мен эса кўз ёшинг булоғи қурмаслиги учун Аҳмоний авлодидан бўлган подшолар ҳақидаги ривоятни айтиб бераман.

Ҳақиқий дostonчиларга тақлид қилгандай жўрттага важоҳатли ҳолатга кирди ва дугор ўрнига эгри таёқни қўлига олди.

— Бошладим,— дея хўроздай қичқириб, ингичка бармоқлари билан йўқ торларни черта бошлади.— Осмондан ой боқади, дарёдан сув оқади. Қозон овқат пишириш учун қурилади, қулоқ эшигиш учун берилади. Шуйтиб, эшитинглар!

Бу хушчақчақ муқаддима Бессга ёқди ва хоҳолаб кулди. Унинг қиррабурун, шамол ялаган қуруқ юзи зўр бериб кулишдан қизариб кетди. Бесснинг ёнида ўтирган оддий кийимли рангпар эроний кулимсиради. Аскарлар яқинроқ сурилиб ўтиришди. Ҳатто асир ҳам ўз бошига муштлаш ва йиғлашдан тўхтади.

— Узоқ жануб томонда, иссиқ денгиз бўйида, кўм-кўк тоғлар бағрида форс халқи яшаб, ҳаёт кечираркан,— давом эттирди ҳикоятини қоплон теридан ёничиқ ёнинган киши,— худолар билан баҳслашмай-тортишмай, кенг яйловларда оту қўйларини боқиб, Аҳмонийлар қўли остида кун кечириб яшаркан улар, болаларим, ажойиб халқ экан. Қайковус отли Аҳмоний уларнинг биринчи подшолари бўлган экан.

Ҳофиз бармоқлари билан дугор чертаётгандай таёқни чертиб, бирпас жим қолди ва яна тилга кирди:

— Қиличини узоқ-узоқларга чўзибди у. Кўидаб мамлакатларни босиб олибди. Ҳеч қачон мағлубият аламини билмабди. Жон! Така-тум-тум! Эсингизда борми Камбис баҳодир? У ҳам йўл олибди — войвой! — ота изидан. У мисрликлар қалбига кўрқув солибди. Жон! Така-тум, така-тум... Унинг жияни, Гуштасб ўғли Доро ҳам душманларга шундай кучли зарба берибдики, форслар мамлакатни, бўталарим, шундай қудратли бўлиб кетибдики, бутун дунёда унга тенглашадиган қолмабди. Дунёда форслар босиб олмаган Юнонистондан бошқа бирор давлат қолмабди. Дунёда форслар қўлига тушмаган юнонлар олтини-дан бошқа олтин қолмабди. Дунёда форслар қул қилиб сотмаган юнон эркакларидан бошқа эркак қолмабди. Аммо бунга қандай қилиб чидаш мумкин? Ва шунда Гуштасб ўғли Доро Биринчи юнонлар устига қўшин тортибди.

Ҳофиз кулимсираб, ҳақиқий дostonчилар каби бошини орқага ташлади-да, «торлар» узра бармоқларини югуртириб, атайини хириллаган овоз билан чўзиб:

— Жо-о-он!..— деди.— Юнонларни қилич билан чопайин деса, уларни қилич чопмас, найза санчайин деса, найзаси ўтмас, ўқёй отайин деса, ёй ўқлари тешиб, ўтмасмиш. Дато, Артафарн бошлиқ форс қўшинларини юнонлар тор-мор қилибди. Э, бу қандай бахтсизлик?

Жо-о-он!.. Доро ўғли Қайхусров юнонлар устига уруш қилиб борибди. Кемаларда сузиб борса, чўктирибдилар кемасин. Қуруқликдан қўшин тортса, калтак ебди қуруқда. Осмондан учиб бормоққа, нима қилсин, қанот йўқ. Қандай бахтсизлик бу, қандай бахтсизлик?

Ой-й-й! На Артахшатр Биринчи, на Доро Иккинчи, на Артахшатр Иккинчи, на Учинчиси — қанча Доролару Артахшатрлар ўтмади денг? — юнон ёнғоғини чақмоқчи бўлиб, ҳеч бирининг тиши ўтмабди. Қандай бахтсизлик бу, қандай бахтсизлик?

Ҳофизнинг кўзлари сузилди: форсларга бошқача нигоҳ ташлади ва тишларини шодон такиллади, улар эса қайғуга ботган, ҳатто яқиндагича беғам хоҳолаб кулиб турган Бесс ҳам бош эгиб, ҳўкиз сингари оғир-оғир кавшаниб ўтирарди. Фақатгина унинг

ёнида ўтирган заъфарон юзли форс аввалгидай ил-
жарди.

— Кўп замонлар ўтдими, оз вақт ўтдими, лекин
форсларнинг — бутунлай кучи қолмади,— яна айтиб
қолди Ҳофиз.— Агар қачонлардир буларнинг қўшин-
лари юнонлар экинзорларини поймол қилган бўлса,
энди бошқа замонлар келди ва ҳаммаси аксинча бў-
ла бошлади. Искандар Зулқарнайн шарққа келаётир,
Доро Учинчи эса оёғини қўлига олиб қочаётир, аммо
қочиб қайга ҳам борарди!

Бесс бўзариб кетди, банди эса тоқат қилолмай
тишларини ғижирлатди. Аммо Ҳофизга ҳеч ким бир
оғиз ҳам гапирмади. Варахран англадикки, форслар
бу қувноқ, ёқимли табассум қилувчи, қўллари қиз-
лариникидай илгичка одамдан ҳайиқади.

— Нега шундай бўляпти?— Ҳофиз қўлидаги таёқ-
ни отиб юборди. Икки қоши туташди, чеҳраси ғазаб-
ли тус олди.— Сендан сўраяпман, Дориёвуш Кодомон,
нима учун?— у бандининг елкаларидан чангаллаб
олди.— Чунки, сизлар ҳаммаглар фақат оласиз-
лар-у, лекин ҳеч нарса бермайсизлар. Биздан ҳам,
бошқа халқлардан ҳам олтинларни оласизлар. Мол-
ҳолларни оласизлар. Одамларни оласизлар. Лекин
ўрнига бизга ҳеч нарса бермайсизлар. Қаерда, қа-
чон, ким бундай аҳволга узоқ чидаган, а? Мана, ни-
ма учун сени бошингга оғир кун тушганда ҳамма
ташлаб кетди, эй Дориёвуш Кодомон, жон бераётга-
нингда ҳеч ким томоғингга бир қултум сув томиз-
майди. Ҳамма жинойтлари учун худо Аҳмоний авло-
дига шундай жазони раво кўрган.

— Бас қил, Спантамаъно!— ўшқирди Бесс.— Ни-
ма, мен, дўстинг ҳам шу авлоддан эканни эсингдан
чиқдимми?

Ҳофиз индамай четга бурилди.

Спантамаъно! Бу кишини қаерда кўргани дарҳол
Варахраннинг эсига тушди.

— Спантамаъно!— деб хитоб қилди-да, бекиниб
турган жойидан югуриб чиқди.

Хуржунини ҳам унутиб, гулхан томон югурди.
Иўловчилар осмондан тушгандай пайдо бўлган бу
одамга ҳайратланиб қараб қолишди.

— Кимсан?— сўради Спантамаъно вазминлик би-
лан.

— Фрад ўғли Варахранман! Кекса кандакор

Фрад ёдингдами? Дўконимиз Мароканд¹ жанубий
дарвозасининг чап томонида. Бизни кига тез-тез ке-
либ, отамнинг кумуш идиш-товоқларга қандай гул
чекишини узоқ-узоқ томоша қилардинг. Мен Варах-
ранман.

— Варахран?— Спантамаънога жон кирди.— Бу-
ёқларда нима қилиб юрибсан?

— Форслар!— муштини тугди Варахран.— Моли-
мизга харидор йўқ эди... Отам ҳаммадан қарздор
бўлиб қолди. Солиқ тўлашга пул йўқ. Форслар дўко-
нимизни тортиб олмоқчи бўлдилар... тортиб олишса
нима қилардик. Бутун онламинг ҳалок бўларди. Отам
бечорага раҳмим келиб, ўзимни қул қилиб сотдим.
Уч йил, сен урушда юрганда, мен Рагада, лаънати
Рагада азоб чекиб, шаҳар ҳокими қўлида ишладим.
Энди ҳеч қачон Марокандни ҳам, кекса отамни ҳам
кўролмасман деб ўйлардим. Лекин Охурамазда оҳим-
ни эшитди. Зулқарнайн Экбатанни олганда хўжайи-
ним кўрққанидан ўлиб қолай деди. Тартибсизлик
бошланди. Қуллар устидан назорат сусайиб кетди.
Мен қараб турмадим-да, уч йилда бошқалар ўттиз
йилда ҳам тўқолмайдиган кўз ёшларим оққан ифлос
шаҳарни ташлаб кетдим. Қандай ҳолга тушиб қол-
ганимни кўраяпсанми? Мен энди ҳеч қачон сен ил-
гари кўрган қувноқ Варахран бўлолмасам керак. Тоғ
ва саҳро йўллари сўнгги кучимни ҳам сўриб олди.
Очлик жон-жонимдан ўтиб кетди. Агар ғариб канда-
корни ўз қўл остингга олмасанг, адо бўламан.

— Ташвиш қилма,— жилмайди Спантамаъно,—
сени бирга олиб кетаман. Эҳтиёт отимни мишиб ола-
сап. Худо хоҳласа, қадрдон Марокандни кўрамиз ҳа-
ли, отангни моҳир қўлларидан чиққан қадаҳларда
мусаллас ҳам ичамиз.

— Узингни ҳам, авлод-аждодингни ҳам бахти
барқарор бўлсин! Охурамазда омадингни берсин!
Илоё...

— Бўлди, бўлди,— уни тўхтатди Спантамаъно,—
менга шуниси ҳам етади. Бўлмаса менга шунча бахт
тилайсанки, кўтариб олиб кетолмай қоламан. Яхши-
си буёққа қара. Олов устига нима осилган.

— Қозон осилган.

— Қозонда нима бор?

¹ Мароканд — ҳозирги Самарқанд.

— Овқат...

— Шу овқатдан ҳозир тамадди қиламиз. Эй, коса келтир!

Лекин овқатдан тамадди қилиш Спантамаъно ва унинг йўлдошларига насиб қилмади. Тўсатдан тепалик ортидан оти кўпиклаб кетган эронлик чиқиб келди. Кўрқувдан оти қийшайиб кетганди. Улар ёнидан от қотириб ўтаркан, битта сўзни тилга олди:

— Искандар!..

Мабодо мудроқ босган кантар галасига биров тош отган тақдирда ҳам улар гулханлар ёнидан тирақайлаб қочиб қолган форс ва сугдлар сингари шошқалоқлаб питраб кетмасди. Аскарлар отларини тутиб, титроқ қўялари билан тушовларини ечардилар. Қочоқларини шундай ваҳима босгандики, қўллари бўйсунмас, туғуилар ечилмас, айиллар тортилмасди; эгаларининг ҳаяжонланганини сезган ҳайвонлар ер тепивар, ўйноқлаб, нақ кўкка сапчирди.

Фақат Спантамаъно аллақачон отига мишиб олган ва тишларини ялтиратиб бақирарди:

— Қалампир! Қалампир қани?

— Қалампир нимага керак-сенга?— сўради Бесс ёнидан қониб ўтаркан.

— Отлар думини остига... Шамолдай елиши учун!

— Итвачча!— сўкинди Бесс ўз тулпорига мишар экан!

Ниҳоят қочоқлар амал-тақал қилиб отланиб бўлдилар. Туёқлар гурсиллай кетди. Арава тарақлашга тушди.

Қарийб ярим фарсанг йўл босгач, Спантамаъно Бесс орқада қолиб кетганини пайқади. Қочоқлар тўдасида, шунингдек, подшо ҳам, Бесснинг яқин дўстлари ҳам йўқ эди.

— Уни ўлдирини!— хитоб қилди сугд ва отини орқага бурди.

— Кечроқ эслабсан,— зарда билан деди Бесс ёнидан елиб ўтаркан.— Ҳаммаси тамом бўлди.

Спантамаъно унинг орқасидан от қўйди. Бир нима деб қичқирмоқчи бўлди-ю, ўша замонда бу фикридан қайтиб, кинояли жилмайди-да, қўл силтаб қўя қолди.

Бирон дақиқалардан кейин қуриб бораётган кўл бўйида ҳеч ким қолмади. Гетайралар бўлинмаси сапсарик тепалик ортидан отилиб чиққан пайтда маке-

донлар помаълум киши жасади устида ҳўнграб йиғлаётган чуваккина одамнинггина кўрдилар. Унинг ёнида, гулхан устидаги қозонда қайнаб, қиргоғидан қишб. овқат пишарди, ҳеч ким унинг яқинига бормади.

— Фарруҳ!— чақирди Птолемайос Лаг отининг жилловини тортиб.— Билчи, ким экан у?

— Кимсан?— сўради осеёча кийинган ликиялик узун бурунли форс аскарни.

— Мен бир гарибни потавонман, меннинг исмим сизга ҳеч нарса аниқлатмайди, жаноб,— гамгни жавоб берди у кир босган муштчалари билан мишжа қоқиб турган мушгли кўзларини артиб.

— У-чи, у ким?

— Ҳозир — ҳеч ким,— яна абвалғидай жавоб берди форс.— Бундан тўрт йил бурун шоҳлар шоҳи деб аталарди, дунёнинг ярмига ҳоким эди.

— Кодомон ўлдирилбди, Александр,— хабар қилди Птолемайос етиб келган подшога.

— Нима-а? Дарейос ўлдирилган?..

— Ҳа.

— Ким... Ким экан уни ўлдирган?

— Мингбоши Набарзан билан Барзаэнт, Дарангиён ҳокими. Улар Бақтрия ва Сугдиёна ҳокими Бесснинг топширигини бажо келтирганлар.

— Бесс? У-ў-лаънати!.. Ёнида яна ким бор экан?

— Оқсуяк сугдлардан бири. Оти Спет... Спит... питамен шекилли, худо билади бу ёввойиларнинг отини.

— Спитамен? Ким экан у?

— Ҳалати одам, дейишади. Бизнинг Диогенга ўхшаган. Эсингда бўлса, биз уни Коринфда кўрган эдик? У лойдан ясалган манқали ёнида офтобга тобланиб, ёйбошлаб ётган эди. Сен у билан узоқ суҳбатлашиб тургандинг-да: «Сенга бирон хизмат қилишми истайсанми?»— деб сўрагандинг. Шунда: «Албатта, мана бундай, четроқ тур, офтобни тўсиб қўйдинг?»— деб жавоб берган эди у.

— Тўғри.

— Бу Спитамен ҳам, айтишларича, сал телбароқ эмиш. Титилиб кетган қондон терисини кийиб юрадиган, ҳеч кимдан тап тортмайдиган дарбадар на аскиябоз эмиш.

— Ҳеч кимдан кўрқмасмишми?

— Шундай дейишади.

— Яна нима дейишади?

— Яна айтишларича, у номи муқаддас санадган

қадимги суғдлар подшоси Суёвуш авлодидан эмиш.

— Хўш, хўш, гапиравер!

— Сиёвуш помини қуёш худоси билан боғлашадди, шунинг учун Спитаменнинг сочи ҳам сеникидай (Лаг «сеникидай малла» демоқчи бўлди-ю, журъат қилолмади) тилларанг эмиш. Спитаменнинг авлодаждоди Суғдиёнада жуда катта ҳурмат-эътиборга эга.

— Ҳим... Ҳа, бу қизиқ экан. Нима, қотилликда Спитамен ҳам қатнашибдими?

— Йўқ. Лекин қаршилик ҳам кўрсатмабди. Асир олинган қулнинг гапига қараганда, Спитамен Доронинг мағлубиятидан хурсандмиш. Бошқалар кўёши қилиб йиғлаб турганда, у ёш боладай кўшиқ айтармиш.

— Хўп, майли... Ёш эканми у, қарими?

— Ғижирма бешга кирибди.

— Мендан бир ёш кичик экан.

— Ҳа.

— Бўпти, яхши. Унинг отини эсингдан чиқарма. Балки менга керак бўлар. Лекин Бесс! У, лаънати! Мен тўрт йилдан бери орзу қилган ўлжани қўлимдан олиб кетди! Тўрт йилдан бери Кодомонни таъқиб қиламан. Эсингдами, «Илиада»да айтилганидек: «Ёш оҳуни ётган жойидан турғизиб, тоғлар бўйлаб чакмакзор ва жарлар оша қувган, ҳатто қўрқиб буталар орасига бекиниб олганда ҳам, уни топмагунча ҳар ёнга бетиним югуриб-елиб излаган този» сингари. Тўрт йил Дарейос мендан қочиб юрди ва ниҳоят энди қўлга кирай деганда... Ўҳ, ер ости дунёси олгур, лаънати Бесс! Кодомон бошидаги тожни менга ўз қўли билан кийдиришини истардим. Тушунасанми?

— Тушунаман.

— Ана унда бутун Осиё мени қонуний подшомиз деб тан оларди. Билдингми?

— Билдим.

— Унда бу ёввойилар ҳозиргидан кўра камроқ шовқин соларди. Шундайми?

— Шундай.

— Аммо Бесс менга халал берди, минг лаънат унга! Нима дейсан, у подшони нега ўлдирдийкин?

— Балки унинг ўзи Эрон ҳукмдори бўлишни истогандир. Ахир, у ҳам Аҳмонийлар авлодидан, Доронинг қариндоши-ку.

— Зўр қариндош экан! Аммо отам Филипп руҳи билан қасамёд қиламанки, у Осиёни эгаллай олмайди. Дарейос ўлган экан, ҳозирдан эътиборан ўзимни,

яъни тангри Аммон ўғли Александрни Шарқ ҳукмдори деб эълон қиламан!

Эрта тонгда подшо қароргоҳида унинг дўстлари — гетайраларнинг улкан кенгаши чақирилди. Улар бу ерда Александрни Эрон давлати ҳукмдори деб эълон қилиш учун тўпландилар. Тантана муносабати билан македонлар ёпинчиқ ва узун кўйлакка ўхшаган кийимлари — хитонларини алмаштирдилар, лекин бу тадбирдан чиройлироқ бўлиб қолганлари йўқ, шамолда қорайган юзлари ва ўсиб кетган патак соқоллари уларни тоғ қароқчиларига ўхшатиб қўйган эди.

Бугун уларни бўлаётган ҳодисаларнинг ҳаммаси ҳайрон қолдираётган эди. Александр қия тепаликда ёввойилар одатича чордана қуриб ўтирарди. Унинг остига қалин осиеча гилам тўшалган эди. Рўпарасидаги осиеча бронза қурбонгоҳда муаттар ҳидли Осиё исвантлари тутарди. Унинг атрофини Доронинг македонлар хизматига ўтиб кетган ноиб Артобаз, ўғли Кофен, Гавгамелида Александрга қарши курашиб асирга тушган ва подшонинг садоқатли хизматкори ҳамда Мидия ўлкасининг ҳокимига айланган Атропат, Сузиёна ҳокими Абулит, ликиялик Фарнуҳ, македонларга Бобилни жангсиз топширган Мазей, унинг ўғиллари Гидари ва Артибол ҳамда форс Певкест каби осиеликлар ўраб олшган эди.

Улар форс тилида тортинмай гапирарди (фақат: Искандар, жон, бўстон, дoston, гулистон деган сўзларгина эшитиларди), Александр эса уларнинг сўзларини жон қулоғи билан тинглади. Унга буларнинг парвариш қилинган узун соқоллари, кенг-мўл кийим-кечаклари, мидияликлар одати бўйича қизартирилган юзлари ва бўялган лаблари ёқиб қолганга ўхшарди. Осиёликлар подшога сездирмасдан унинг македон сафдошларини сиқиб чиқаришди, ҳатто Александрнинг бир кўкрак эмишган, уни Граникдаги жангда ўлимдан сақлаб қолган биродари Клит ҳам бир чеккада ҳамгин ўтирарди. Бу ҳол македонларни нохуш ҳайратга соларди. Птолемайос Лаг кенгаши очишда гапирган гаплар уларни баттарроқ ранжитиб қўйди:

— Дарейос Кодомон ўз қардоши Бесс томонидан ўлдирилганлиги, — эълон қилди Птолемайос, — ва Осиё ҳукмдорсиз қолганлиги туфайли бугундан эътиборан тангри Аммон ўғли Александр бу мамлакатнинг қонуний ҳукмдори ҳисобланади. Шарқ подшосига қандай ҳурмат-эҳтиром кўрсатиладиган бўлса,

биз ҳам унга шундай ҳурмат-эҳтиром кўрсатайлик! Бугундан бошлаб жаҳон ҳукмдорига ҳеч ким ўз тенгидай муомала қилмасин! Қуш чиқардан кун ботаргача бўлган мамлакатлар ҳукмдори, тапгри Аммон ўглига тиз чўкиб таъзим қилайлик!

Птолемайос Лаг биринчи бўлиб тиз чўкиб, Элладада кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ишни бажо келтирди.

Гетайралар тошдай қотиб қолишди. Лагнинг қилиги ва гапларидан ҳайратланган навқирон, малла соч, кўккўз Клит, Парменионнинг раишлар куёви Қойнос, сочи ошпоқ Парменион ва унинг қовоғи солиқ ўғли Филота, Аррабайя ўғли нэонлик Аминталар жойларидан қимир этмадилар.

Шундай бўлса ҳам Александрининг дўсти Перфецион ва осийликлар сидқидил билан Птолемайос Лагга эргашдилар, ҳайбатли Фердикка эса Дороининг Экбатанда қўлга туширилган уч қаватли тожнини Александр боши узра икки қўллаб кўтариб турарди. Тожнинг олтин гардиш кунгуралари ва раиш-баранг тошларида қуёш нури жиллоланарди. Тож шуъласи шахсий кўриқчи юзига урилар, у оқариб кетгунча оловда қиздирилган оғир тошни кўтариб тургандай кўринар эди. Фердикка кўзини қисиб гетайраларга қаттиқ тикилар ва кутарди.

Александр бошини елкасига тортиброқ, сал-пал орқага ташлаганча бўйинини очик қолдириб, индамай шарққа қараб ўтирарди. Юзларида ҳеч қандай ифода кўринмас, гўё атрофдаги одамларга эътибор бермаётгандай эди. Фақат унинг чакка томири уришигина подшонинг ички ҳаяжонидан дарак берарди.

Гетайралар пайсалга солгани учун Фердикка олдинга бир қадам қўйди. Даргазаб, букикроқ, қиррабурун шахсий кўриқчи нахмоқ қошларини кериб, афтини бужмайгириб, ҳозир бўлганларга тешиб юборгудек ўқрайдикки, ҳамма ерга қаради. Ҳа, бугун македонлар кўн парса йўқотган эдилар. Александр эди Шарққа юриш бошлаган пайтидаги ўспирин эмас. Агар улар Птолемайос талаб этгандай ҳаракат қилишмаса ўзларига ёмон бўлиши турган гап.

— Александрга шон-шарафлар! — қичқирди Фердикка. Гетайралар, фалангачилар, тепаликни ўраб олган минг-миглаб отлиқ ва пиёда аскарлар тиз чўкиб, бошларини ерга урдилар. Совет кийган дўмпайма кифт-кураклар ялтираб кетди. Бугун майдон чўзинчоқ харсангтошлар билан қопланганга ўхшарди. Даҳшат солиб бурғулар янгради. Қўшноғора, кар-

най ва сурнай садолари эшитилди. Сочлари кифтларигача тушган нэонлар ва мўйнали сарпо кийган агрийлар эгри қиличларига ёпишдилар ва ёвузона кўзларини чақратиб бир маромда жанговар рақсга тушиб, айлана кетишди.

Қуллар хушбўй таомлар ва кучли Осий мусалласи солинган идишу мешларни кўтариб келишди. Базм бошланиб кетди. Ичиб олган гетайраларга Александр ҳамшагидай ҳақ, у нима қилса шуларнинг фаровонлигини ўйлаб қилаётгандай туюлди. Подшо олдида тиз чўкиб таъзим қилиш шараф-ку, ахир. Александр иззат-ҳурмат қилишга арзыйди. Ўрта пиёда, айниқса енгил пиёда бўлиналари аскарларига буларнинг бари бир пул — улар бугун ҳордиқ чиқариш ва тўйиб овқат ейиш nasib қилганига хурсанд эдилар.

Фақат Экбатанда қолган Парменионнинг ўғли Филота ва унинг уч-тўрт сафдошигина янги тартиблар билан мураса қила олмади. Қандай қилиб шундай одам — Филотадай, машҳур Парменионнинг ўғлидай одам, подшо бўлса Александрдан ёмон подшо бўлмайдиган одам ёввойиларга ўхшаб кимнингдир оёғини ўпади? Даҳшат! Илон ютсин бу Александрни? Мана унинг болаликдаги қилиқларининг оқибати. Ҳаммаи оёғи остига олди, Македония подшоши эмас, Эрон Шоҳи бўлиб олди; яқин орада бутунлай осийликка айланаб кетади, форслар орасидан садоқатли дўстлар орттиради, кейин Парменион, Филота ва бошқа баланд мартабали македонларни нима қилади? Ахлатхонага чиқариб ташлайдими? Йўқ, бунга йўл қўйиш мумкин эмас.

Одамлардан четроқда, ёввойи жийдазорда ўтириб олиб («Бу шохдор махлуқни кўришга кўзим йўқ», — деди Филота гижиниб), пинончи одамлардан соқчи қўйиб, фитначилар Александрдан қандай қилиб халос бўлиш хусусида кенгашмоқда эди. Ҳасад ва газабдан қизиниб кетган Филота мусалласни скифчасига, сув қўшмасдан ичаверди ва кайф тезлик билан бошига урди. Филота ҳаммадан қаттиқроқ гапираганига, охири бутунлай маст бўлиб қолди ва ўз-ўзини муштлаб, газаб билан бақира бошлади.

Жийда буталари орасида, ширин хуррак тортиб ухлаб ётган соқчидан (бошлиқлар ичгандан кейин, нега аскар ичмас экан) уч қадам нарида аллақандай Дракил деган марафонлик савдогар писиб турганини у қаердан билсин.

Александр чодирда тиззаларини қучоқлаб, унга бошини қўйиб диққат бўлиб ўтирарди. Вужуди бўшашиб, одатдаги кучланишдан маҳрум бўлган яланғоч қўллари юмшаб ва бир оз салқиброқ турарди. Қирқ мамлакат ҳукмдорининг шу туриши омадсиз тақдирини ўйлаб ўтирган хотинини эслатарди.

Марафонликнинг хуфия хабари Александрни ташвишга солиб қўйди. Филота уни ўлдиришга қасд қилибди. Бу аллақандай Феагеннинг валақлаши эмас. Александр қўрқди, буни тан олишни истамас ва ҳам, умрида биринчи марта қўрқиб кетди. Бу қўрқув мабодо фитна фож бўлмаганда ўткир қиличини бир селпиш билан танасидан жудо қилинадиган боши учун эмасди. Бу қўрқув шу калладаги орзу-хаёлларнинг чала қолиб кетиш хавфи эди. Улар ақл бовар қилмас кенгликларгача — Ҳиндистон ва Хитой, Скифия ва Кавказ, ундан кейин Уртаер денгизининг ғарбий соҳилларидаги мамлакатлар бўйлаб ёйилиб кетган орзулар эди. Жаҳонга ҳукмдор бўлиш орзуси эди.

Ҳа, жаҳонга ҳукмдор бўлиш! Нима учун? Олтин учунми? Олтин умрини енгил ва беташвиш қилади. Ёунинг учун унга кўп олтин зарур эмас. Александрда хазиналар етарли. Агар унинг ўрнида бошқа биров бўлганда аллақачон юришларни тўхтатиб, кайф-сафога бериларди. Бошқа биров бўлса, лекин Александр эмас. Бутун инсоният тасаввурини ҳайратга солиш, ўзидан асрларга хотира қолдириш, ҳатто минг йил, ўн минг йилдан кейин, токи одам зоти яшар экан, македониялик Искандар ҳақида гапирсинлар, ёзинлар, ўқисинлар ва баҳслашсинлар — мана улуг одамга муносиб орзу.

Қачонлардир Қайковус, Доро Гуштасб ва унинг ўғли Қайхусров ҳам шундай орзу билан яшаган эди, аммо буни охирига етказиш уларга nasib қилмади. Улар кўп мамлакатларни забт этдилар-у, аммо шу мамлакатлар халқлари қалбига йўл тополмадилар, улар бўйсундирилган халқлар учун душман бўлиб қолавердилар, босиб олинган ўлкаларининг ҳокимлари билан дўстлик ўрната олмадилар.

Искандар Зулқарнайн Оснени Аҳмонийлар авлодидан бўлган ёвуз форс подшолари зулмидан озод қилаётган дўст эканлигини жоҳилларга кўрсатиши, тушунтириши керак. Шундай қилиш сув ва ҳаводай зарур — ахир Македония узоқда-ку. Беақл Пелла оқсоқолларигагина суяниб Оснени идора қилиб бўла-

дими? Шундай қилиш бир оёқни жар ёқасига, иккинчисини бўшлиққа тираб тош кўтаргандай бемаъни нарса. Жарликка қулаб кетиш ҳеч гап эмас, марафонлик кал айтгандай, чақмоқ урсин ёлгон бўлса. Иккинчи оёққа таянччи Шарқдан — оқсуякларга мансуб бўлган осиеликлар елкасидан излаш керак. Александр бир оёғини Ғарбга, иккинчисини Шарққа тираб мустаҳкам ўрнашиб олсагина, дунё Александрга бўйсунарди. Элладаликлар билан осиеликларни аралаштириб юбориш керак. Шундай қилиш керакки, афиналик Персеполисда, персеполислик эса Афинада ўзини ўз уйидагандай ҳис қилсин. Эгилувчи мис ва юмшоқ қалайи қўшилиб қаттиқ бронза ҳосил бўлади. Шарқ билан Ғарбни қўшиб юбориб, томирларда доно элладаликлар билан ўйчан-хаёлпараст осиеликлар қони бирлашиб оқадиган қудратли янги халқ яратиш керак. Александр ўз қиличи билан бирлаштирган бепоён давлатни парчаланиб кетишдан шу йўл билангина сақлаб қолиш мумкин. Мана нима учун жоҳилларни Александр ўзига яқинлаштириб, уларнинг урф-одатларини қабул қиляпти.

Аммо Александр фикрининг теранлигини Филотага ўхшаганларнинг ғарибона ақли билан тушуниш мумкинми? Эҳ, бечора қалайи-қасапчилар! Уларнинг интилишлари тирикчилик ва тўшакдан нарига ўтмайди. Лекин одам фақат еб-ичиш, ухлаш ва ўзига ўхшаганларни дунёга келтириш учунгина яшайдими? Наҳотки Зевс падари бузрукворимиз шу ҳайвоний тирикчилик учун одамни ўз қиёфаси ва шаклида яратган, зукко Прометей унга олов туҳфа қилган бўлса? Наҳот инсон шон-шараф ва буюк ишлар учун яшамаса?

Аммо ҳамма ҳам катта ақл билан туғилавермайди. Харислик қиляпсизми? Енг, мен сизга нон ва гўшт бердим. Чанқадингизми? Ичинг, мен сизга мусаллас бердим. Сизга яхши кийим-кечак даркорми? Қийинг, мен сизга бутун Шарқ молини топширдим. Йўқ! Улар ўз овқатларини осойишта еб, аталарининг шалап-шалап қилиб ялашни истамаяптилар. Дунёда улардан бўлакча қадам ташлайдиган одам борми? Ёқасидан олинг уни! Қалтакланг уни! Унга қилмоқчи бўлган ишнинг, иқтидори буюрган вазифани бажаришига йўл қўйманг!.. Уҳ, лаънати халқча! Эҳтимол шуларнинг кирдикорлари сабаб

бўлиб Александр кўнглига худо солган орзуларга етолмай қолар.

— Нима қилмоқ керак? Парменион — бу Феаген эмас, уни оснёлликлар камони ўқига дучор қилиш учун енгил ниёдага жўнатолмайсан. (Айтмоқчи, унга нима бўлдийкин?) Парменион отасининг дўсти бўлган, аскарлар уни ҳурмат қилишади. Парменион билан Филотани қатл этиш галаёнларга олиб келиши мумкин. Аммо уларни жазосиз қолдириб ҳам бўлмайди — Александрни ўлдиришлари турган гап. Орқага, Пеллага қайтариб юборса-чи? У ерда исён кўтаришлари мумкин. Чораси борми?

Александрнинг эсанкираган ақли ҳеч қандай йўл кўрсатолмасди. Подшо алам билан хўрсинарди. Бугун тангри Аммон ўгли қарийб ҳаммаси ўзига тобе бўлган дунёда қандай ёлғиз экаиқлигини ниҳоят тушунди. Птолемайос Лаг кирганда ҳам у бир қарорга келмаган эди.

— Филота қаршилиқ кўрсатди,— хабар қилди Птолемайос.— Уч гетайрани ўлдирди, Фердиккани яралади. Сени ҳақорат қилди...

— Ҳо!— Александр сакраб турди.— Шундайми? Мен пушаймон бўлар деб ўйловдим, аммо бу сурбет ташини кўрсатяптими? Қўлга олдингми? Қани у?

— Соқчилар қўлида.

— Уни назардан қочирма! Икки карра, йўқ, уч карра кўпайтир соқчиларни! Унинг шерикларини ҳам қўлга ол! Филота подшо ҳаётига қасд қилди, деб аскарларга эълон қил! Галаён олдини олиш учун ҳар бир отлиқ ва ниёдага беш кумуш дирҳамдан пул улаштир! Кўрсатиб қўяман сизга, насткашлар, Александрнинг нимага қодирлигини!..

Филипп ўгли ўзгариб қолди. Иккиланиш нимаси? Подшонинг ёдига Фива тушди. Александр тахтга ўтирар-ўтирмас шимолдаги кўчманчи фракцияликларга қарши курашга отланганда муқаддас шаҳар аҳолиси исён кўтарди ва Элладани яқиндагина ишғол этган македонларга қарши уруш эълон қилди. «Ушанда мен сусткашлиқ қилганмидим?—ўйлади Александр. Йўқ, мен фиваликлар устига учар юлдуздай елиб бордим, шаҳарни вайронага айлантириб, халқини қулликка сотдим. Шу билан исёнга барҳам бердим. Ҳа, мен буюк шаҳарни қирғин қилишдан қўрқмаган эдим, нега энди қандайдир ифлос Пармениондан қўрқшим керак экан?»

— Гетайраларга эълон қил — эртага фитначилар устидан суд бўлади,— деди у Лагга совуққина.— Дракилни эса...— шоҳ пича ўйланиб қолди.— Дракилни отлиқ шахсий қўриқчилар сафига ўтказ. Бу одам менга икки марта яхши хизмат кўрсатди.

Филота ва унинг шериклари устидан бўлган суд тез тугади. Улар подшога қарши ёмон ниятда бўлганликда айбланиб, ўлим жазосига ҳукм қилиндилар. Одат бўйича гуноҳкорларни илмоқда судраб чуқур жарлик ёқасига келтиришди ва учли қоялар устига итариб юборишди, жазолаш маросимида қатнашган подшо парво ҳам қилмади.

Шундан кейин македонлар боболар одати бўйича покланиш маросимини бажо келтирдилар. Қоҳинлар фитначиларнинг пора-пора бўлиб кетган ички аъзоларини даланинг икки томонида сочиб ташладилар. Жангчилар бўлинма-бўлинма бўлиб улар орасидан сукутга чўмиб ўтиб боришарди.

Ун бир кундан кейин Александрнинг одамлари Экбатанда кекса Парменионни сўйиб кетдилар.

ТОҒ ОРҚАЛИ ЮРИШ

*Яшинлар зарбаси бўғиқ ўқирар,
Илон изи бўлиб порлаб шуъласи,
Гирват айлантирар тупроқни кўкда,
Телбача рақс этиб бир-бири сари
Борар ва тўқнашиб увиллар шамол.
Байрам қилар ваҳший, газабкор исён
Ва қўшилиб кетар ер билан осмон.*

Эсхил, «Занжирбанд Прометей»

Клитарх сўзи:

«Газгамели остонасидаги жангдан кейин бир ярим йил ўтди.

Даисион¹ оини ўрталарида Александр қўшинлари тоғлар орасидан ўтадиган Кофен дарёсининг Парпансида чўққиси қаршисида, тоғ ораликларига ҳавзада жойлашган Кабура² шаҳрини қамал қилди ва уни бир зарб билан забт этди.

¹ Даисион — март-апрель ойларига тўғри келадиган македонлар оини.

² Кабура — Афғонистоннинг ҳозирги пойтахти, Қобул шаҳри.

Дунёнинг тўрт томонидан келадиган йўллар Кабурада туташади. Дунёда энг яхши ҳаво шу ерда. Бу ерда оқ сурп, шакарқамиш, ҳиндларнинг шифобахш ўсимликлари, Шарқ қийиқ кўз ўтроқ қабилаларининг оқ тупроқдан ясалган ғаройиб сопол идишлари, минглаб ҳўкиз ва отлар сотилади. Шаҳар чеккаларида, ерликлар айтгандай, кузда сероб бўладиган олтинсимон ўрик, қип-қизил анор, қирмизи олма, нордон беҳи, асалдай нок, серсув шафтоли, юмшоққина олхўри, йирик бодом, сара ёнғоқ ва ширин узум берадиган боғлар кўп. Бундай ширин меваларни ҳеч қаердан тополмайсан. Кофен дарёси бўйларида олтига кенг ва ўтга сероб яйлов бор. Бу ерда биз отларимизни яхшилаб тўйдирдик, чунки олдимизда оғир тоғ йўли турибди.

Йўлимиз шимол томонга, машҳур Бақтрияга боради. У улуғ пойтахтга етиб бориш учун кўрқинчли Парпансида довонидан ошиб ўтишимиз керак. Маҳаллий халқ уни Ахраман Эгари деб атайдди. Птолемайос Лаг маҳаллий кишиларни бизни тоғдан ўтказиб қўйишга унатмоқчи бўлиб қанча уринмасин, ҳеч ким рози бўлмади. Олтин ҳам ёрдам бера олмади. Шунда Александр ёмон ниятни сезди-да, савдо карвони билан бир неча марта Бақтрияга борган ўн нафар энг яхши йўл бошловчини тутиб келиш ва улар оқсоқолининг калласини олишни буюрди. Тирик қолган тўққизтаси дарҳол рози бўлди.

Эртага йўлга чиқамиз. О, халоскор Гера, юксак тоғлар маъбудаси! Бу оғир ва хатарли йўлда бизни нималар кутяпти экан!..»

Александр ер юзидаги энг азим тоғ чўққиларидан бирига туташган қояда қимир этмай турар ва овоз чиқармай дунё ишларини ўйларди.

Македон отларининг туёғи остида топталган Эрон ғарбда зангори тутун орасида кўздан ғойиб бўлар, гўё Пелладан жўнаган, македон ҳарбий кўриқчилари ҳимоясида судралиб келаётган мадад қисмлари босиб ўтаётган сон-саноқсиз йўлларнинг ҳар бир бурилишигача тасавурида тикланарди. Шарқда борса келмас нотаниш тоғли ўлкаларнинг қор босган чўққилари туман орасидан қалқиб чиқиб турибди. Шимолда оғир момақалдиروқли булутлар тўдаси қуюқлашиб бормоқда. Жанубда эса қайноқ олтинранг ғира-ширалик ортида сирли Ҳиндистон ястаниб ётибди.

Осийё... Тангри Аммон ўгли инсоният бешиги шу

ер, шу хўмрайган тоғ қучоғида эканидан, баданини жун босган, ёввойи, биринчи Одам ўсиқ қошлари остидаги ўткир кўзлари билан қуёш нури тўкилган бепоён дунёга сергак боққанча ана шу ердан тушиб келганидан беҳабар эди. Аммо Александр сезгир қалби билан Дунёнинг буюклигини сезар, беҳад кенг кўлами, ёрқин ҳаёт шавқи жўш урган бу кенгликларга нисбатан қаердадир узоқдаги денгизнинг тор ярим оролига жойлашган Эллада унга жуда кичик, ғарибона ва кулгили бўлиб кўринарди. Бу ердан, юксак-юксаклардан бутун коинот унинг кўз олдида намоён бўлиб, ястаниб ётар, тангри Аммон ўгли ўзини ғалати изтироб билан ўнгида туш кўраётгандай, оппоқ булутлар узра парвоз этаётгандай ҳис қиларди.

Александр орқасидаги тошга ўтириб олган гандхара қабиласидан бўлган қоҳин арфа торларига қўл теккизди. Зўрға эшитиладиган, жуда паст оҳанг таралди. Созандалар мис чолғуларига аста бармоқ урдилар. Улардан бири дўмбирани қўлга олди-да, букилган икки бармоғи билан таранг тортилган терини черта бошлади. Там!.. Дўмбира Александр қулоғи остида ўртача товушда аста-секин ва бир текис садо берар эди: там!.. там!.. там! («уёқда, уёқда» деган маънода.)

Тоғ юриши олдидан ибодат қилиш учун муқаддас тоққа чиққан Филипп ўгли бу тинчлантирадиган, далда берадиган товушни узоқ тинглаб турди ва аста-секин унинг миясини туман қоплаб олгандай бўлди. Дўмбира садоси узоқдан келаётгандай эди: тум, тум, тум!.. Ва ниҳоят аллақандай бўшлиқдан, мавҳумот оламидан паст, хириллаганроқ, толиқтирарли даражада секин «э-э-э-э...» деган чўзиқ товуш сизиб чиқди. Маккор ва ёқимли бу товуш қоялар узра кўн вақт, балки минг йил, балки абадий титраб тургандай бўлар, Александр ўзини уйқуга кетаётгандай, ердан кўтарилиб бораётгандай сезарди.

Зангори денгиздаги тўлқинлар шовқин-сурон билан қирғоққа урилади-да, оппоқ кўпикка ботиб орқага қайтади. Тўқ яшил осмон бағрида хурмоларнинг еллиғичсимон баргли шохлари чайқалади. Ҳовузларнинг турғун сувлари узра ибодатхоналарнинг қуёшда нурланувчи қордай оппоқ мармарлари мудрайди. Фақат хўрсиниқ ва бир-икки оғиз сўз-ла бўлиниб турган босинқи, эринчоқ ҳамда донишмандона товуш эса ҳануз янграмоқда.

Еш подшо хаёлот оламга яна ҳам чуқурроқ чўмди ва даралардан сизиб бораётган сут каби туманларни ҳам, осмон билан қўшилиб кетган зангори чўққиларни ҳам, баҳайбат булутлар соясида қорайиб турган ғамгин ясси тоғларни ҳам, дарё ўзанининг кенг жойида шовқин солиб оқаётган совуқ тўлқинлар устига қурилган, сукутга чўмган тош мақбараларнинг лангар чўпида ҳилпираб турган от ёлини ҳам аниқ кўрди.

Коҳин бетиним куйлар, жазавага тушиб кетганидан овози сусайиб, баъзан енгилгина шамол уфуришини эслатарди. У олисда ҳам, яқинда ҳам, бутун атроф-теваракда янграр, гоҳ бўғиқ фарёдга, гоҳ гўдак ноласига ўхшаб кетар, баъзи-баъзида ноғора тараклар. Александр аста-секин эриб, оппоқ бўшлиққа айланиб кетаётган осмону фалакда борган сари юксак-юксакларга парвоз қиларди. Мана, ҳаммаси бирдан ғойиб бўлди, фақат мавҳумот бағридан келатган фурсатдай чўзиқ, туш каби тутқич бермас овозгина қолди. Александр ўзини ҳис қилмас, гўё вужуди илиқ бўшлиққа сингиб кетгандай эди. Юраги жўш уриб кетди ва бахтиёрликдан йиғлаб юборди.

Александр эрталаб Кабурада бир ҳарбий қисмни қолдирдида, шимолга юриш бошлади.

Йўл дастлаб ёқимли шовуллаб оқаётган дарё соҳилидаги унча кенг бўлмаган осойишта водийдан ўтди. Қуёш чарақлаб турарди. Дарё қирғоғини қоплаган наъматак, жийда ва юлғун буталари орасидан қушлар галасининг қаттиқ чуғур-чуғурни эшитилар, узоқдан эса мис баркашларга қопдан кумуш танга ағдарилаётгандай садо келарди. Ўнг ва чап томонларда яшнаб турган қирмизаклар билан қопланган дум-думалоқ тепаликлар кўтарилиб турарди. Оёқ остида қалин себарга шитир-шитир ва қисир-қисир этарди. Ҳаво одатдан ташқари тоза ва тароватли эди, ундан нафас олаётгандай эмас, янги соғилган сут ичаётгандай бўларди киши.

Аскарлар осойишта ва ёқимли тонгдан шод эдилар. Маъюс юзлардаги ажишларни табассум текислаб юборди. Енгил отлиқ айғоқчилар қўшин олдида бепарво боришарди. Бақувват от минган гетайралар мингиллаб хиргойи қилишарди. Гоплитлар мис дубулгаларини ечдилар, илиқ баҳор ҳавоси дағал юзларини силар, кир бўлиб кетган сочларини эркалаб тўзғитар эди. Дажлалик ўқчилар портуялар устида ма-

йини чайқалиб боришарди. Пешонасидаги сочларини ҳурпайтириб қувноқ фракцияликлар тўдаси одимларди. Уловкашлар қамчиларини ғайрат билан қарсиллатиб от ҳайдашарди. Кимдир қўшинлар ортидан ҳайдаб келинаётган пода орасидан энг йирик бир буқани танлаб олдида, шохига гулчамбар тақиб, саф олдида ҳайдаб кетди. Бу қувноқ кулги ва қизгин ҳазилларга сабаб бўлди. Одамлар қадамларини секинлатмай ерга энгашиб, қип-қизил долалардан узиб ҳидлашар, уларнинг хушбўй иси қирмизи атиргул ҳидига ўхшашлигидан ҳайрон бўлишарди.

Жангчилар Элладани эслашар, юношлар бахтиёр, шунинг билан бирга ғамгин хўрсинишарди. Феагеннинг кўзларига ҳатто ёш келди. Баҳор унинг қалбини мол-ҳолларни, омоч билан ҳайдалган сариқ тусли юнон тупроғини соғиниш туйғусига тўлдирди. Марафонликнинг қўллари саховатли ипсоний меҳнатга ташна бўлиб кетган эди. У атрофга назар солди ва меҳнаткаш одамнинг қилиб юрган ишлари, ўз ватанидан олисдаги гуллаб-яшнаб турган водийда қўлида қурол билан сарсон бўлиб юриш унга бемаъни бўлиб туюлди. Тиғи ярқираб турган найзалар табиатнинг ёқимли табассумига шу қадар муносиб келмасдики, Феаген ўз ҳолидан уялиб кетди. У ўз найзасини парча-парча қилиб, тўлқинларга отгиси келди.

Аста-секин тепаликлар тиклаша бошлади, қалин майсалар орасидан бўртиб чиққан тошларнинг ўткир учлари кўриниб турарди. Дарё қаттиқроқ шовуллаб, унинг ёқимли саси хунук тўнгиллашга айланди. Соҳил бўйлаб унда-бунда ҳар бири қўйдай келадиган харсангтошлар кўзга ташлана бошлади. Водий тораёйиб, қоронғилаша борди. Аскарлар юзига қоялар сояси тушиб, кўзларидаги қувонч нурларини ўчира бошлади.

Кунботар маҳалда бўлинималар тўхташди ва дарё соҳилида, сувга яқин ерда чодир тикишди. Қоринларини тўйдириб, аскарлар сўниб қолган гулканлар ёнига чўзилишди, лекин анча пайтгача ухлаша олмади. Ҳамма гап-сўзлар тиғиб, одам ўзи билан ўзи юзма-юз қоладиган пайт келди. Тоғлар чидаб бўлмас даражада сокин эди. Номаълум дунёлар совуғи уфуриб турган кўкимтир-қора, шаффоф осмонда ниҳоятда ёрқин жануб юлдузлари чарақларди. Одам уларга қанча кўп тикилса, юраги шунча хира тортаверарди.

Осмон, юлдузлар ва дунё — нима? Улар нега мав-

жуд? Улар ҳаракати қаердан бошланиб, қаерда тугайди? Одамларнинг жаҳолатда қолган идрокига ноаниқ чексизлик ҳиссиёти кириб келар ва ҳаётнинг ечиб бўлмас муаммолари олдидаги қўрқув аста-секин улар юрагини қамраб оларди. Маҳкумлик туйғуси ҳаммани азоблай бошлади. Қўрқувдан ожизларнинг қони музлаб, фарёд билан тиз чўқар ва нола қилиб худога сиғинишарди. Юрагида ўти борлар шу қўрқувдан халос бўлиш учун ирғиб ўринларидан туришар, яна гулхан ёқиб, ақл-ҳушлари йўқолгунча мусаллас ичишарди. Ҳатто паҳлавонлар ҳам алам билан бош эгар ва нима учун кўнгиллари бунча хира тортганини тушунолмай, гулхан ёнида миқ этмай ўтиришарди.

Қўшинлар Кофенни кечиб ўтиб, Шертовон дарёси бўйлаб юқорига, шимоли-шарқ томонга йўл олдилар. Бўлинмалар юқори кўтарилган сари табиатнинг қовоғи солина бошлади. Қия жарликлар ўрнига ён-атрофда бадқовоқ ўткир қоялар қорайиб кўзга ташланади. Дарё шарқираб, аскарлар бир-бири билан гаплашиши учун қаттиқ бақиринишга тўғри келарди. Пастлик томонга кўз илғамас тезлик билан оқатган сув босимидан баҳайбат оҳактош қоялар гумбурлар, титрар ва инграр эди. Афсонавий ғорга кираётган илондай қоронғи дарага ўрмалаб кираётган македон қўшинлари рўпарасидан намхуш зулумот парча-парча бўлиб учиб чиқаётгандек. Қуёш ботди. Совуқ еган одамлар номанъум хатардан қўрқиб найваларини қаттиқроқ чангаллашарди.

Дара доволари шундай қисиб келгандики, чап қирғоқдаги сўқмоқ тугаб, ўнг қирғоқдан яна бошланиб кетарди. Илғор бўлинма аскарлари тўхташди. Бир дақиқа бурун буралиб-буралиб қалқон-тангалари ва снарларини ярқиратиб, сўқмоқдан секин бораётган Буюк Илон оқим устида тўхтаб қолди. Тоғлар қори эрий бошлаган, дарё лойқа сув билан тўлиб оқарди. Тўлқинлар ваҳима солиб шовуллар, пахмоқ кулранг итдай одамлар оёғига ўзини отарди. Ҳеч ким биринчи бўлиб сузиб ўтишни бошлаб беришга журъат қилмасди. Бунинг чуқурлиги қандайлигини ким билди?

Қора от минган подшо кўринди. Қабурадан чиққандан бери македонлар ўз ҳукмдорларини танимай қолган эдилар. У яна ҳам улардан узоқлашган, юзи-

даги такабурлик ифодаси кўпчиликнинг ихлосини қайтарган эди.

— Нега тўхтаб қолдинглар?— қуруққина сўради йўлбошловчилар бошлигидан.

— Уёққа йўл йўқ.

— Қўрқоқлар!— хитоб қилди Александр нафрат билан.— Шу кичкина ирмоқдан қўрқиб Қабурага қайтиб кетамизми?

У ўзига ва отининг кучига шундай қаттиқ ишонардики, ўйлаб-нетиб ўтирмай, қорабайир отининг биқинига ниқтаб қолди. От типпа-тик бўлди-да, оқимга ташланди. Ҳайратда турган аскарларга томчилар шалоласи сачради. Қўшинлар ўзига келмай туриб, ҳукмдор нариги қирғоқда пайдо бўлди. Қора от пишқираб ва итга ўхшаб силкиниб сувини қоқар эди. Подшо жасоратидан ҳаяжонга тушган аскарлар унинг ортидан тоғдан кўчган шағал кўчкисидай ўзларини дарёга урдилар.

Буюк Илон яна йўлга тушди. Аммо уни кўпдан-кўп кутилмаган ҳодисалар пойлаб турарди. Сўқмоқ тез-тез гоҳ чап, гоҳ ўнг қирғоққа ўтиб кетар, букилган «илон танаси» уч-тўрт жойда дарёни кечиб ўтиб, ундан илгарилаб борарди. Оёқ остида тош кўчиб, аскарлар йиқилиб тушар, сув эса думалатиб пастга олиб кетар эди. Баъзан юқоридан кўчган дум-думалоқ харсангтош поғона ва саёз жойларда гумбурлаганча дарё бўйлаб шитоб-ла юмалаб-сузиб борарди. У сопқондан отилган зўлдир каби қўрқувдан эс-ҳушини йўқотиб, эсанкираб қолган аскарлар сафига урилар, қалқон ва бош суякларини чилпарчин қилар, суякларини эзиб-янчар ва гавдаларини парча-парча қилиб олиб кетар эди. Тошларга урилиб пўсти шилинган тоғ арчалари сафларга бало-қазодай келиб урилар ва бўлинмаларга беҳисоб қирғин келтирарди. Бу кутилмаган ҳодисалар устига қаттиқ дўл ёғиб берди, катталиги каптар тухумидай келадиган муз парчалари македонларга палахмондан отилган қўрғошин зўлдирдай шиддат билан урилар эди. Шундан кейин ёмғир қуйди. Бошдан-оёқ шалаббо бўлган аскарлар совуқ ва чарчоқдан титрашарди.

Ниҳоят бутунлай қоронғи чўкканда йўл дарёдан чап томонга ўтди ва тик ёнбағирга, деярли чиқиб бўлмайдиган тепаликка уланиб кетди. Илон қияликлардан аста-секин тепаликка тирмашар, илғор бў-

лишма аскарлари қўлидаги, шамолда липиллаб турган икки машъал аждаҳоннинг аламдан ёниб турган кўзларини эслатарди.

Гулхан ёқиб исиниш ва кийимларни қуритиб олиш учун на хас-хашак, на бутазор бор эди. Олга юриш учун дармон ҳам қолмаганди. Аскарлар пастга тушиб кетмаслик учун қоя бўртиқларига ёпишиб олдилар ва тонггача нам тошлар устида ётиб чиқдилар. Уларни титроқ босди. Талвасали тиш ги-жирлаши ва бўғиқ йўталларга жавобан қоронғилик ичра қор қоплонининг бўкириши эшитиларди. Шундайгина бош устида, қоронғи осмоннинг жануб томонида, булутлар орасида машъум Миррих юлдузи чарақларди.

— Эй Афина-Паллада!— пўнғиллади Феаген ўткир қобиргали тошлар орасида, чуқурда ётиб.

Кеча эрталаб ҳис қилган бахтли ҳаяжонидан асар ҳам қолмаганди, бечоранинг танаси музлаб, карахт бўлиб қолган, фақат ичида, қалбида жонли бир учқунгина ёниб турарди. Феаген оёқ-қўлларини узатиб, танасига қон югуртирмоқчи бўлди, лекин жарликка қулаб кетишига сал қолди. Бу юноннинг газабини келтирди.

«Шундай азобларга чидаш учун Феаген нима гуноҳ қилган эди?»— алам билан ўзидан сўрарди марафонлик.

У ўзининг ҳамма қилмиш-қидирмишларини бирма-бир хотирлар, лекин ҳеч бир номуносиб нарса тополмас эди. Ҳалол яшади. Ҳалол меҳнат қилиб, ўзи ва отасини боқди. Нега у азоб чекади?

Тонг отиши қийин бўлди. Тўнгиган одамлар уни кутавериш ҳолдан тойдилар. Эрталаб ҳаммаёқни туман қоплаб олди. У ёпинчигига бурканиб, оғзини шиширарди, оғзида бўшлиқ ва намлик таъми қоларди. Ниҳоят қорли чўққилардан эсган изғирин туман қатламларини учириб кетди ва Буюк Илонга жон кирди. Йўлбошловчи ва айғоқчилар сўқмоқ бўйлаб юқорига отландилар ва мум дарахтларига дуч келдилар. Болталар ишга тушди. Аскарлар бахтига мум дарахти ҳўл бўлса ҳам яхши ёнар, унинг тутуни ҳам исирик сингари хушбўй экан. Одамлар ҳузурижон гулханлар олдида исиниб, ёпинчоқ ва хитонларини қуритишар, узоқ ланғиллаб турадиган чўғида ҳўкиз гўштини пишириб, куч тўпламоқда эдилар.

Қўшин денгиз юзасидан олти минг етти юз тирсак баладликдаги Ахраман Эгари томон йўлга тушди. Биринчи бурилиш. Иккинчи. Унинчи. Қирқинчи... Лашкарлар тик ёнбағир бўйлаб юқорилаб борувчи сўқмоқдан бамисоли баҳайбат қуюннинг гирватли қа-потига айланиб, тепага кўтарилиб борар ва сўқмоқ буримлари ҳеч қачон адо бўлмайдигандай туюларди. Унга кеча қўшинлар ўтган жарлик кўкариб турарди. Олдинда хаёлга чўмиб бораётган кишилар пастга чўчиброқ нигоҳ ташлар ва кимдир қояга ташлаб кетган кулранг арқонни бир-бирига ҳайрон бўлиб кўрсатишар эди. Унинг устида чумолилар ўрмаларди. Бу арқон — ўзлари юриб бораётган сўқмоқ, чумолилар эса орқаларидан келаётган ўз дўстларни эканлигига ҳеч ким ишонмасди.

Аскарларни тоғлар буюклиги олдида ваҳима тўйгуси қамраб олган эди. Улар ҳар ер-ҳар ерда эгри-бугри эманларга, уларнинг шамоллар титиб-тўзитган танааларида осмоний мамлакат жин-ажиналари бекиниб ётмаганмикан, деган шубҳа билан қарашарди.

Ҳолдан тойган одамлар нафас ростлаш учун қоя раҳларида ётиб дам олишарди. Ҳаддан ташқари оғир йўлда чарчаган ҳўкизлар пишқириб бир ёнбошга қулар ва қайтиб ўрнидан турмас эди. Отлар чавандоз билан бирга, тошларни кўчириб-суриб сўқмоқдан жарликка учиб кетар, хас-хашак булути, харсангтош парчалари, тоғ жинслари селдай қуюлиб, пастликдаги сўқмоқ бурилишларида бораётган от ва одамларни сулуриб водийга оқизиб кетарди.

Буюк Илон қанча юқори кўтарилса, ҳаво шунча совиб борарди. Шамол кучайди. У чанг-тўзон кўтариб, кўзларга урар, сўқмоқлардан майда тошларни зарб билан учириб, бир уришда македонларнинг бурун ва юзларини тилиб юборар эди. Эманлар тугаб, сийрак совур арчалар билан алмашинди. Қоялар орасида, гўё маймоқ панжалари билан оғир қояларни ағдариб, қора Ҳимолай айниги чопиб ўтгандай бўлди.

Бу одатдан ташқари доvon ошишнинг олтинчи кун кечқурун, Эгар доvonигача бир стадийга яқин йўл қолганда, сўқмоқ юқорисидан ҳайбатли юмалоқ харсанг гулдурос солиб юмалади. У Буюк Илоннинг манглайига келиб тегди, миясининг қатигини чиқариб, рўпарадаги қоя бўртиғига урилиб, ундан бир

парчасини синдирди-да, сўқмоқ чеккасига тушиб, йўлида учраган ҳамма тирик жонни эзиб-янчганча думли юлдуз каби пастга қараб думалади. Юқоридатантанавор ҳайқириқ эшитилди. Йиртқиқ ҳайвон терисини ёпинган буғдойранг юзли одамлар шодон қўл силтаб, ҳаяжондан рақсга тушишарди.

Македонлар турган жойларида қотиб қолишди. Тоғ аҳли иккинчи тошга ёпирилди.

Александр олдинга ёриб чиқди. Македоннинг юзлари бўзариб, ўйноқлаб турган отининг туёқлари остидаги оҳақдай бўлиб кетди. Кўзлари телбанинг кўзидай ёнарди. Ғазабдан лаблари қийшайди. Подшо қўрқувдан қотиб қолган енгил пиёда аскар қўлидан сопқонни юлиб олди-да, бақирди:

— Зўлдир!

Аскар тўрвасидан зўлдир олиб берди. Александр сопқонни шиддат билан айлантириб туриб қўйиб юборди, зўлдир чувиллаб юқорига учиб кетди. Тоғлиқлардан бирининг боши ёрилиб, йиқилди. Александр орқасига ўгирилди-да, сопқон чарми билан пиёда аскар юзига туширди.

— Текинхўр!

Пиёдалар ўзларига келдилар. Камон, найза, пиширилган лойдан ва қўрғошиндан ясалган зўлдирлар милтиллаб кўрина бошлади. Икки-уч тоғлиқ ўзлари силжитолмаган тош ёнига қулади. Қолганлари қочиб кетишди. Гетайралар олдинга ташланишди ва иккитасини найза санчиб ўлдиришди. Биттасини тирик ушлаб, Александр олдига судраб келишди.

Бу баланд бўйли, қорачадан келган ўспирин эди. Юз бичими ниҳоятда келишган эди, аммо устидаги тоғ қоплонининг териси, кўзларининг совуқ чақнаши, шамолда ҳилпираб турган қоп-қора узун сочлари маҳаллий йигит юзига ёввойи тус бериб турарди.

— Ундан сўра,— хириллади Александр ноиб Артабаз елкасидач тутиб,— сўра, нима учун у менга тош отди?

Артабаз олдинга бир қадам ташлади-да, маҳаллий тилда юмшоқ ва равон сўзлади.

Тоғлиқ тез жавоб бермади. Македонларга у шунчалик жоҳил ва ақли паст бўлиб туюлдики, нима учун лашкар устига харсанг думалатганини гўё ўзи ҳам билмасди. Тоғлиқ заррача қўрқмай подшонинг бошидан-оёғигача назар солиб чиқди, нигоҳи македоннинг шохдор дубулғасида тўхтади.

— Бу Зулқарнайми?— сўради тоғлиқ Артабаздан.

— Ҳа, бу Искандар Зулқарнайн,— бидирлади Артабаз. Тоғлиқ бу сўзлардан кейин ҳозироқ «олампа ноҳ» оёғига йиқилади деб ўйлаган эди. Аммо йиртқиқ ҳайвон терисидан кийим кийган йигит парво қилмади. Унинг юзлари македонлар учун кутилмаганда шафқатсизона, жиддий ва ақлли тус олди, шунда босқинчилар, қаршиларида турган асло ёввойи одам эмаслигини кўрдилар.

— Сўра Зулқарнайндан,— деди у вазминлик билан форсга,— сўра, нима учун у бизнинг юртимизга келди?

У чуқур хўрсиниқ-ла Александрга тик қаради.

— Мана қанақа экан у!— қаттиқ кулди Филипп ўғли.— Менинг нима учун бу ерга келганимни жудаям билгиси келяптими? Яхши. Мен унга айтаман, Певкест!..

Тоғлиқни қип-яланғоч қилиб довонга кираверишдаги қояга маҳкам боғлаб қўйдилар. Артабаз сингари Александр томонга ўтиб кетган эрони Певкест ничоғини чиқарди-да, унинг елкасидаги терини кесиб олди. Успирин уларнинг нима қилмоқчи бўлаётганларини тушуниб, қафасга тушган бургутдай талвасага тушди.

Александр тоғлиққа тескари ўгирилди ва шимол томонга назар ташлади. Унинг қаршисида ёрқин сарғиш тутунга бурканган бепоев водий ястаниб ётарди. Мана, у ёшлигидан бери хаёл қилган олтин Бақтриана¹.

Тоғлиқ қичқириб юборди.

Мана у, хазиначилар мамлакати, Александрнинг оёғи остида, унинг келишини сабрсизлик билан кутиб ётибди.

Тоғлиқ қаттиқ фарёд урди.

Мана у, гўзал қизлар, ёрқин матолар, ранг-баранг идишлар мамлакати, учқур отлар мамлакати.

Тоғлиқнинг юракни эзиб юборадиган фиғонидан ўтлаб юрган буғулар чўчиб кетди. Бирин-кетин равон қадам ташлаганча музлаб ётган қоялар узра чопиб, кўздан ғойиб бўлди.

¹ Бақтриана (Бақтрия) — Амударёнинг ўрта ва юқори оқимида жойлашган Ўрта Осиёдаги мамлакат. Форс давлатига қарам эди.

Мана у, Александрнинг шон-шуҳрати, яна ҳам гуркураб кетадиган мамлакат, ўз қўшинларини шимолга, афсонавий Суғдиёнага олиб борадиган мамлакат.

Тоғлиқнинг нафаси бўғилиб, жим бўлиб қолди.

Буюк Илон сўқмоқ бўйлаб аста-секин паства, муқаддас Бақтра¹ томон ўрмалай бошлади. Қояга Прометей сингари михлаб қўйилган тоғлиқ ўспирин ўзига нотаниш бўлган ғарб жангчилари орқасидан, ватанига қурол билан бостириб келмагунича у ҳеч қандай ёмонлик қилмаган. Ғарб қўшинлари орқасидан ўлик кўзлари билан қараб қолди. Унинг қонга беланган танасида шилинган тери парчалари осилиб ётар, буғланиб турган қони совуқ тошларга ширллаб оқиб тушарди.

Феаген бугун кўрган ва эшитганларидан даҳшатга тушиб, ғазаб билан эшитилар-эшитилмас деди:

— Ҳаммаси учун жавоб берасан, Александр. Вақти келади ва сен ҳаммаси учун жавоб берасан...

«ШИМОЛГА КЕТАМИЗ!»

*Ундан қочинг, ёвузликдир у севган дови,
У — Ахраман, удир барча мавжудот ёви.*

Фирдавсий, «Шоҳнома»

Муқаддас Бақтрага интилган ёлғиз Искандар эмасди. Македон эндигина Қабура дарвозасига яқинлашган пайтда, Бақтра жойлашган Банд дарёси водийсига уч минг кишилик лашкари билан Бесс аллақачон кириб келган эди.

Лашкарда форс ва суғдлар кўп эмас эди. Қўшин асосини Гиркан денгизининг шарқ томонида яшовчи кўчманчи даҳлардан тузилган кўнгилли отлиқлар ташкил қиларди. Подшони ўлдиргандан кейин Бесс қўшин тўплаш учун бир йилга яқин уларнинг маңзилларида сарсон-саргардон бўлиб юрди ва айёрона гаплар воситаси билан икки ёки уч қабила йўлбошчисини ўзига оғдиришга муяссар бўлди. Ҳозир ҳам

¹ Бақтра — Бақтриянинг пойтахти, Афғонистондаги ҳозирги Балх шаҳри.

қора пахмоқ попоқларнинг ваҳимали кўриниши билан далада ишлаётган деҳқонларни чўчитиб, уларнинг ҳар бири ўз йигитлари билан унинг ортидан бормоқда. Бесс ва унинг одамларини кўрган тор ҳамда баданга ёпишиб турадиган хитон, оёқларига тумшуғи юқори кўтарилган тоштовон кийган бақтрий деҳқонлар оғир омовларини елкаларига олиб, шошапиша ярим вайрона деворлари орқасига ўтиб, бекиниб олишарди.

— Улар нега яширинишади? — ҳайрон бўларди Бесс. — Наҳотки, мени юнон деб ўйлашаётган бўлишса?

Тоғ ва чўлларда юриш уни қийнаб юборган эди. У зиравор солинган хушбўй ва аччиққина шўрва ҳамда кўркама ва покиза тўшак кўрмай толиққанди. Гулхан ёнида ухлаш, ўтда пиширилган гўшт билан тамадди қилиш кўнглини айниптадиган даражада жонига текканди.

— Ҳаммадан бурун сени Бесс деб ўйлашяпти, — истехзо қилиб деди Спантамаъно, — шунинг учун қочишяпти, юмронқозиқлар.

— Нима дединг? — эшитмай қолди ҳоким.

— Мен: бақтрийлар ёмон одамлар, деяпман.

— Ҳа, — қўшилди Бесс, — ўн йилдан бери шуларга ҳокимлик қиламан-у, лекин бирор марта мени кўрганда жилмайган бақтрийни учратмадим.

— Аблахлар, — унинг овози оҳангида гапирди Спантамаъно, — уларни шилиб олишса-ю, хурсандликдан хохолаб кулиш ўрнига улар яна хўмрайса.

Суғд ҳазил қилиб гапирдим, жиддий гапирдим тушувиб етмай, Бесснинг қаҳри келди. У от юганини силтади-да, индамай олдинга ўтиб кетди. Унинг Спантамаънога кескинроқ бир гап айтгиси, камситиб, хафа қилгиси келар эди. Аммо нуқсон, тегиб зириллайдиган жароҳати бўлмаган одамни қандай қилиб узиб оласан? Спантамаънонинг гапларига эътироз билдиролмайсан, гўёки ҳазил қилиб гапирди лаънати суғд. Аммо Сиёвуш авлодининг беғараз бўлиб туюладиган заҳарли илоп вишиллашидай ҳазилини эси бор одам англамаслиги, унинг хатти-ҳаракатларида хавф-хатарни сезмаслиги мумкин эмасди.

Бақтрага яна икки довон ошиш қолган эди. Йўловчилар эртага кечқурун шаҳарга кириб бориш учун ҳозир бирор жойда тунаб, тонг билан йўлга чиқишга қарор қилдилар. Улар қуёш ботганда баланд

пахса девор билан ўралган қишлоққа етиб келишди. Ҳоким ҳузур қилиб эснар эди. У тўйимли кечки овқат ва юмшоқ ўринни кўз олдига келтириб олдиндан лаззат олмоқда эди. Аммо форсни аччиқ нохушлик кутаётган экан — шундоққина пешонаси олдида қишлоқ дарвозаси қарсиллаб ёпилди.

— Ким бор, очинглар!— деди Бесс унча баланд бўлмаган овозда, обрў сақлаб, сўнг беписандлик қилиб қамчи дастаси билан дарвозани тақиллатди.— Кўзларинг борми? Кўрмадингларми ким келганини?

Унинг кўнгли тўқ эди. Қишлоқ аҳли Суғдиёна ва Бақтрия ҳокими Бесснинг ўзи қадамранжида қилганини билиб дарҳол қўшқўллаб дарвозани очадю, олий мартабали меҳмон қаршисида тиз чўкиб қуллуқ қилади деб ўйлаганди. Ҳаммавақт шундай бўлиб келган ва Бесс чанқаганда сувни қандай шимирса, иззат-икромни ҳам шундай ўйламай қабул қилишга кўникиб кетган эди.

Аммо дарвоза очилмади. Бесснинг жаҳли чиқди.

— Ҳой, намунча имиллайсанлар?— хитоб қилди сабрсизлик билан.— Тезроқ очинглар!

Девор устида қўлида ўқ-ёй ушлаган бақтрий чол кўринди.

— Сен кимсан?— сўради у дарғазаб.

Ҳоким каловланиб қолди. Ҳеч ким ҳеч қачон унинг кимлигини сўраб ўтирмасди. У саройдаги олтин тахтада савлат тўкиб ўтирганда аёну амалдорлар унинг қаршисида тиз чўкишарди, унинг кимлигини сўрашмасди. У шахсий қўриқчилари қуршовида шаҳар кўчаларидан ўтганда бутун халқ ерга қадар бош эгардию, ҳеч ким унинг кимлигини суриштирмасди. У агар бирон-бир кентга бормоқчи бўлса тантана билан кутиб олиш учун икки ой тайёргарлик кўришардию, ҳеч ким унинг кимлигини суриштирмасди. Бесс бу, Бесс, ахир, падарингга лаънат. Мана энди қандайдир чурук, ёшини яшаб, ошини ошаган беақл бақтрий чол бўлса... Бесс нима деб жавоб беришини билмади-да, саросима билан Спантамаънога қаради. У бўлса юзларига даҳшатли тус бериб, кўзларини олайтирди-да, сохта ғазаб билан қичқирди:

— Оч тезроқ, тўнка! Кўрмаяпсанми, итдан туққан, рўпарангда форсларнинг энг олижаноби, Аҳмоний Бесс, сенинг ҳокиминг турибди-ку.

Бу сўзлар чолга заррача таъсир қилмади.

— Бесс?— тушунмагандай қайта сўради чол.— Ундай одамни ҳеч эшитмаганман.

Бақтрий чолнинг жоҳиллиги ҳокимни қутуртириб юборди. Қари аҳмоқни болохонадор қилиб сукмоқчи бўлиб оғиз жуфтладию, бирдан попуги пасайиб, кўзларини катта-катта очди. Чол ҳийла қилаётганини у тушунган эди. Бессни таниганлар, албатта. Бесс бўлганлиги учунгина уни қишлоққа киритмаётганлари равшан эди.

— Ҳа... ҳали менга шунақа муомала қиляпсизларми? Бошингни оламап ҳаммангни! Қишлоқни ер билан яксон қиламан!.

У от устида қўлларини мушт қилиб, тишларини ғижирлатди, бошини орқага ташлаб, худди қоя остида хавф-хатарсиз баландликда сайр қилиб юрган буғуларга ғазаб-ла тикилганча пусиб ётган оч бўридай гужанак бўлиб олди.

— Қишлоқни яксон қиласан?— бақтрий қовоғини уйди.— Эҳтиёт бўл, болам, тағин ўз каллангни биров олиб кетмасин.

У бошига калтак тушгандай букчайиб қолди. Кўз олди қоронғилашди. У ханжарини сугурди-да, от жилловини кескин тортди. Тулпор типпа-тик турди. Аламига чидай олмаган Бесс сурбет бақтрийни тилкапора қилмоқчи бўлиб ханжарини селпиди. Аммо деворнинг баландлиги йигирма тирсақ эди. Бесснинг қўли жилловни шунчалик қаттиқ тортдики, отнинг бўйни синиб кетишига сал қолди. Оғриқдан ўзини йўқотиб қўйган от ақл бовар қилмас даражада осмонга сакради-да, оёқларини билтанглатиб ёнбошга ағдарилди. Девор устида қаттиқ кулги эшитилди. Унлаб қорачадан келган, узун соқолли одам панжара ортидан мўралар ва омадсиз сакровчини масхара қилиб куларди.

— Чўқча тишлари билан ойнинг бир чеккасини узиб олмоқчи бўлиб сакраган экан, аммо тағин ўзининг ифлос кўлмагига қулаб тушибди,— кулиб қичқирди кекса бақтрий. Хўрланишдан ранги оқариб кетган Бесс отнинг бошига мушт туширди. Тулпор сапчиб турди-да, устидаги сувори билан қишлоқ дарвозаси ёнидан югуриб кетди. Бесснинг ҳамроҳлари ҳам отлари бошини ортга буриб, раҳнамолари изидан йўлга тушишди.

Спантамаъно истехком қилиб ўралган қишлоқлар дарвозаси олдида қанча кекирдак йиртиб бақирма-

син, Бессга бу кеча ҳам юмшоқ тўшакда ётиб ҳордиқ чиқариш насиб қилмади.

— Ҳей, бақтрий кўтир эшаклар! Ҳей, олижаноб форс баҳодири Бесснинг тирноғига ҳам арзимайдиган чувалчанглар! Нега мунча ухлайсиз, зоти пастлар? Нима учун ўз ҳокимингиз истиқболига югуриб чиқмайсиз? Энг сўнгги қўйингизни ҳам сўйиб беринг, овсарлар! Агар қолган бўлса мусаллас солинган кўзаларингизни олиб чиқинглар! Нораства қизларингизни сочидан бураб судраб келинглари.

Унинг очиқдан-очиқ, қасддан ёғдираётган оғир ҳақоратлари деҳқонларнинг қаттиқ ғазабини келтирар, бақтрийларни Бессга қарши қайрар эди.

— Жин урсин Бессни!— дейишди бир қишлоқ аҳли.— Эрони йўқолсин ўз ватанига!

Ҳоким йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тутиб турарди.

— Қариндоши Дориёвуш орқасидан Бесс ҳам нариги дунёга равона бўлсин,— маслаҳат беришди бошқа бир қишлоқ аҳли.

— Биз бундай ҳукмдорларга тупурамыз,— эълон қилди учинчи қишлоқ аҳли,— биз бақтрийлармиз, Бақтрияни ўзимиз идора қила оламиз...

Тўртинчи қишлоқ аҳли эса ҳеч нарса демади-ю, лекин унинг ўрнига келгиндиларни ўқ-ёй билан сийлаб, саккиз даҳни ҳалок қилди.

Деҳқонлар кулбасида ҳордиқ чиқариш учун қилинган шунча уринишлар бекор кетгандан кейин, қўшин кимнингдир каттакон боғига кириб қолди. Қишлоқ аҳлининг оғир ҳақоратлари учун қасос олиб форслар яшнаб турган ўнлаб ўрик, олхўри, гилосу олчаларни кесиб ташлашди ва тутатиб гулханга қалашди.

Спантамаъно гулхан олдида олачилор ёппичигини тўшаб ётар ва уч бўлак бўлган кўза ҳақидаги қўшинини чўзиб хиргойи қиларди. Бесс бошини қўлларига қўйиб, гулханнынг нариги томонида қимирламай ўтирарди. У Спантамаънога нисбатан ичида қаттиқ ғазабланарди. Суғднинг хатти-ҳаракати билан бугун Бессга нисбатан шундай қабиҳ муносабатда бўлганлар орасида бевосита боғлиқлик кўришиб турар, агар Спантамаъно атрофида садоқатли қабилadoшлари бўлмаганда, Аҳмоний сусткашлик қилмай Снёвуш авлоди устига ханжар билан ташланган бўларди. Унинг бутун Эрон давлати ҳукмдо-

ри бўлишига мана шу бола халақит берсин деб ўғай акаси Дориёвушни йўқ қилган эдими? Спантамаънонинг эса Бессга ҳалал беришга уринаётганини фақат кўзлари ожиз одамгина кўрмаслиги мумкин: У! Бесснинг қалби сезиб турибди, уни бу қадимий шоҳлар авлоди нобуд қилади. Бу разил суғдни йўқотиш учун даҳларни йўлга солсамикан-а? Унда ажойиб иш бўларди-я! Лекин Қорақум дайдиларига ишониб бўлармиди? Узлари Бесс қўли остида-ю, бироқ Спантамаънонинг айтганини қилишади, чунки Спантамаъно уларга яқин, ўз одами, Бесс эса бегона, форс. Даҳлар форс истилочиларидан оз жабр-зулм тортганми?

Ўз ожизлигини ҳис қилиш Бессга алам қиларди. Қарама-қарши туйғулар ичини итдай таталаётганда ҳам ўзини идора қила билиши керак, шунинг учун алаmidан тош бўлиб жим ўтирарди.

Бесс эрта тонгда Бақтрага чопар жўнатди ва бошқа жангчиларга йўлга тайёрланишни буюрди. Яхши ухламаганларидан юзлари кўпчиб оқарган, сочлари тўзиган, қўлларини ҳўл ўтин дуду қуруми босган, тун бўйи кийим-кечаклари намиққан форс, суғд ва даҳлар истар-истамаас асбоб-анжомларини йиғиштирар, отларга кигиз абзалларни ёппишар ва энди айилларини тортишар эди.

Қўрда пиширилган кўмма нон билан понушта қилгандан кейин қўшин Бақтрага йўл олди. Отлиқлар шаҳарга яқинлашган сари йўл гавжум бўлиб бормоқда эди. Деҳқонлар бултурги йўнғичқани боғ-боғ қилиб эшакка ортиб боришарди. Бугдойли қоплар ортилган араваларнинг улкан гилдираклари гижирларди. Кўчманчиларнинг икки ўрқачли туялари бир меъёра одимлаб борарди.

Бесснинг қўшинига ҳеч ким эътибор бермасди. Уруш бошланганига кўп вақт бўлди. Фарбдан қайтган дастлабки кўнгилдиларни халқ қизиқсиниб қарши олган эди. Зич бўлиб аскарларни ўраб олишар, Искандар билан бўлган жанглар ҳақида узоқ суриштиришар эди. Гап-сўз, тахмин ва фикс-фасод кўп эди. Бироқ уруш чўзилиб кетди, қанча оғир бўлмасин, ҳамма унга кўникиб қолди. Яшаш керак эди, яшаш учун эса нон зарур, худо берганига қапоат қилган одамлар ҳаммасига кўникиб, одатдаги ишларига қайтдилар. Агар илгари Исса остоналарида яралан-

ган аскар ортидан бир тўда анқов эртадан-кечгача эргашиб юрган бўлса, энди биров қайрилиб ҳам қарамас эди. Турли жангларда ярадор бўлганлар сони соғлардан анча кўпайиб кетгандан кейин ким ҳам қизиқиб қарарди.

Икки довон ошган Бесс кечга яқин Бақтра шаҳри этагига етиб келди. Дастлаб чорси ёки қийшиқ кўп бурчак қилиб ҳайдалган пайкалларнинг уватларида яккам-дуккам тутлар учраган бўлса, кейин мевазор боғлар бошланди. Энди йўлнинг икки четида деҳқонларнинг атрофи пахса девор билан ўралган ҳовлилари учрарди. Ундан кейин жойлари торлик қилгани учун шаҳар ташқарисига кўчиб чиққан кўнчи, кулол ва темирчиларнинг уйлари кўзга ташланди. Ниҳоят Бесс эски Бақтранинг Фарбий дарвозасига етиб келди. Шаҳар тепаликка жойлашган ва унинг атрофи хом ғиштдан тикланган баланд девор билан ўраб олинган эди. Дарвозанинг ўнг ва чап томонидан девор бўйлаб истеҳкомда туриб отишга мўлжалланган махсус шинаклар қаторлашиб кетган эди. Тўғри бурчакли минораларда қўриқчилар юрарди.

Бессни кутаётган эдилар. Қўшин тор кўчада кўринган заҳоти катта очилган дарвозадан унинг истиқболига кенг-мўл гулдор кийимли, бошларига йўл-йўл рўмол ўраган серсоқол отлиқлар тўдаси чиқиб келди. Ноғоралар гумбураб, улкан карнайлар ҳўкиздай мағраб, сурнайлар эса майин жаранглаб кетди. Спантамаъно лабларини тишлаб қолди. Бироқ ҳузур-ҳаловатдан Бесснинг чеҳраси ёришиб кетган эди. Унинг истиқболига чиққанлар қаторида битта ҳам бақтрий йўқ эди. Шаҳарда македонлардан шарққа қочган беш мингга яқин форс йиғилган эди. Улар чопардан Бесс келаётганини эшитиб шодликдан териларига сиғмай, унинг истиқболига шошилган эдилар. Уларнинг кунлари тортишув ва уриш-жанжал билан ўтар, ҳеч ким нима қилишини билмас, чунки раҳнамо йўқ эди. Мана, ниҳоят раҳнамо ўз оёғи билан келди.

Қўшин тўхтади. Кутиб олувчилар орасидаги сочсоқоли оппоқ бир форс отдан тушди-да, Бесс томон қадам ташлади. Бессга уч қадам қолганда ўзини йўлга таппа ташлаб, лабларини тупроққа теккизди. Бесс бирдан ўзгарди. Кўзлари мағрур ялтираб кетди. У яна Аҳмоний Бессга, Бақтрия ва Суғдиёна ҳокимига

айланди, энди ҳеч ким унинг кимлигини сўрамаётган эди.

Чол елкасидаги мусаллас солинган мешни олди, олтин қадаҳни қорамтир суюқлик билан лиммо-лим тўлдирди-да, чап қўлини кўксига қўйганча, ўнг қўли билан Бессга узатди. Бесс шамолларда қорайган лабларида жиддий табассум билан қадаҳни икки қўллаб қабул қилди-да, оғзига келтирди. У иштаҳа билан, аммо ошиқмай, нордон мусалласдан лаззатланаётгандай, сиполик билан смирди. Қадаҳни бўшатиб, қолган бир томчига бармоғи учини ҳўллаб манглайига қизил чизиқ тортди. Дағал форс жангчилари қаторида дўрилдоқ ҳарбий хитоблар янгради.

Соч-соқоли оппоқ эрони Бесснинг оти жиловидан ушлаб, етаклаб олди. Бесс узун бўйинини эгиб, қортепа сингари букчайиб олди. Форслар ортга чекиниб, ўз ҳукмдорлари ва унинг эрони ҳамроҳларини олдинга ўтказиб юборишди, кейин яна бирлашиб, зичлашишди-да, найзаларини шақир-шуқур қилиб, ҳоким ортидан шаҳарга йўл олишди.

Спантамаъно жойидан қимирламади. Суғд ва дахлар Сиёвуш авлоди ёнида қолишди. Бесс ўз сафдошини эсидан чиқаргандай туюлди. Аммо Спантамаъно англагандай бу фақат шундай туюлган эди. Аслида Бесснинг бошқа ниятлари бор, ундан эҳтиёт бўлиш керак.

— Кўзага тегди ҳижрон, уч бўлак бўлди шу он,— деди Спантамаъно ва жангчиларга ўгирилди.— Кўрдингларми? Чакалакзорга ўт тушганда ҳайвонлар оловдан қочиб жон сақлайдилар, шунда оҳу бўри билан бирга қочади. Бири иккинчисига тегмайди. Аммо ёнғин ўчгандан кейин бўри оҳуга тиш қайрай бошлайди. Мени тушундингларми?

— Ҳа.

— Дахлар, энди қайга борасизлар?

Дахлар йўлдаёқ бир фикрга келишган эди. Уз мулкидаки тунашга бошпана беришмаган Бесснинг қўлида хизмат қилиш дахларга ҳеч бир яхшилик ваъда қилмас эди. Яхшиси Спантамаъно қўл остига ўтиш: ўз кўзлари билан кўрдиларки, ундан Бесс ҳам чўчийди. Шунинг учун дах оқсоқоллари иккиланмай жавоб беришди:

— Сен қайда бўлсанг, биз ҳам биргамиз, о Муқаддас Фикр!

Спантамаъно номи «муқаддас фикр, маъно»ни

билдиради. Сиёвуш авлоди рози бўлгандай бош ир-гади ва дарвоза олдида қолган ориқ, рангпар форсга тикилиб қаради. У Доронинг қатли устида бўлган эди. У бошини эгиб, қаергадир узоқ бўшлиқларга алам билан қараб турарди.

— Датафарн!— чақирди Спантамаъно. У ялт этиб қаради.— Сен нега бу ерда қолдинг?

— Қаерга ҳам борардим?— деди ғамгин жилма-йиб.

— Бесснинг ёнига...

Датафарн аста бош чайқади:

— Йўқ, Спантамаъно! Сен билан бўлишни истай-ман.

Спантамаъно форсга синовчан назар ташлади. Агар уни атайлаб Бесс юборган бўлса-чи? Йўғ-э, бў-лиши мумкин эмас. Спантамаъно бу бечора Дата-фарнни биринчи марта кўраётгани йўқ-ку. Лекин ба-ри бир деди:

— Мен қўймасам-чи?

Датафарн дарров хафа бўлиб, умидсизлик билан:

— Унда, билмадим,— деди.

«Аҳмоқ,— деб ўзини сўкди Спантамаъно. Дата-фарнга раҳми келган эди.— Бусиз ҳам касалманд одам бўлса, сен яна унга озор берсанг».

— Бўпти,— бош силкиди Спантамаъно самимий-лик билан.— Хафа бўлма. Шунчаки айтгандим. Мен билан қолмоқчи бўлганингдан хурсандман.

Датафарнига жон кирди. Спантамаъно суғд ва дахларга ўғирилди.

— Форслар чап томонга, саройга кетишди. Биз эса ўнг томонга, менинг дўстим Вахшунвартаникига борамиз. Ҳамма розими?

— Ҳа.

Вахшунварта қўрғони Жанубий дарвоза томонда-ги бутун бир маҳаллани эгаллаган эди. Хом ғишт уй-лар ва чўпкори хонадонлар орасини торгина йўлак-лар боғлаб турарди. Ҳовлилар орасида ҳар жой, ҳар жойда серсоя ичкари-ташқарилик ҳовлилар, у ер-бу ерда ям-яшил тераклар бўй чўзган. Вахшунварта са-ройи ўз қариндош-уруғлари ва Бақтриянинг олий

мартабали қоҳнига қарашли қуллар истиқомат қи-ладиган кулбаларнинг янаси томлари узра қоя син-гари юксалиб турарди. Сарой рўнарасида ўртаси ҳо-вузли кенг майдон бор эди. Ҳовуз бўйида сершоҳ чи-нор таналари қорайиб кўринарди. Бутун даҳа қалин девор билан ўралган, саройнинг ҳар бурчагида хом ғиштдан тикланган тўртта миноранинг шинаклари гўё пастга сергак боқиб турарди.

Вахшунварта — баланд бўйли, қорачадан келган, кенг пешонали, этсиз жиддий юзли, сокин қоп-қора кўзли, гўштдор бурун ва узун оппоқ соқолли киши, меҳмонларни сиполик ва очик чеҳра билан қарши ол-ди. Осойишта ва равон ҳаракатлари, юмшоқ сўзи ва шошилмай қадам қўйиши билан ўзининг руҳонийлар табақасига мансублигини таъкидлаётгандай бўларди. Уз қадр-қимматини сақлаган ҳолда Спантамаъно таъзим қилди ва шошилмай уни саройга бошлади.

Сарой хоналари гулга сероб ва баҳаво эди. Шифт-лар позик ганчкорлик нақшлари билан безалган. Баланд деворларнинг юқори қисмини нақш ликоб-чалар, тизилишиб кетаётган какликлар, қоплондан қочаётган буғулар — санъаткорона ишланган нақ-қошлик суратлари безаб турар эди. Наққошлик сурат-ларидан пастда зангори майдондаги ранг-баранг гул-лар тўқимаси: ингичка оёқли чопқир отларга минган овчилар камон билан позик тоғ эчкисини яралаган; қимматбаҳо кийимли ўспиринлар қадаҳ кўтармоқда; ўйнаётган тўда-тўда яланғоч раққосалар.

«Вахшунварта маросимларни бажо келтирадиган олов ибодатхонасида бирон жимжимадор хат ёки суратни кўрмайсан,— ўйлади Спантамаъно,— унинг уйида эса мана қанчаси чизиб ташланган. Се-нинг диндорлигинг шуми, маккор?»

Спантамаънога ғамхўрлик қилишни қулларга топ-шириб, уй эгаси чиқиб кетди. Вахшунварта суғд ва дахларни ҳовлиларга, отларни эса отхоналарга жой-лаштириб бўлгунча Сиёвуш авлоди совуқ сувда юви-ниб олди. У ҳовли ичидаги тош ҳовузда узоқ чўмил-ди, унча йирик бўлмаган, озгинроқ, аммо бронзадан қуйилгандай келишган вужуди йўл азоби ҳордигини чиқармоқда эди.

Завқланиб кетган қуллар тилларини такиллашиб, суғднинг узун сочларини хушбўй мой билан ишқа-лаб, кумуш тароқ билан тараб қўйдилар; қалин соч-лари олтин рангида товланар, патила бўлиб елкасига

тушиб турарди. Номдор суғд ўзи учун тайёрланган ажойиб бақтрий кийимларини рад қилиб, қулларни ҳайратга солиб, яна олачипор қоплон терисини кийиб олди. Мис кўзгуга қараб, ингичка мўйловини тўғрилади-да, атрофида тўдаланиб турган қулларга қувноқ кўз қисиб қўйди. Улар шодликдан чуғурлаб қолишди. Ҳеч ким уларга бундай дўстона муоала қилмаган эди.

Тетикланган, эпчил суғд юмшоқ қизил гилам устидан илдам юриб, кумуш ва олтин идишлар қўйилган хонтахта ёнида уни кекса Вахшунварта кутаётган хонага кириб келди. Иссиқ буғдой нонни, катта товоқда тоғдай уйилиб турган ёғлиқ паловни, идишларда оғзини очиб турган, қовуриб юпқа-юпқа кесиб, устига қизил қалампир ва сиркали пиёз селиб оловда қиздирилган ёнғоқ қўшилган зогорабалиқ, лаққа ва чўртанбалиқларни кўрган Спантамаънонинг бурун катаклари яқин орада ўтлаб юрган оҳу ҳидини олган қоплон бурун парраги сингари титраб кетди.

Уй эгаси баланд сепояга ўрнатилган бронза қурбонгоҳга яқинлашди, бир дона анорни кесди-да, муқаддас оловга қонли шира томизди ва зўрга эшитиладиган овозда қисқароқ калима ўқий бошлади:

— О, Хаом, хонадоннинг яратгувчиси, қишлоқнинг пуштипаноҳи, шаҳарнинг, мамлакатнинг ҳукмдори! Бизга куч ва ғалаба ато қил, бизни ғазабкорлар ғазабидан сақла, зулмкорларни ақлидан жудо қил. Кимки шу уйда, шу қишлоқда, шу шаҳарда, шу мамлакатда бизга душманлик кўзи билан қараса, уни кучидан айиргину кўзини кўр қил. Оёқларидан мадор кетсин, қўлларидан қувват. Кимки бизнинг димизга ранжу алам солса, ер ва осмонни кўра олмасин...

Жимжит овқатланишарди. Спантамаъно ҳаммасидан оз-оздан татиб кўргач, ўзи севган овқатга — ёғли қўй гўшти, ёввойи саримсоқ, қорамурч ва беҳи солиб пиширилган аччиқ ва қайноқ шўрвага ўтди. Вахшунварта лоқайдгина туршак чайнаб, бурчак томонга тикилиб ўтирарди. Унинг ҳеч нарса егиси келмасди, лекин одоб юзасидан суғдга қўшилиб тотиниб ўтирарди. Уни нохуш фикрлар ўртарди.

— Қани гапир-чи,— деди коҳин овқатни еб бўлиб,

устидан қорамтир, нордон мусалласдан ичиб, қўлтиғи остига болишни тортиб, ўнг томонга ёнбошлаганида.

— Менинг ҳикоям қисқа бўлади,— Сиёвуш авлоди кулиб қўйди.— Форсларнинг кунни битди!

— Сен бундан хурсандмисан?

— Хурсанд дейсанми?— сўради Спантамаъно.— Албатта-да! Ҳозир шундай эркин нафас оляпманки, ўзимнинг йигирма олти йиллик умримда ҳеч қачон бунчалик эркин нафас олмаган эдим. Эй, айтмоқчи, бугун мен роппа-роса йигирма олтига кирдим-ку! Бутунлай эсимдан чиқибди, минг лаънат... Хўп, майли, бунинг аҳамияти йўқ. Муҳими нима? Спантамаъно энди бошқача ҳаёт кечиради!

У кўзларини қисди, бармоғини қарсиллатди-да, кулиб юборди. Вахшунварта бу суғд яна нима дер экан деб кутарди.

— Менга қара, Вахшунварта,— давом этди Сиёвуш авлоди,— Спантамаъно ўзи ҳақида гапиришни хуш кўрмайди. Унинг одати шунақа. Аммо бугун... ёки маст бўлдимми, бир қадаҳ мусаллас тилимни қичитиб қўйдими? Йўқ. Ҳодисалар — мана лабимдаги қулфни очиб юборган нарса. Кодомон мағлубиятидан хурсандмисан?— деб сўрадинг мендан. Ҳа, телбаларча хурсандман! Нима учун? Айтиб бераман, Вахшунварта. Гапимни эшит, отахон. Биласан-ку, ахир мен Сиёвуш урвоғи — подшолар зотиданман. Сиёвуш Зарафшон дарёси бўйидаги Биҳар¹ шаҳрида дафн этилган. Баҳорда, Наврўз байрами кунини Биҳар аҳолиси Сиёвуш дафн этилган тепаликка чиқишиб, тонг-саҳарда унинг қабри устида муқаддас хўрозлардан сўйишади. Сиёвуш Миҳрадан, буюк Қуёш худосидан вужудга келган. Бизнинг авлодимиздан мидияликлар, форслар, бақтрийлар, суғдлар ва Хоразм халқлари сигинадиган Зардушт пайғамбар чиққан. Ҳа, мен улуг зотларданман. Бобомнинг отаси Биҳар шаҳри ўртасидаги тепаликда — Сиёвуш дафн этилган тепаликда яшарди. Уша ерда, қалин деворли қўрғонда отамнинг отаси — бобом ҳам ёшини яшаган. Бутун Суғдиёнада Сиёвушлар авлодидан давлатлироқ ва ҳурматлироқ одам бўлганми? Аммо Қайхусров пайдо бўлдию...

Спантамаънонинг юзлари тундлашди. Вахшунвар-

¹ Биҳар — ҳозирги Бухоро.

та навқирон суғднинг кўзларида порлаган ёвуз ўтқи кўриб, орқага сурилди.

— Форс подшоши Кайхусров,— давом қилди Спантамаъно — катта бобомни енгиб, кўп хўрлади. Дориёвуш бобомни Биҳардан қувғин қилди. Бизнинг авлодимиз шарққа, Панжакентга қочиб борди. Панжакентни эшитганмисан? У Мароканд ортидаги тоғлар орасида, Зарафшон ёқасига жойлашган. Аммо у ерда ҳам, минг лаънат, бизни тинч қўйишмади. Форслар бизнинг мазгилимизгача етиб боришди-да, қўлимизда нима қолган бўлса ҳаммасини тортиб олишди. Нима учун? Чунки бизнинг авлодимиз муқаддас авлод, Дориёвуш ўғли Қшайарша эса, ўзини Инсоният Халоскори деб эълон қилган, номинг қаро бўлгур Қшайарша Шарқда Аҳмошійлар уруғидан шарафлироқ уруғ мавжуд бўлишини истамасди.

О, қисмат! Агар қачонлардир бутун Суғдиёна бойлиги бизнинг қўлимизда бўлган бўлса, форслар даврида улар чет эллик подшолар ўлжасига айланди. Суғдиёнани Эрон давлати тобесига айлангирдилар. Биласанми, суғдлар, хоразмийлар, парфияликлар ва харайва қабилалари билан бирга қанча солиқ тўлардилар? Ҳар йили уч юз олтин талантдан. Бу солиқлар дастидан Суғдиёнанинг ҳамма одамлари қатори Сиёвуш авлоди ҳам қашшоқлашиб кетди. Гапимга ишон, биз ҳар ўн қўйдан ярмини кимга берардик. Форсларга. Ҳар ўн қоп ғалладан ярмини кимга берардик? Форсларга. Ун йиғитдан ярмини кимга берардик? Форс қўшинларига. Улар эса ўз уйларидан узоқ, бегона юртларда, бировларнинг хузур-ҳаловати учун йўқ бўлиб кетарди. Ҳар ўн қизимиздан ярмини форсларга, уларнинг шалпанг қулоқ чоллари кўнгил очиши учун берардик, улар ҳеч қачон ўз уйларига қайтиб келишмас, бизнинг эркакларимиз эса уйланолмасдан, ер юзида ўзидан тирноқ қолдирмасдан ўлиб кетишарди. Бизнинг уруғимиз айниб кетди. Дунёда Сиёвуш авлодидан биргина одам қолди — бу мен, Спантамаъно, холос.

Ҳамма: Спантамаъно кофир, дарбадар, унинг учун муқаддас нарса йўқ, дейди. Ҳақиқатан ҳам шундай, мен буни инкор қилаётганим йўқ. Спантамаъно, подшо ва худога манзур бўлиш учун қандай гам-кулфат тортмади, қандай муҳтожликларга тоқат қилмади. Менинг кўз олдимда, ҳа, шундоқ мен латинатининг кўз олдимда бўйсунмагани учун отамни ўл-

дирдилар. Мен, Сиёвуш авлоди, латта-путтага ўрналиб, бўм-бўш кулда муз қотардим-у, форс оқсоқолларининг болалари башанг кийимлари билан ғашимга тегарди. Мен бўри боласидай оч эдим, улар эса... улар эрта нима билан тамадди қилишларини сира хаёлларига келтиришармиди?

Мен чиройли ва қувноқ бола эдим. Бой оқсоқоллар қизларини менга беришармиди? Йўқ, уларни оғзидан она сути кетмаган, белбоғлари олтин билан, биздан тортиб олинган олтин билан дўппайган форс гўдакларига беришарди. Йиғирма ёшимда мен чоллар каби донишманд бўлиб қолган эдим, аммо бир тўда бефаҳм форс болалари, минг ўлиб-тирилганинг билан ҳеч нарса чиқмайдиган эси наст, нотавон одамлар, ўша эшаклар тўдаси менга наст назар билан қарашарди. Бўлмасамчи! Ахир улар, гапларида ҳеч бир маъно бўлмаса ҳам, чиройли сўзлашга уста эдилар, мен уларнинг ичи-ташидагини кўриб турардим-у, лекин хижолатдан ва камситишлардан икки оғиз гап қўшолмасдим.

Менинг Суғдиёнада машҳур одам бўлганимдан нима фойда? Ўзимнинг удабурролим туфайлигина шундай улуғ мартабага етишдим. Ҳа, мен кўп нарсага эришдим, ҳоким Бесснинг яқин кишисига айландим, унинг синглисига уйландим. Аммо Сиёвуш авлодига фақат шу керакмиди? Мен ўзим ўз юртимга ҳукмдор бўлишни истайман. Мен ўз далаларимда ўстирадиган ғалланинг нонини егим келади. Мен ўз қўйларимнинг гўштини емоқни истайман.

Суғдиёнага ўзим ҳоким бўлишни истайман, минг лаънат! Бу хайрли ишни аллақандай Бессга ишониб топширмайман. Бир умр ичимда форсларни ёмон кўриб, улар ҳукмронлигининг тугашини истаб юрдим. Аммо уларнинг таъзирини бериб қўйишга менинг кучим етмасди. Буни мен учун бошқа одам — ғарб мамлакатлари ҳукмдори, улуғ инсон Искандар Зулқарнайн қилди. Форслар зулми тугади. Вахшунварта, сен мендан, Дориёвуш мағлубиятидан хурсандмисан, деб сўрадинг. Бахтимдан ўкириб, дев ютсин мени, тантана қиламан!

Спантамаъно теп-текис тишларини ялтиратиб бақтрийга қараб қаҳ-қаҳ отиб кулди. Сиёвуш авлодининг гапларидан ҳайратга келган Вахшунварта руҳи тушиб жим ўтирарди. Спантамаънонинг қорайган набларига ғалати табассум жилваланади. Шунда

Вахшунварта, бу навқирон суғд ўз мақсади йўлида ҳеч нарсадан тоймайди, деган қарорга келди.

— Мен... э-э-э... гапингни яхши тушундим, — деди ниҳоят Вахшунварта. — Форс подшолигининг эмирилиши кимни шод қилмайди? Мисрдан тортиб Суғдиёнага қадар минг-минглаб одамлар бел букиб ишларди. Унлаб халқлар озодлик ҳақида ўйларди, уларнинг орзулари ушалди. Аммо... — Вахшунварта хўрсинди, — биз хўрозни калхатга алмаштирмадикмикин-а?

— Нима дединг? — сўради Спантамаъно бахтиёр жилмайиб.

— Искандарни айтаман. Юнонлар ғарбда жанг қилиб юрганда мен Зулқарнайн энгсин деб Охурамаздага ёлвордим. Юнонлар Форсга ўт қўйганларида тангри Миҳрага миннатдорлик ибодатини бажо келтирдим. Аммо... Дориёвуш ўлдирилган, форслар тарқалиб кетган бўлса ҳам, Искандар ҳамон шарққа қараб келяпти. У аллақачон Кабурада. Битгаси йўқ бўлди — бошқаси нимага керак? Балки бу ундан ҳам баттардир? Бу гапга нима дейсан: агар илгари ўнта қўйингдан ярмини форслар еган бўлса, энди юнонлар ҳаммасини, устамасига ўзингни ҳам еса-чи? Буёғини ўйламаганмидинг, а?

Спантамаъно юзидаги табассум сўнди. У кўзларини пастга олди-да, босиқ жавоб берди:

— Йўқ.

— Афсус. Мен Искандардан қўрқаман. У: «Бутун Осиёни форслардан озод қилиш учун шарққа боряпман», деб эълон қилган эди. Зулқарнайн аллақачон форсларни энгди. Энди нега буёққа келаётир?

— Енгди-ю, лекин ҳаммасини эмас! — Жўшқин эътироз билдирди Спантамаъно. — Бесс эсингдан чиқдимми? Искандар мана нима учун биз томон келмоқда. Форс қўшинининг қолган-кутганини қириб ташлайди-да, кейин қайтиб кетади. Бунинг нимаси қўрқинчли?

— Билмадим, — пўнғиллади Вахшунварта. — Эҳтимол шундайдир. Аммо мен... Зулқарнайнга ишонмайман. Ким билади, унинг калласида нима бор? Сен унинг кўнглидагини биласанми? Йўқ. Мен ҳам. Уйлаб кўр, у биз учун ўз одамларини қурбон қилиб юрармиди? Йўқ, у сену мен учун ўз бошини хавфхатарга урмайди. Эшитишимча, Искандар кўп макор. Охурамазда асрасин унинг қўлига қарашдан.

— Сен қўрқувдан эсакираб қолибсан, — лабини

буриб жилмайди Спантамаъно. — Эслаб кўрчи: Дориёвуш Биринчи замонида форслар ҳам икки ёки уч марта юнонлар устига бостириб боришди ва қулоқ эшитмаган қирғин солишди. Форсларнинг кучи бор экан, юнонлар тинч ухлोलмайди. Эрта ҳам, индин ҳам, умуман абадий тинчлик ўрнатиш учун юнонлар Аҳмонийлар шажарасини бугуноқ таг-томири билан кўпориб ташлашни истайдилар. Мана беш йилдирки Искандарнинг изма-из қувиб, тор-мор келтириб юргани уларнинг жанговар кучини энг сўнги сизигача қириб ташлаш учун эмасми? Бўрилар тўдасини ҳали тиши чиқмаган боласига қадар йўқотгунича чўпоннинг ўз отаридаги қўйлар учун кўнгли тинчмайди.

— Билмадим, — деди яна Вахшунварта ишонқирамай бош чайқаб. — Балки сан ҳақдирсан. Аммо мен бари бир Зулқарнайнга ишонмайман. Мен кўп ўйладим, ҳа, бир ой ўйладим. Қочишга... ҳали вақт бор экан, Бақтриядан қочишга қарор қилдим.

— Қочишга? — Спантамаъно қошларини керди. — Қаерга?

— Шимолга. Суғдиёнага. Навтака ҳокими Ороба менинг дўстим. У мени қабул қилади.

— Бақтрия нима бўлади? Сени ўз отаси деб билладиган халқчи?

— Халқми? — Вахшунварта истехзоли кулди. — Ҳозир у Искандарни ўз отам деяпти. Ҳар бир чорраҳада Искандарни халоскор деб кўкка кўтариб мақташяпти. Ҳамма уни сабрсизлик билан кутяпти, тезроқ кела қолса-ю, форсларни Бақтрадан ҳайдаб юборса деб. Халқ билан мени нима ишим бор? Қандай хоҳласа шундай йўл тутаверсин. Ҳақ бўлиб чиқса — яхши. — Янглишса — ўзига ёмон. Ҳозир менинг халқни ўйлашга вақтим йўқ. Мен юнонлардан ўзимни ва қариндошларимни қутқаришим керак, қолгани билан ишим йўқ. Мен кетишга тайёрман. Уч кундан кейин йўлга чиқамиз. Агар истасанг, мен билан юр.

— Бесс-чи?

— Бессми? Тупур унга. Менга деса ўлиб кетсин.

— Агар у биз билан кетмоқчи бўлса-чи?

— Кетаверсин. Лекин мен уни боқмайман.

— Шундай де... — Спантамаъно тикилиб қолди. Бармоқлари билан хонтахта устидаги патнисни чилдирмадай чалиб, тишлари орасидан секин ҳуштак чала бошлади. Сўнгра кескин бош чайқаб, деди:--

Яхши! Шимолга жўнаймиз. Кейин нима бўлади — худо холиқ.

Кимдаки пул кўп бўлса унга ҳеч зарур эмас
Ишқ-муҳаббат тангриси Кипридининг ёрдами.

Силенциарий, «Ҳажвиёт»

Македон қўшинлари Парпансида довонидан ўтиб, Бақтра йўлидаги Драпсак шаҳарчасини эгаллади. Аскарлар тоғ юришида жуда толиққанлари сабабли Александр уларга ҳордиқ бериш учун Драпсакда тўхтади. Бу ерда унга ҳоким Бесс, машҳур бақтрий Вахшунварта, суғд Спантамаъно Бақтрани ташлаб, шимолга, Окс¹ дарёси ортига жўнаб кетганлари маълум бўлди.

Айғоқчилар хабарига қараганда Бессга қўшилиш-ни истамаган икки минг кишилик форс ва мидияликлар бўлинмаси ўзлари курашишга қарор қилиб Бақтрада қолган. Драпсакда дам олган македон Бақтрага тўсатдан ҳужум қилиб, қисқа муддатли қамалдан кейин уни босиб олди. Шаҳар аҳолиси форсларни шундай ёмон кўрардики, ҳужум пайтида уларни тўтиб бера бошладилар. Халқ дарвозаларни очиб, македонларни халоскорлардай кутиб олди. Маҳаллий халқни яна ҳам кўпроқ мойил қилиш учун Александр аскарларига вақтинча ҳеч кимни ранжитмасликка буйруқ берди.

Бақтра Александрга маънос ва бўм-бўшдай кўринди. Форслар шаҳарни вайронага айлантирган эдилар. «Бутун Осиё тупроғида тартиб ўрнатганимдан кейин, — деди Искандар ўзинча, — бу ерда яхши савдотиқни йўлга қўйсам, шаҳар жонланиб кетади».

Бақтрада ҳордиқ чиқариб, озиқ-овқат ҳамлаб олингач, Бессни тор-мор қилиш учун Суғдиёнага жўнаш аскарларга эълон қилиб қўйилган эди.

ОРОБА ҚИЗИ ЗАРО

*Зевс тиллага айланди истагач Данаянинг,
Кириб мис саройига, нозик белин қучмоқни.
Бу ривоят ўргатар — мис девору кишанлар
Ҳаммаси бўйин эгар олтиннинг зўр кучига.
Қайишни ечиб, қилар калитларни бефойда,
Данаядай қизларнинг эгар мағрур қаддини.*

¹ Окс — ҳозирги Амударё.

Тармита¹ қаршисида қочоқлар катта қайиқларда Оксдан сузиб ўтдилар-да, македонларга қолдирмаслик учун уларни ёқиб юбордилар. Мароканддан унча узоқ бўлмаган Навтака² шаҳрига тоғлар ва саҳролар оша ўтадиган йўл шу ердан бошланарди.

Олдинда Спантамаъно бошлиқ суғд ва дахлар борарди. Марокандлик, биҳарлик, навтакалик, панжакентлик ва Суғдиёнанинг бошқа ерларидан бўлган жангчилар қўшиқ бошлаб юборишди. Узоқ эллар, бегона ўлкалардаги кўп йиллик саргардонликлар туғди, суғдларнинг отлари қадрдон тупроққа қадам қўйган эди.

Бақтрийлар кайфияти эса бошқача эди. Қоҳин Вахшунвартанинг кўп сонли қариндошлари тўдаси, қуролли хизматкорлар, аёллар ва болалар улар орасида ўзининг камдан-кам учрайдиган гўзаллиги билан ажралиб турадиган ўн тўрт ёшли қизи Рахшона, шунингдек, Вахшунварта билан бирга қочиб кетаётган Бақтриянинг бошқа қоҳин ва оқсоқоллари, уларнинг оналари, ўзлари ташлаб кетаётган Бақтрияни қўмсагар ва келажак ҳақида гамгин хаёл суриб, ҳадиксираб олдинга қарашарди. У эса буларга сироп-бир яхшилик ваъда қилмасди.

Бу қайғули издиҳомнинг охирида келаятган форслар эса гамгин бақтрийлардан уч карра гамгинроқ, уларнинг йўлбошчиси Бесс ҳаммадан ҳам қайғулироқ эди. У Вахшунварта ва Спантамаънони Навтакага қочишдан қайтаришга кўп уринди, лекин улар бунга қулоқ солишмади. Уларсиз эса Бесс Бақтрада қолишга журъат этолмади, бу Искандардан ҳам кўра кўпроқ маҳаллий халқ газабидан қўрққанидан эди. Мана ҳозир ўз лашкари бошида бораркан, унга шунча кулфатлар келтирган қисматга лаънатлар ўқирди. Бесснинг дўстлари борган сари камайиб, душманлари эса кун сайин кўпайиб борар эди. Улар орасида энг хатарлиси Спантамаъно эди. Бақтрадан чиққандан кейин унда таниб бўлмас ўзгариш юз берди. Суғд

¹ Тармита — ҳозирги Термиз.

² Навтака — ҳозирги Шаҳрисабз.

Ўзини аввалгидан бошқачароқ тутар, буни эса Бесснинг сезмаслиги мумкин эмасди. Илгари Сиёвуш авлоди тиним билмай бақириб, учга бўлинган кўза ҳақидаги қўшиқни айтар, ҳар қадамда қаҳ-қаҳ уриб кулар, уни гап билан чақиб олиш учун ҳам сабаб топарди. Ҳозир у ўз одатига қарама-қарши ўлароқ на куйлар, на суҳбатлашар эди. Бутун шу кунлар у безовта бўлиб хуштак чалар ва берилиб ўйларди. Нима ҳақида? Буни ёруғ дунёдаги бирон киши билмасди. Номаълумлик эса Бессни ҳушёр қилар ва чўчитарди.

— Кўрамыз.

— Ушанда маълум бўлади.

— Вақти келса билармиз.

Навтакага боргандан кейин нима қилишини сўраганларида Спантамаъно шундай жавоб қайтарарди. Спантамаъно билан бирга рангпар форс Датафарн ҳам Навтакага кетаётган эди. Бу ғалати одам эди — ҳаммавақт қовоғи солиқ, ҳеч кимга савол ҳам бермас, жавоб ҳам қайтармас, ҳаммадан ўзини олиб қочар, фақат Спантамаънога ўзининг одатдаги ғамгин табассуми билан қараб қўярди.

— Сен нега бундайсан?— сўради ундан Спантамаъно.

— Қандайман?

— Хўш... қуёш чарақлаб, қушлар парвоз этиб, калтакесаклар югуриб юрибди, ҳаммаси хурсанд, фақат сен ғамгинсан. Нима учун?

— Қуёшга нима?— маъюс жавоб берди Датафарн.— Қуёш чиқаверади, ботаверади, дунё эса... дунё эса ҳамиша бирдай разил ва жоҳиллигича қолаверади.

— Нима дединг?— ҳайрон бўлди Спантамаъно.— Дунё ҳамиша бирдай — разил ва жоҳил бўлиб қолаверади?

— Албатта! Наҳотки сўнгсиз ғам-ҳасрат, наҳот ер юзида тўкилаётган қон, зилзилалар, ўтнафас тоғларнинг отилиши, бўрон, дўл, сел, уруш, ёнғин, ўлат — буларнинг бариси дунёда ёмонлик ҳокимлигини кўрсатмаса?

— Ҳим...— Спантамаъно саросима билан Датафарнга қаради.— Мен бунақа нарсани ўйламаган эканман. Аммо... менимча сен ҳақ эмассан. Фақат ёмонлик ҳокимми дунёга? Адолат кучлари-чи? Сен

қандай зардуштийсан, агар Охурамаздани, яхшилик ва ёруғлик худосини ҳурмат қилмасанг?

— Яхшилик?— кинояли кулди Датафарн.— Э, одамлар! Сизлар сўзнинг ташқи қобигини кўрасизу унинг ички мазмунига қарамайсиз. Яхшилик нима дегани? Холис яхшилик бўлмайди. Ҳаммаси уни ким амалга ошираётганига боғлиқ. Билсанми буни?

— Йўқ,— очиқ тан берди Спантамаъно.

— Хўп майли, агар йўлбарс ҳўкизга ҳужум қилса, у нима қилган бўлади? Ўзига яхшилик қилган бўлади, чунки у ҳўкизни емаса очидан ўлади. Тўғрими?

— Хўш.

— Агар ҳўкиз йўлбарснинг қорнини ёриб ташласа, у ҳам яхшилик қилган бўлади, ўзи учун, албатта... Шундайми?

— Шундай...

— Демак, шунчаки яхшилик йўқ. Дунёдаги ҳамма нарсанинг илдизи — очлик. Ҳар бир тирик жон емоқ-ичмоғи керак. У очликдан ўлмаслик учун бошқасини ейди. Ўз хатти-ҳаракатини оқлаш учун қурбонини ёмонлик намояндаси, ўзини эса яхшилик намояндаси деб эълон қилади. Яхшилик — бу замирига ёмонлик яширилган чиройли сўз, холос. Яшашнинг маъноси бир-бирини емоқдан иборат.

— Сен буни йўлбарслар билан ҳўкизлар ҳақида гапирдинг. Одамларда қандай?

— Одамларда ундан ҳам баттар... Ростини мен одамлар ҳақида гапирдим. Ҳайвон ҳеч бўлмаса одамлардай маҳмадоналик қилмайди. Ейди-қўяди. Одам эса ўзига ўхшаганларни ейишдан олдин қанча дабдабали гапларни тўқиб чиқармайди? Ўзи ҳақида «яхшилик», «ҳақиқат», «адолат», «бахт-саодат», қурбони ҳақида «диндан қайтган», «тинчликни бузувчи», «халқ бахт-саодатининг душмани», бу гапларнинг ҳаммаси ўз қурбонини осонлик билан ютиб юбориш учун тўқиб чиқарилган гаплар. Утмиш сабоқларини эслаб кўр. Мисрликлар финикияликларнинг гўштини еди, мисрликларнинг гўштини эса ассирияликлар, ассирияликларнинг гўштини мидияликлар еди, мидияликларнинг гўштини эса форслар, энди юнонлар форсларнинг гўштини емоқда. Бесс Дориёвушни бир ямлаб ютди, сен эса Бесснинг жонини оласан. Шундай эмасми? Деҳқон кўчманчини шилади, кўчманчи эса деҳқонни... Бойлар камбағалларни эзади, камбағал-

лар эса бойларни ўлдирди. Эр хотинини қийнайди, хотин эса эрини жинни қилишгача боради. Бутун инсоният ҳайвоний очкузлик ҳирси билан яшайди. Ҳар ким ўзининг юксалиши учун бошқанинг юзини қора қилишга интилади. Шундай бўлган эди, ҳозир ҳам шундай, токи одамзод ақлдан озиб, ўзини-ўзи қурбон қилмагунча шундай бўлиб қолаверади. Мана нима учун мен одамлардан нафратланаман... Тушундингми?

— Ҳеч бало тушунмадим,— деди жаҳли чиққан Спантамаъно. У ҳақиқатан ҳам эронининг ноаниқ гапларини тушунмаган, лекин унда нимадир борлигини ҳис қилган эди. Еш сўғднинг қалби ўзи билмаган ҳолда Датафарннинг дағал ва беҳаё дил изҳорига қаршилиқ кўрсатар эди.

«Ажойиб халқ бу эронилар,— ўйлади у ўкинч билан.— Бутун дунёга куч-қудрати, донишмандлиги, ҳунармандлиги билан машҳур бўлган эди, бугун эса уларни таниб бўлмайди. Мана сизни Аҳмонийлар қандай аҳволга солиб қўйди»,— фикран ўз суҳбатдошига мурожаат қилди.

— Тушундингми?— деди Датафарн совуқчина.— Қандай тушунишинг мумкин, ҳали ҳаёт сенинг сузатган шохингни синдирмаган бўлса.

— Сеникини синдирганми?

— Бўлмаса-чи! Ун йил бурун ўзаро қирғинбаронларда мол-мулким, уйим, бутун қариндош-уруғларимдан жудо бўлганимни биласанми ўзи? Чўл шамолидай ёлғиз ва қувғиндиман.

— Ҳа-а,— жонланди Спантамаъно,— гамгинлигинг сабаби буюқда экан-да. Шундай экан, нега қасос олмайсан?

— Қасос...— Датафарн хўрсинди.— Биттасидан иккитасидан қасос оларман, лекин бари бир ёмонлик қандай бўлса, шундайлигича қолаверади.

— Охурамазда ҳақи, тупур сен ёмонликка! Қасос ол, бирдан ўзингни енгил сезасан.

— Енгил? Дунёнинг ўзини ноқобил кўриб турганимдан кейин, майда-чуйдалардан енгил тортармидим?

— Менга қара, бундай яшаш мумкин эмас,— қизишиб кетди Спантамаъно.— Энди нима қилмоқчисан?

— Эндими?— лабини бурди форс.— Бирон бир кавакка кираман-да, жон бераман.

«Адо бўлган одам», ўйлади Спантамаъно ва қўл-

ларини кўтарди-да, бармоқларини букиб, кичик, аммо қаттиқ муштга айлантирди.

— Йўқ, мен ундай эмасман. Еруғ дунёга келган эканман, тирик одам нималар олишга ҳақли бўлса, мен ҳам дунёдан ҳаммасини оламан!

Датафарннинг ранги тўсатдан яна ҳам оқариб кетди, йўталди, оғзидан қон отилиб чиқди. Спантамаъно соғлом одам жирканиши билан ўзини орқага ташлади, аммо шу заҳотиёқ ҳижолат бўлиб, эронининг қўлтиғидан тутди ва хизматкорларни чақирди. Улар Датафарнни эҳтиёт қилиб отдан туширдилар-да, аравага ётқиздилар. Бир лаҳзалик ҳордикдан сўнг, форс ўзига келгач, қўшин яна йўлга тушди.

— Сен форсларни ёқтирмайсан-ку,— шивирлади Датафарн,— нега менга гамхўрлик қиляпсан?

— Мени еб ташламоқчи бўлган форсларни ёқтирмайман, холос,— гамгин кулди Спантамаъно,— мен билан дўстликда яшамоқчи бўлганларини эса яхши кўраман.

Форснинг сўзлари сўғднинг гидрокида сезиларли из қолдирмади, лекин шундай бўлса ҳам юрагига гулгула солиб қўйди. Қўнглидаги похуш сезгидан қочиб учун у отини учуриб кетди. Қўшин кетаётган йўл манзараси ўша-ўша бир-бирига қалашиб кетган қизғиш ва қора қоялар, бесамар тупроқли тоғ этаклари, сергайган шўра ва янтоқ билан қопланган насттекисликлар— Спантамаъно Сурия чўлларида ҳам, Дажладан шарқда ҳам, форслар диёрида ҳам, Парфия тоғлари яқинида ҳам учратгани каби зерикарли бир хил манзарадан иборат эди. Одамлар муздай сув билан тўла катта ҳовуз бўйида, чипор соясида дам олишга ташна эдилар. Шу сабабли уфқда яшил эгри-бугри чизик бўлиб Навтака боғлари кўринганда қочоқлар хурсанд бўлиб, енгил нафас олдилар.

Навтака («Янги қишлоқ») вилояти унча катта бўлмаган, аммо далаларини қуёш жизғинак қилган мамлакатнинг гўзал бурчаги эди. Йўлнинг икки чеккасида қалин ва сершоҳ япроқ билан қопланган оқ теракларнинг кумуш таналари кўзга чалинарди. Ариқларда тоғдан келаётган лойқа сув чулдираб оқарди. Экинзорларда оқ кийимли кишилар ишлаб юрарди.

Навтаканинг ўзи каттакон тепалик устига жойлашган эди. Чирий бошлаган ходалари чиқиб турган

салобатли паҳса деворлар узра каптар галалари учиб юрарди. Қуйида, дарвоза олдидаги майдонда бозор шовқин-сурони авжида эди.

Спантамаъно кўп эшитгани Ороба ақли жойида одам бўлиб чиқди. Меҳмонлар олдида узун бўйли, озгин ва ўрик танасидай қадди эгик, эчкисоқол, зарбоф кийимли киши пайдо бўлди. Агар бурнини бунча баланд кўтармаса, лабларини бунча такабурлик билан бурмаса, энгагини бунча олдинга чиқармаса унинг озгин, буғдойранг юзлари ҳатто чиройли кўриниши ҳам мумкин эди. Ороба ўтакетган такаббур эди. У ўзини шундай тутардики, билмаган одам уни кичик бир вилоят ҳокими эмас, энг камида ёруғ дунёнинг ярмига ҳукмдор деб ўйлаши мумкин эди. У бутун кўриниши билан ўртача амалдорга хос бўлмаган дабдабали улуғворликка интилар, фақат баъзан, чуқур жигарранг кўзлари олтин буюм ёки умуман бирон қимматбаҳо нарсага тушиб қолгудай бўлса, Оробанинг юзлари бир лаҳзада ўз улуғворлигини йўқотар ва унинг наслдан-наслга ўтиб келаётган қўрғони дарвозаси олдидаги бозорда савдо қиладиган очкўз ва суллоҳ доғулиларнинг кўзидай айёрона тус оларди.

Эндиликда Бесс илгаригидай қудратли ҳоким бўлмаса ҳам, бироқ у ҳамон Сугдиёнанинг биринчи одами ҳисобланарди. Шунинг учун Ороба икки букилиб таъзим қиларкан, энгашиб унинг этаги учини ўпди, аввалги вақт бўлганда Аҳмоний оёғига йиқилиб, ер ўпарди-я. Вахшунварта ўзини аллақим қилиб кўрсатмаса ҳам, Оробадан бадавлатроқ ва машхуроқ эди. Аммо шу фурсатда Ороба Вахшунвартага эмас, Вахшунварта Оробага муҳтож эди. Шу туфайли навтакалик унга калондимоғлик билан бош ирғаб қўйди, холос. Спантамаънога кўзи тушганда юзида ажабланиш ифодаси пайдо бўлди. Сиёвуш зурриёти устидаги анча уринган мўйнасига жирканиб назар ташлади-да:

— С-сен ким б-бўласан?— деб қўполлик билан сўради.

У дудуқ эди. Бесс Спантамаънога зудлик билан қия боқди. Ороба унинг душманини камситганидан хурсанд ҳам бўлди, безовта ҳам: Сиёвуш авлоди хафа қилган одамни сира ҳам кечирмайди, бир кунни зиёфат чоғида ҳатто Доронинг калласига қадаҳ отган эди. Кутилмаган жанжал сугдлар орасида ихти-

лоф чиқариши мумкин, Бесс эса уларга шу топда муҳтож эди. Аммо Спантамаъно ҳокимни ҳайрон қолдириб, парво қилмади.

— Мен Спантамаъно деган қашшоқ бир одамман,— ўзини паст олиб жавоб берди Оробага. Унинг кўзларида учқун пайдо бўлдию сўнди. Бесс эса сичқон билан ўйнаётган мушукни эслади. Сиёвуш авлодининг номини эшитган Ороба бир лаҳза эсанкираб қолди. Ҳозир қўрқадиган ҳеч нарса йўқлигини тушуниб, вайсаб кетди.

— Мен-нинг чў-понлар-рим молини с-сенинг одамларинг т-тортиб о-оляптими, Муқаддас Ф-фикр?

Панжакент ва Навтака — Спантамаъно билан Ороба мулклари бир-бири билан ёнма-ён эди. Улар орасини оч панжакентликлар жанубга босқин қилиб борганда ошиб ўтиладиган тоғ ажратиб турарди.

— Бўлиб туради,— жавоб берди Спантамаъно вазмин.

Оробанима дейишини билмай, бурилиб кетди.

Бақтрадан келган бўлинмаларнинг бошлиқлари шахсий соқчилари билан бирга шаҳар ичида ўрнашдилар. Қўшинлар девор ёнидаги бозордан жой олди. Шу билан Ороба ўз меҳмондўстлигини тугатди. Бақтрийлар ва форслар ўз емишларини ўзлари топишлари керак эди. Умуман Вахшунварта билан Бесс олиб келган беш минг кишилик қўшинни едириб-ичиришга энг сахий бойнинг ҳам нони етмас эди. Вахшунварта ва бақтриялик бошқа таниқли одамлар ҳеч нарсадан муҳтожлик кўрмас, чунки кўп дон-дун ғамлаб, кўп қорамол ҳайдаб келган эдилар. Спантамаънонинг аҳволи оғир эди. Унга тоғ ортига чопар юборишга тўғри келди. Бир неча кундан кейин Панжакентдан унинг одамлари каттагина ҳўкиз подасини ҳайдаб, қайтиб келишди. Ороба уларга шубҳа билан кўз олайтириб қарарди. Бу ялангоёқлар шунча молни қаердан олганини фақат Ахраман билмаса, бошқа биров билиши қийин. Икки минг дах Спантамаънодан озиқ-овқат олди-ю, аммо форслар нон ва гўшт камчиллигидан азоб чекишарди. Ҳазабланган Бесс Сугдиёна шаҳарлари бўйлаб отлик аскарлар қиличи билан мустаҳкамланган дағ-дағали буйруқлар юборди. Тоғ ва саҳро йўллари бўйлаб чўзилган қўй отарлари, ёғ, дон, мусаллас, мева-чева ортилган карвонлар Навтака томон чўзилиб кела бошлади.

Сугдиёна шаҳарлари бўйлаб тарқалиб кетган форс

бўлимачалари ҳам ҳамма томондан шу ёққа оқиб кела бошлаган эди. Бесс жангга ҳозирлик кўрар ва кучларни бир ерга тўплар эди. Тез орада тор воҳада бош бурадиган жой қолмади. Тежамкор Оробани бу анча ранжитди. У Бессдан нафратланиб қолган, худоларга нола қилиб, унинг бошига минг бир балолар ёғдиришларини сўрарди.

Панжакент шундай ёвуқ ва у Спантамаънони бағрига чорларди. Чопарлар хўжалик ишлари издан чиққани, ёш ҳокимнинг ўзи бориб ҳаммасини кўздан кечирмаса, зарур йўл-йўриқлар кўрсатмаса иш чатоқлиги ҳақида ҳар хил нохуш хабарлар келтиришарди. Аммо Спантамаънони Навтакани ташлаб кетмаётгани ҳаммани ҳайрон қолдирган эди.

— Нималарни кўрмадим ўша лаянати Панжакентда?— деди Спантамаъно сўроқлаб келган кексаларга.— Нима учун дунёнинг ярмини кезиб, охири ўша қашшоқ ва совуқ кавакда ўтиришим керак экан? Менсиз кунингиз ўтмайdimи? Миняларинг борми? Уғилларингизнинг қўллари йўқми, Шош¹ йўлида бир бурда нонларини топиб ейишга қобил эмасми? Бахти қаро одам эканман! Нима учун мен ўз қорнини тўйғизолмайдиган панжакентликлар тўдаси билан овора бўлишим керак? Балки сизлар ҳали менинг қизимни ҳам очдан тириштириб қўйгандирсизлар?

— Йўғ-э, жаноб ноиб, меросхўринг гулдай очилиб юрибди.

— Гулдай де! Балки йиртиқ латта-путтада юргандир?

— О, жаноб ноиб, Дориёвушнинг қизиям бундай кийинмаган бўлса керак.

— Дориёвушнинг қизи ҳам-а! Хурсандлик фақат кийим-кечакдами? Эҳтимол кўрда пиширилган от гўшти билан боқаётгандирсизлар?

— Худо асрасин, жаноб ноиб! Тустовуқ, каклик гўшти билан боқяпмиз фақат.

— Овқат, овқат! Унда нима фойда, қизим бирор марта эркалашни кўрмаса?

— Вой, жаноб ноиб! Қизингни кафтда кўтариб юришибди. Спантамаънонинг қизини ким яхши кўрмайди?

— Майли, кўрамиз. Уни тезроқ олиб келинглар. Спантамаънонинг аллақачон ўлиб кетган форс

хотини, Бесснинг сингисидан бўлган қизи бор эди. Спантамаъно урушга кетганда қизчаси эндигина уч ёшга кирган эди. Унинг хотирасида кичкинагина, дўмбоққина, кулча юз ва шўх қизалоқ ўрнашиб қолган эди. Авваллари роса соғиниб юрди, бора-бора айриликка кўникиб кетди — урушнинг нозик туйғулар билан иши йўқ. Аммо яна Панжакентга яқин жойга келгач, соғинч ҳисси кучайиб, уни толиқтира бошладди. Қандай бўлиб қолган экаи? Бўйи чўзилиб қолгандир. Уни эслармикан?

Бир кун эрталаб уни ташқарига чақирди. Серсоқол тоғлиқлар қуршаб олган арава ёнида саккиз ёшлардаги узун бўйли, хинчадан келган, ялтироқ қизил кўйлак ва кенг қизил чолвор кийган қизча турарди. «Бўйи ўсибди»,— ўйлади Спантамаъно.

— Отана!

— Дада!— қизча қичқириб Спантамаънога ўзини олди.— Отажон!

У чўққайиб ўтирди ва қизини қучоғига олди-да, юзини юзига босиб, қотиб қолди.

Улар шу ҳолда анча турдилар. Отанинг кўз ёшлари қизча кўз ёшлари билан қўшилиб кетди.

— Қани, Отана, сени яхшилаб бир кўрайчи,— деди бўғиқ овоз билан Спантамаъно ва қизини бир оз ўзидан узоқлаштирди. Баъзи жойларини сенкил нуқталари бегаган оппоқ, чиройли чехра, ница ташқа бурун, лаблари қип-қизил, сочлари уникига ўхшайди — қоп-қора, лекин қатрондай ялтирамайди, балки тундай қора ва майин; хотинининг сочлари шунақа эди. Аммо кўзлари, оҳ бу кўзчалар! Зангори ранг — совуқ ранг деб қайси аҳмоқ айтган? Мана бу мугамбирона сузилган кўзларда, қуёш шуъласига тутилган ёқутдай зангори кўзларда қанча илиқлик мавж уриб турибди. Улар Спантамаънога шундай садоқат билан боқардики...

— Отанга лаянат сенинг,— хушфеъллик билан тўйғиллади ҳаяжонланган суғд.— Маълум бўлдики, одамнинг қизи бўлгани ҳечам ёмон эмас экан.

У қизига меҳр билан ҳар хил нарсалар: маржон, исирга, билагузук, балдоқ, сочпонуқ ва тиллақошлар совға қилди. Қиз шодликдан ўзини қаерга қўйинини билмасдан сакрар, доғурар, тоғлиқларнинг қувноқ қўшиқларини куйлар, бармоқларини қирсиллатиб ўйнар, юзларини тириштириб ҳамманинг ичагини узар ва отасига хиралик қилиб, жарагдор кулгидан тўх-

¹ Шош йўли — ҳозирги Тошнентга борадиган йўл.

тамас эди. Спантамаъно ҳеч нима демай, ҳайратдан ва маҳлиё бўлганидан тилини танглайига теккизиб такиллатар эди. Унинг шундай қизи бор-а! Кексалар тўғри гапирган экан: Отана соғлом, покиза ва тароватли кўринарди. Миннатдорлик юзасидан уларга биттадан янги тўн сотиб олиб берди.

Отана уч кун отасининг меҳмони бўлди: бу кунлар Сиёвушнинг бебош авлоди ҳаётидаги энг бахтиёр кунлар бўлиб қолди. Тўртинчи куни қизи қанча йиғламасин, Спантамаънонинг юраги ҳам қанчалик ачишмасин, Отанани уйига жўнатишга қарор қилди.

— Нима учун мени ҳайдаб юборяпсан?— йиғларди у отасининг қўлида туриб.

— Сени ҳайдаётганим йўқ, қизим,— жавоб берди у бўғиқ овозда.— Тезроқ жўнаб кетишингни илтимос қилияман. Сен кетишинг керак. Бу ерда ёмон одамлар кўп. Кўрдингми, уларнинг кўзлари қандай хунук? Сени еб қўйишади...— деди у Датафарннинг сўзларини эслаб.

— Нега ўзинг қоляпсан? Бирга кетамиз.

— Иложи йўқ, қизим. Ёмон одамлар сен отангни соғиниб, ўйлаб ўтирадиган Панжакентга бормаслиги учун мен йўлларни қўриқлаб туришим керак. Мени эсингдан чиқариб юбормайсанми, Отана?

— Ҳеч қачон.

У панжакентлик кексалар ва Отанани шаҳардан анча олис жойгача кузатиб чиқди, сўзлай деса йиғлаб юборишдан қўрқиб йўлда узоқ-узоқ туриб қолди. Отанани қайта кўриш энди насиб қилмаслигини ҳали билмаса ҳам, келажак кулфатларини олдиндан ҳис қилиш уни қаттиқ эзарди. Кўп йиллардан кейин унинг қадрдон қизи македониялик подшо Салавкка хотин бўлишини у тасаввур ҳам қила олмасди.

У Навтакага отини етаклаб, пиёда қайтди. Шунингдек, отдан тушиб олган Варахран билан яна тўрт суғд изма-из келишарди. Ҳайрон қоларли даражада ёрқин ва зангори осмонда, кунгурали қизғиш тоғ чўққилари узра оппоқ барра булутлар патила-патила бўлиб сузиб юрарди. Йўлнинг икки четида ҳали бош тортмаган бир текис кулранг-яшил буғдойпоялар чўзилиб кетганди. Сарғиш ердан кўтарилаётган қайноқ ҳовир тўлқинида кулранг-яшил тусли ялтироқ япроқлар титраб турган боғлардан хотин кишининг жангдор кулгиси эшитилди. Қайсидир пахса девор ортида сигир маъради. Зира ва янги ёпилган нон ҳи-

ди анқиди. Ясси томлардан бирида қиз бола чилдирма чертарди. Чор атрофда тинчлик ҳукм сураб, Спантамаънонинг ҳам юрагига ҳаловат чўккан эди.

У Варахранга ўгирилди. Спантамаъно Гиркан мамлакатида топиб олганидан бери кандакор ўзгариб кетган — кучга кириб, қадди тикланиб, улғайиб қолган, камондан отишни яхши ўрганиб олган эди. У ўз халоскоридан бир қадам ҳам нари кетмасди. Ҳеч қандай сўров-истовсиз, Варахран қандайдир ўз-ўзидан Сиёвуш авлодининг биринчи шахсий соқчисига айланиб қолган эди.

Варахран уйини қаттиқ соғинаётганини Спантамаъно кўриб турарди. Аммо ҳар сафар Спантамаъно шу хусусда шама қилганда кандакор хафа бўлар, қизариб-бўзарар ва «жаноб ноиб»ни ташлаб ҳеч қаерга бормаслигини қатъий билдирар эди. Мана ҳозир ҳам хўжасининг қизи билан хайрлашиш саҳнасидан хафа бўлган марокандлик қовоқ-тумшугини осилтириб олди.

— Уйингга боргинг келяптими?— самимий сўради Спантамаъно.— Истасанг бугуноқ жўна. Қовоқ-тумшугингни осилтиришинг жонимга тегди.

Марокандлик тутақиб кетди ва хижолат бўлиб тўнғиллади:

— Жаноб ноиб нимага бир фақир-бечоранинг устидан кулади?

— Мен кулаётганим йўқ, тўнка. Сиқилаётганингни кўриб турибман. Ким қўлнингни ушлаб турибди? Қариндош-уруғларингга наҳотки ачинмасанг?

— Жаноб ноибни ўзлари-чи?

— Нима?

— Жаноб ноиб ўз қариндошларига ачинадими?

— Хўш?

— Қизингга ҳам ачинасанми?

— Эҳтимол.

— Нима учун жаноб ноиб уйига кетмайди?

— Навтакада менинг ишларим кўп.

— Демак, менинг ҳам бу ерда ишим кўп.

Варахран жаҳл билан қўл силтаб, жим бўлди. Кандакорнинг садоқати Спантамаънога таъсир қилди. Унинг елкасига қоқдида, самимийлик билан деди:

— Ҳа, майли. Шунчалик қолгинг келса, майли қолавер. Бошингни мунча эгма, ҳали Марокандингни ҳам бориб кўрамиз. Ахир бу Навтакада юз йил лақиллаб юрмасмиз. Тушундингми?

— Тушундим.

Яна Навтақа. Яна Ороба ва форслар. Спантамаъно эртадан-кечгача кўрган деворида сандирақлаб юриб, ўзининг машхур кўшигини хуштакда чалиб ниманидир кутар, интизорлик билан кутарди.

Баъзан Датафарн ҳам деворга чиқарди.

— Мунча менга ёпишиб олмасанг?— ёлгондакам жаҳл қилди унга Спантамаъно.

Сиёвуш авлодиниинг нимаси уни бунчалик тортишини форсининг ўзи ҳам билмасди. Эҳтимол Датафарнин билган одамлар орасида Спантамаъно бирдан-бир самимий ва дўстона муомала қиладиган одам бўлгани учундир бошқалар, кўкрагига «шайтон уя кўйган» унинг, деб ўзларини олиб қочшади. Эҳтимол, ҳаммасидан ҳам эронини Спантамаънонинг хушчақчақлиги, саркаш руҳи ўзига тортар, ёш суғд билан суҳбатлашаркан, Датафарн ўзи сезмаган ҳолда унинг қувноқлигини юктириб олар, Сиёвуш авлодиниинг енгиб бўлмас ҳаётий қудратини симириб, унинг ўз омадига бўлган оддий ишончига берилиб кетарди.

У нураб бораётган эски девор устида Датафарн билан суҳбатлаша туриб ёки ёлғиз ўзи сайр эта туриб, пастдаги ҳовлида тўдалашган форсларга ҳам, бошлиқнинг уйига ҳам қараб-қараб кўярди.

Бесс унинг ҳар бир қадамини кузатарди ва натижада ҳоким шу ҳолатга бориб етдики, кечалари тушларида кўрқиб қичқириб чиқадиган бўлиб қолди. Бир кун сабр косаси тўлиб кетди ва ўзига садоқатли икки аскарни ёнига чақирди. Улар Сиёвуш авлоди осойишта ухлаб ётган хонага қоронғида қоялон каби писиб, кўзга ташланмай, ўғринча киришди. Эрта-лаб Бесс уларнинг каллаларини ўз эшиги остонасидан топди. У буларни кўмиб ташлаш ва ҳеч кимга оғиз очмасликни буюрди.

Бир кун Спантамаъно ўз одати бўйича минораниннг мезанасига кўндаланг миниб ўтирган эди, девордан ўтиладиган жойга, тўғри Спантамаъно ўтирган жойга қараб келаётган қизлар гуруҳи унинг диққатини тортди.

Улардан биттаси уч қадам олдинда келарди, Спантамаъно олисдан туриб ҳам унинг хушбичим ва чиройли экаплигини пайқади. Бошига чамбарак қилиб ўралган ялтироқ қора сочлари устида майда мунчоқдан тикалган учли зангори қалпоқча бор эди.

Енглари кенг, елкаси торроқ товонигача тушадиган узун оқ шойи кўйлагини бўртиб қолган кўкраги ва хипча белига ёпишиб турарди. Елкасига зарҳад жияк тикилган ёқутранг товланувчи ёпинчоқ ташлаб олган эди. У ҳар қадам ташлаганда нопармон рангли баланд бошмоғида майда жавоҳир зарралари порлаб кетарди.

Суғд қизи яқин келганда Спантамаъно унинг юзларига назар солди. Назар солдию ҳайратга тушди. Зарра доғсиз, покиза юзлари офтобда бир текис куйганидан бронзадан ясалганга ўхшарди. Тор ва хушбичим пешонаси, қуёқ қийғос қошлари, қора ва шўх кўзлари, тўғри ва майини тушган бурни, қаллироқ лабли кичик оғзи, юқори лаби устидаги нозик мўйлаби, думалоқ энгаги, бугдойранг бўйни, кўтарилиб турган кўкраги, яшил камар боғланган хипча бели, тикка тушган тақими Спантамаънонинг жўшқин нигоҳини сеҳрлаб олди. Қиз ўн етти ёшларда эди. У маъбудалар сингари амирона одимлар, чиройли бошини мағрур тугарди. Кенг чолвор ва нимча кийган чўрилар уни кузатиб боришарди. Орқароқда эса болта кўтарган ярим яланғоч ҳайбатли ҳарам оғаси борарди.

— О, маъбуда Анахита!— пичирлади Спантамаъно қуруқшаган лаблари билан.— Наҳотки шу чирик заминга осмондан ўзинг тушган бўлсанг?

Суғд қизи яқинлашганда йигит дилбар табассум қилдида, чаккасидаги қизил атиргулин олиб, қизни эсанкиратиб, унга ташлади.

— Ушла!

У ўзини йўқотиб, гулни илиб олди ва тўхтади.

— Мен сенга уйланимоқчиман,— деди Спантамаъно ёқимли жилмайиб.— Розимисан? Ҳа деётганингни кўзларингдан кўряпман. Отанг ким? Ҳозироқ унинг олдига бораман.

Сўзлар оқими, тағни шунақа сўзларки, суғд қизини доводиратиб қўйди. Кўрқиб кетганидан нима қилларини билмай қолган қиз бир қадам орқага чекинди.

— Хўш, гапир-чи, отанг ким?— қатъий сўради Спантамаъно.— Агар ҳозироқ сенга уйланмасам, эртагача ўлиб қоламан. Э-э! Билдим, билдим отанг кимлигини! Ахир сен Оробаниннг қизисан-ку, тўғрими?

У эпчиллик билан панжарадан сакраб тушди-да,

суғд қизини шиддат билан қучоқлаб, унинг хушбўй лабларига ширали бўса қўндирди ва қурқувдан оқариб кетган чўрилардан бирининг думбасига шапати уриб, қотиб қолган ҳарам оғаси бурнини чимчилади-ю, пастга қараб чоңиб кетди.

Бу пайтда Навтака ҳокими сопол жадвалларини уйиб ташлаб, ўз харажатларини ҳисоблаб ва Бесни орқаворотдан сўкар эди. Спантамаъно саройга бўрондай елиб кирди ва остонага келибоқ бақирди.

— Ороба! Маълум бўлдики, сенинг ажойиб қизинг бор экан. Нега шунча маҳалдан бери уни менга кўрсатмовдинг, кекса фирибгар!

Ҳоким кўзларини чақчайтирди ва қўлидаги жадвални тушириб юборди. У жаранглаб мис патнисга тушиди-да, синиб кетди.

— С-сенга н-нима бўлди?— бидирлади у меровланиб.

— Менга нима бўлди? Наҳот кўрмаётган бўлсанг, қари туя, менга нима бўлганини? Сенинг қизингга уйланмоқчиман. Бугуннинг ўзида. Ҳозирнинг ўзида.

— Жинни-пинни б-бўлдингми?— бақирди Ороба чийиллаб. Ғазабдан юзлари кўкариб кетди.— Т-тилинг н-нима деб в-вайсаётганини қ-қулоғинг эшитяптими? У м-менинг қизимга уйланар эмиш... О, Охурамазда, м-мени бу одамдан ўзинг халос қил...

— Наҳотки мен қизингга арзимасам?— Спантамаъно қувноқлик билан Оробанинг елкасига қоқди. Ҳайратдан унинг баданлари титраб кетди.— Сенга ким керак яна? Бошқа Сиёвуш авлодини қаердан топасан? А? Нега афтингни тириштирасан, кекса эшшак?— қичқирди у ваҳима солиб — Тикан устига ўтириб қолдингми? Менинг тоқатимни тоқ қилма, бўлмаса шу аҳмоқ бошингга бир ураман, майда-майда бўлиб сочилиб кетади. Қани, бўл, тезроқ розилик бер! тезроқ розилик бер! Сен билан Сиёвуш авлоди гап-лашганда ўзингни камтарроқ тут.

Ороба бу кучли сиқувдан эс-ҳушини йўқотиб, ўзидан кетишига сал қолди.

— Сиёвуш авлодимишлар!— ғазаб билан қичқирди ва нафратланиб тупурди.— Гўнг авлоди, мана сен кимсан? Ўзи йиртиқ иштонда юради-ю, т-тагин б-бемаъни гап билан б-бошимни қотиради. Йўқол к-кўзимдан, б-бўлмаса таёқ билан калтаклашни б-буюраман.

— Жаҳлинг чиқмасин, отахон,— деди Спантамаъно самимий,— менинг иштоним билан ишинг бўлма-син. Йиртиқ иштонда юрибманми, демак, менга шу-нисе ёқади. Бу менинг шу қадар қашшоқлигимдан эмас. Янги иштон сотиб олишга пулим етиб ортади. Буқачадай пишқиришни бас қилиб, буёққа бир қара.

Спантамаъно қўйнидан учта йирик, оппоқ олмос чиқариб, гилам устига, Оробанинг олдига ташлади. Шу заҳотиёқ унинг димоғдорлигидан асар қолмади. У нимадир демоқчи эди, томоғига бир нарса тикилгандай йўталди-ю, қимматбаҳо тошлардан кўзини узоқмай қотиб қолди. Бундай олмослар бутун Суғдиёнада ҳеч кимда йўқ эди.

— Уларни қ-қаердан олдинг?— шивирлади Ороба.

— С-сенга бари бир э-эмасми?— унга тақлид қилиб масхаралади Сиёвуш авлоди.— Муҳими нима? Агар қизингни менга берсанг, улар сенга қолади. Бу тошлар саройингни ҳам, вилоятингни ҳам, ўзингни ҳам сотиб олишга етади. Хўш, розимисан?

— Ш-шошмай тур.— Ороба олмослардан бирини олди ва ўрта бармоғидаги олтин узукда нурланиб турган зангори-яшил тусли қимматбаҳо тош устидан юргизди. Узук кўзидаги тошда тирналган чизиқ қолди. Сўнгра Ороба қолган иккита олмосни ҳам синаб кўрди. Улар ҳам ўзининг ноёб тошидан устун чиқиб, узуги кўзида нозик чизиқлар қолдирди. Шундан кейин Навтака ҳокими тошларни териб олди-да, дераза ёнига югуриб бориб, қуёш рўпарасида тўхтади. Тошлар қизил ва камалак рангларида товланиб кетди. Олмослар энг сара олмос эди. Ороба сопол жадвалларни оёғи билан нарироқ суриб, шойи рўмолчани ёзди-да, олмосларни авайлаб унинг устига қўйди, гиламга кўкси билан ётди ва дам ўнг, дам чап кўзини қисиб, бошини чайқаб-чайқаб, қимматбаҳо тошларга ҳавас билан қарай бошлади.

— Менда мунақаси жуда кўп,— истехзоли кулди Спантамаъно ва бир қисим йирик ва майда ёқутни гилам устига сочиб ташлади, ёниб турган кўмирдай шаффоф, қизил, ҳақиқ тусли уч хил рангда товланувчи дурлар, тундаги юлдузлар каби тўқ зангори марваридлар, заъфар, сарғиш-қизил ва сариқ лаъллар, олуца ранг, ложувард-яшил зумрадлар порлаб кетди.— Кўрдингми? Аммо, буларни сенга бермайман. Қизингга уйланганимдан кейин уни кийинтиришим, боқишим керак бўлади.

Ороба қимир этмасди. Унинг ҳолати Спантамаънони чўчитиб юборди. Бунча бойликни кўрмаган чол ақлдан озиб қолмаса эди. Сиёвуш авлоди сочилиб ётган қимматбаҳо тошларни шошиб-пишиб териб, рўмолчасига солди. Ороба қўлини ҳам қимирлатмади, аммо унинг кўзлари ғойиб бўлаётган тошларга ҳасрат билан тикилиб турарди.

— Қани, қари ит!— деди Спантамаъно.— Қизингни беришга розимисан, йўқми? Агар сенга, бу олмослар ёқмаса, қайтиб оламан-у, ҳозироқ Панжакентга жўнаб кетаман. Уёқда оч-яланғоч юрган чўпонларни чорлайман-да, Навтака устига бостириб келиб, ифлос кўрғонингни ер билан яксон қилиб ташлайман. Бари бир қизинг менга хотин бўлади. Гапимини эшитяпсанми, қари тўнка?

— А?— ниҳоят Ороба ўзига келди.— Н-нима дединг?

— Розимисан деб сўраяпман?

— Н-нимага?

— Э, қовоқбош!— Спантамаъно қўл силтади.— Мен сабрсизланиб инграяпман-у, у бўлса ҳатто қулоқ солмаяпти! Менга қизингни берасанми ё йўқми?

— Ҳа, қизимними...— Ороба бутунлай ўзини қўлга олди.— Буни м-маслаҳатлашиб к-кўриш керак.

— Нима?! Яна қанақа маслаҳат? Мен ҳозироқ қизингни олмоқчиман!

— Маслаҳат қилиб к-кўриш керак,— қатъий такрорлади Ороба ва рўмолга ёпишди.

— Бошинг тўсин остида қолсин сени,— сўкинди Спантамаъно олмосни қўйиб юбормай.

— Буни маслаҳатлашиб к-керак,— Ороба қаттиқ турар ва қимматбаҳо тошларни ўзига торгарди.

— Оёгинг сингур, қари хасис,— тўнғиллади Спантамаъно яна рўмолчани ўзи томон тортиб.

— Буни маслаҳатлашиб к-керак!— деди Ороба иккинчи қўлини ҳам ишга солиб.

— Кўзинг кўр бўлсин, қари чўчқа,— тўнғиллади Спантамаъно ва рўмолчани юлқиб олди.

— Буни маслаҳатлашиб к-керак... э-э-э... м-маслаҳатлашиб н-нима керак?— Ороба патнисга жаранглаб тушган олмосларни териб оларкан.— Мен р-розиман. Ким Сиёвуш авлодига ўз қ-қизини беришга рози бўлмайди?

— Иртиқ иштонлар-чи?— эслатди Спантамаъно айёрони кулиб.

— И-иштонинг нима даҳли бор?— қимматбаҳо нар-

саларни қўйнига яшираркан, Оробанинг жаҳли чиқди.— Иртиқ иштон қ-қайтанга яхшиям. Шш-шамол к-кириб туради, с-салқин, қулай.

Иккаласи қўл беришиб, роҳат қилиб қулишди. Кечқурун, ҳеч ким кутмаганда, Ороба саройида тўй зивёфати қизиб кетди. Тўйдан кейин Оробанинг қизи Спантамаънонинг қайноқ кучоғида тўлганарди. Тонгда йигит уйқуга кетди. Қиз унинг ёнида ётар ва пешинда умрида биринчи марта учратиб, кечқурун эса хотини бўлиб қолган одамга қойил бўлиб қарарди. У бегона эди, чунки қиз уни ҳали билмасди. У энди яқин киши, чунки қиз энди уники эди. Уни қарама-қарши туйғулар толиқтирарди. Гоҳ қизнинг ундан қочиб кетгиси келар, гоҳ кўксига бир ўт ёниб, қўллари ўз-ўзидан унинг юзларини силашга интиларди. Жўшқин эркалашлардан чарчаган, бахтиёр, шу билан бирга бахтсиз қиз мудрай бошлаган эди, бу ғалати одам тўсатдан уйғонди-да, деди:

— Менга қара, отинг нима? Кеча сўраш ҳам эсимга келмабди.

Оробанинг қизини Заро деб аташарди. У тонг каби гўзал, тун каби сирли эди. Спантамаънога суюб-эркаланиб, султоним деб тан олар, лекин қалбининг тубида никоҳнинг биринчи кечаси пайдо бўлган ҳар иккала ҳисни ҳам сақларди.

Сиёвуш авлоди тўғрисида қиз кўп эшитган ва уни ёрқин шуъла сочувчи мағрур паҳлавон деб тасаввур қилган эди. Аммо Спантамаъно бошқача одам бўлиб чиқди. Тўғри, у ҳамма қатори оддий одам эмас, ҳайрон қолдирадиган қилиқлари буни кўрсатиб турибди. Аммо тирик Сиёвуш авлоди Спантамаънонинг ўзини кўрмасдан бурун ўз тасаввурини яратган сиймога бутунлай мос келмасди. Хотини уни ҳали ҳам англай олмасди.

— Сени бундай деб ўйламаган эдим,— деди эрига Заро.

— Шундайми?— у кўзларини очди. Кўзлари гамгин эди.— Мен бошида шох бор деб ўйлабмидинг?

У нима деб жавоб қайтаришини билмай, жимиб қолди. Ким билди, агар Спантамаъно ўзи жумбоқнинг учини топиб бермаганда хотинидаги икки хил туйғу нималарга олиб келишини ким билсин. У хотинининг бошини ўзига бурди-да, унинг қора кўзларининг туб-тубига тикилди.

— Мана бу ерида ёмон фикрлар бор,— деди хо-

тини пешонасига қўл теккизиб.— Яхши эмас. Мана булар сени мен билан келиштириб туради.

Сиёвуш авлоди хотини олдига бир ҳовуч жилодор тошни сочиб юборди-да, бир оғиз ҳам сўз айтмай, саройдан ғойиб бўлди. Заро ҳайратдан қотиб қолган эди.

Заро Спантамаънонинг бу қадар бадавлатлигини билмас эди. Уч кун илгари хасис ва ўз фойдасини биладиган отаси қизини Панжакентнинг қашшоқнамо ҳокимига беришга рози бўлганидан ажабланган эди. Отасини, эҳтимол Бесснинг Навтакада пайдо бўлиши билан боғлиқ бирор нарсани кўзда тутиб шу ишни қилгандир, деб ўйлаган эди. Спантамаъно ҳокимнинг дўсти ҳисобланарди.

У отасининг шошқалоқлик билан қилган ишидан порози эди. Умрининг охиригача бўм-бўш ва совуқ Панжакент қалъасида яшаш тўғрисидаги фикрнинг ўзиёқ бутун вужудини музлатиб юборарди. Аммо отаси нима қилаётганини билганлиги кўриниб турибди. Қиз бойлик ҳамма нарсани ҳал қилади деб ҳисобланадиган, кармони тўла одам иззат-ҳурмат, меҳр-муҳаббатга лойиқ деб қараладиган, пулсиз одам эса энг паст деб муомала қилинадиган муҳитда тарбия кўрган эди. Ақл бу ерда мутлақо ҳисобга ўтмасди. Тўғрирои, фаровон ва тўкин-сочин яшаш даражасига етган одам ақлли деб қараларди. Заро ҳам аямай олдига сочиб ташланган товланувчан совуқ тошлар баҳосини яхши биларди. Булар ўт ловиллаб турган иссиқ уй, шифтигача тўлдирилган омбор, қимматбаҳо кийим-кечак, уни Сугдиёнанинг энг машҳур аёли қилиб ҳамманинг ҳасадини қўзғайдиган омилларни ифода қилар эди.

Заронинг ҳамма шубҳа ва иккиланишлари тарқаб кетди. Ороба кириб келганда, у сочилиб ётган ёстиқлар устида ётганча, ҳаяжон билан ёқут, марварид ва дурларни битта-битта териб олмоқда эди. Отаси индамай чўкка тушди. Иккаласининг қўллари тош уюми устида учрашди, кимнинг қўли қаттиқроқ титраётганини айтиш қийин эди.

— У қаерда?— тантанали сукутни бузиб хириллади Ороба. Қиз тезроқ жавоб бера қолмади, сўнгра энди уйқудан уйғонгандай, ҳали кўрган ажойиб тушининг парча-пурчалари бошини айлантираётгандай хира товуш билан деди:

— Ким?

ИСКАНДАРМИ ЕКИ БЕСС?

— Ҳал қилувчи фурсат яқин,— деди Хариклия,— ҳозир ҳаётимизни Мойра тарозуга қўйиб турибди.

Гелиод, «Ҳабаш аёл»

Спантамаъно боқибегам одамдай шошилмасдан, оҳиста одимлаб саройдан чиқди. У қўрғон девори устида айланиб, тоза ҳаводан нафас олмоқчи ва Заро ёнига қайтмоқчи эди.

Аммо тўсатдан рўпарасида Вахшунварта пайдо бўлди. У нимадандир ташвишда эди. Спантамаъно гул-гул очилиб табассум қилди, гўё: «Мана, кўрдингми? Қилган ишим сенга хуш келмадими?»— деётгандай кўз қисиб қўйди. Вахшунварта хавотирланиб атрофга қараб олди-да, қуруққина деди:

— Кўнгилхушлик қилишни шундай пайтда бекор бошладинг.

— Бир гап бўлдимизми?— мулоимлик билан сўради Спантамаъно. У ёмғирдан кейинги ниҳолдай яшнаб турарди.

— Сен Оробанинг қизи билан овора бўлиб ётганинда, дўстимиз Бесс ўзини шоҳ Артахшатра Тўртинчи деб эълон қилиб, бошига олтин тож кийди,— деди қовоғини уйиб бақтрий.

— А?— Спантамаъно кўкрагидан мушт егандай чайқалиб кетди ва зўрға ўзини тутиб қолди.— Нега шу чоққача айтмадинг, отахон?— деди лабларини қимтиб.

— Уч марта одам юбордим, лекин сен ҳеч кимни ёнингга йўлатмабсан.

Спантамаъно кўзларини юмди ва бир муддат шу ҳолда турди. Сўнгра хўрсиниб, энсиз кафти билан юзини силади ва Вахшунвартага ўйчан назар солди. Бақтрий бир лаҳзада ўз авзойи-руҳиясини ўзгартган бу ажойиб инсоннинг иродасига қойил қолди.

— Бўпти,— деди тишлари орасидан сўғд.— Пешонада борини кўрамыз.

У даҳшатга тушган бақтрийни қолдириб, ортига бурилди-да, ҳеч гап бўлмагандай оҳиста, шошилмасдан, сарой томон йўл олди. «Бесснинг куни битди», гудурлади Вахшунварта. Чол яна атрофга қараб ол-

ди-да, чаққонлик билан бурчак ортига ўтиб, ғойиб бўлди.

Сиёвуш авлоди қўлларини орқага қилганча, шопилмай хотини ёнига келди. Уни кўриб, Заро тезлик билан оёқларини йигиб олди ва бошини эгиб, ибо билан жилмайди. Эри тўхфа қилган ақиқларнинг илиқ шуъласи унинг тимқора кўзларига ўтгандай, лабларида эса қирмизи лаъллар шуъласи жилва қилаётгандай эди. Спантамаъно энгашиб, унинг муаттар ҳид таратиб турган тимқора сочларини силади-да, очик эшикдан айвонга чиқиб кетди.

Айвондаги гиламга чўзилди ва мушти устига иккинчи муштини қўйиб, нягини унга тираганча, чўзиб-чўзиб ҳуштак чала бошлади. Хотин унинг ортидан ҳайрон бўлиб қараб турарди. У нимадан порози? Қимматбаҳо совғалар ундан эрига инсбатан меҳрибонлик кўрсатишни талаб қиларди. Заро бир неча марта айвонга чиқиб, овқат емайсизми, деб сўради.

— Кейин,— деди қисқа қилиб.

Узича, уни силаб-сийпаб эркалаш керак, деган қарорга келди. Лекин узоқ иккиланиб турди, тортишчоқлик устун келмоқда эди. Ниҳоят тортишчоқликни енгиб, унинг ёнига чўккалади ва ўқувсизлик билан елкасидан кучди.

— Кейин,— деди эр хотинини беозоргина нари суриб. Келинчак хўрлиги келиб, йиғламоқдан баттар бўлиб чиқиб кетди. Спантамаъно кечгача айвонда шу аҳволда ҳуштак чалиб ётди, унинг нима ҳақида ўйлаганини ҳеч ким айтиб беролмас эди. Кеч кириб, қоронғи тушгач, Заро яна унинг ёнига келиб, журъатсизлик билан, ётмайсизми, деди.

— Кейин,— гулдиради Спантамаъно,— яхшиси кучли мусалласдан олиб кел.

Кучли мусаллас ёки ёввойи наша уруғининг тутиши гамга тўлган юракка осойишталик бағишлар эмиш. Татиб кўрса қандай бўларкин?

Заро мусалласли кўзачани олиб келди ва ўзи қадаҳни тўлдирди. Спантамаъно бир қултум ичди-да, яна ҳуштак чала бошлади. Бу ҳуштак Заронинг жонига тегди. У елкасини қисди ва чиқиб кетди. Ҳа, Ороба қизи ўз эри кўнглини биллолмаётган эди. Унда яна совуқ бегоналик туйғуси уйғонди.

Аммо у бу туйғуга эрк бермаслиги керак эди — қимматбаҳо қутичага яшириб қўйилган жавоҳирлар шунини талаб қилар эди. Шу билан бирга, булардан

ташқари, Зарони қандайдир куч айвонда ётган одам ёнига тортаётганди. Турли-туман фикрлар гирдобида толиқиб, ўрнига кириб ётди.

Сугд нима қиларини билмасди. У очликдан кўзи қонга тўлган сиртлонлардан қочиб, ўзи томон югуриб келаётган йиртқич йўлбарсга дуч келиб қолган одамга ўхшарди.

Форсларми ёки юнонларми? Спантамаъно унисини ҳам, бунисини ҳам истамасди. Унинг ўзи Сугдиёна ҳукмдори бўлишга интиларди. Сиёвуш авлоди сифатида ўзига тегишли бўлган подшолик тахтига эга бўлишни орзу қиларди. Ҳа, ўз мамлакатини ўзи бошқаришни истарди! Спантамаънодан икки қудратли кучдан бирини танлаб олишни таңгриларнинг ўзи хоҳлаган бўлса керак. О, иблис! Ишлар шу қадар чалкашиб кетдики, бу ҳолатда ҳатто кекса доғули, разолат, зулмат ва фаҳш тенгриси Ахраманнинг ўзи ҳам ҳеч нарса қилолмаса керак.

Бесс томонни олсинми? Бесс ўзини Шарқ ҳукмдори деб эълон қилди. Янги подшога Сугдиёнада таянч бўладиган ишончли одам зарур. У Спантамаънони шу мамлакатга ноиб қилиб тайинлайди. Яхши-а!.. Аммо... унда Спантамаъно ўз мамлакатининг ярим ҳукмдори бўлиб қолади, у бўлса ўзини ўлканинг якка ҳукмрони ўрнида кўришни истайди! Бундан ташқари, бу жўжахўроз Артахшатра тахтда узоқ тура олармикин? Дориёвушки Искандарга бас келолмаган экан, Бесс сира ҳам унга бардош бера олмайди. Эртами, кечми уни ер юзидан супуриб ташлайдилар, у билан бирга Сиёвуш авлоди ҳам тутундай йўқ бўлиб кетади. Демак, Бессга қўшилишнинг фойдаси йўқ.

Шундай қилиб, форслар эмас, юнонлар, Искандар томонга ўтсинми? Ким билади унинг мақсадини? Форс қўшини қолдиқларини тор-мор қилиб, бутунлай ортига қайтиб кетмоқчимми? Ёки юнон шоҳи ҳам Аҳмонийларга ўхшаб Мароканд ва бошқа шаҳарларга ўз лашкарларини жойлаштирадими? Унда нима бўлади? Искандар, шубҳасиз, Сугдиёна ҳокими қилиб Спантамаънони тайинлайди. Спантамаъно яна ўз давлатининг ярим ҳукмрони бўлиб қолади.

Калаванинг учи топилди. Ота-боболари мамлакатини ўзи хоҳлаган тарзда бошқаролмаслигини сезиш туйғуси шухратпараст Сугднинг қонини қайна-

тиб юборди. Шунинг ўзинёқ унда форсларга ҳам, юнонларга ҳам қарши чексиз нафрат қўзғатар эди.

Шундай қилиб, у тайинли бир қарорга келолмади. Унинг ўрнида бошқа одам бўлганда ўз самарасиз хаёлларидан ғазабга келиб, шошқалоқлик билан но-жўя қадам қўйган бўларди. Аммо Спантамаъно бе-хисоб майда камчиликлари бўлишига қарамай, иш асосий масалага келганда ўзининг бронза ханжари каби шафқатсиз ва совуққон бўла олар эди. У ўзидаги сабрсизликни, ҳозироқ ҳаракат қилиш иста-гини, кўксиди жўш ураётган туйғулар бўронини бо-сиш чорасини беозор қўшиқдан топди:

*Кўзага тегди ҳижрон,
У уч бўлинди шу он.*

Спантамаъно кутишга қарор қилди. Пайти келиб, шароитнинг ўзи нима қилиш кераклигини кўрсатади. Уша пайт келганда Спантамаънонинг нимага қодир-лигини ҳамма кўради. Суғд шу қарорга келди-да, мусалласини ичиб тугатди (ҳақиқатан ҳам қайғуни тарқатар экан, отангга лаънат!) ва бир кўришдаёқ чин дилдан севиб қолган гўзал хотини ёнига кириб ётди.

Бундай аламли фикрлар бу кеча битта Спанта-маънони безовта қилиб қолгани йўқ. Воқеаларнинг ўзгаришини Вахшунварта ҳам кутмоқда эди. У ҳам Спантамаъно сингари форсларни ҳам, юнонларни ҳам хоҳламасди. Агар навқирон ва жўшқин суғд кураш-ларга тайёрланиб, уларда фаол қатнашини чамала-ётган бўлса, кекса ва эҳтиёткор бақтрий ўзини, оила аъзоларини ва мол-мулкини форслардан ҳам, юнон-лардан ҳам эсон-омон сақлаб қолиш ҳақидагина бош қотиради. Шарқ томонда, тоғ кўли яқинидаги Шо-ши-Миҳра қояси унинг эсига тушди. Вахшунвартага содиқ ҳокимлардан бири қоя тепасига мустаҳкам қўрғон қурдирган эди. Вахшунварта оила аъзолари билан шунга бекиниб олиш ва шу ерда яхши ку-ларни кутиб ётишга қарор қилди.

Бессга келсак, тун бўйи ўзини қўярга жой топол-май, хона бўйлаб юриб чиқди. У аҳмоқ эмасди. Қўл остида қўшини бор. Аммо Искандарга қарши чиқиш-га журъати йўқ эди.

Ороба ҳам узоқ вақт ухлолмади. Навтака ҳоки-

мининг фикри соддалиги билан ажралиб турарди. У ким голиб чиқса, шунга қўшилишга тайёр эди.

Бир-бирига мутлақо ўхшамаган тўрт киши, шу-лардан бирининг тақдирини бир ёқли қилиб, қолган-ларини ҳаралатга келтирган янги тонгни ана шундай кутиб олди.

Илгари бу икки бақтрийни Навтакада ҳеч ким кўрмаган эди. Аввалроқ бўлганида сўраб-суриштир-май қўймасдилар-а, лекин ҳозир шаҳарда Бақтрия-дан келган гўда-тўда бегона одамлар изгиб қолиш-ганди, шу сабабдан шубҳали савдогарларга ҳеч ким эътибор бермади.

Улар индамай бозор кезиб юрар, ҳеч нарса ха-рид қилишга ҳам, сотишга ҳам интилмади. Улардан бири баланд бўйли, озгин, бурни катта ва сочи ўсиқ, иккинчиси паст бўйли, кал ва семиз эди. Улар ким-нидир излаётганга ўхшар, ҳеч бир бақтриялик ту-шунмайдиган тилда ўзаро секин гаплашиб олишар-ди. Улар ҳамма нарсага назар солар, лекин ҳеч ким-дан ҳеч нарса сўрамасди.

Ғайритабний савдогарлар бозорни айланиб, емак-хонага киришди-да, бу ердагиларнинг диққатини тортмаслик учун қоронғироқ бурчакка бориб ўти-ришди. Ошхонада ҳам, ўн кишидан ортиқ одам тўп-ланган ҳар қандай жойда бўлганидай, говур-ғувур эди. Атроф қишлоқлардан келган деҳқонлар, чакана савдогарлар ва ҳунармандлар ўз ишлари ҳақида сўз-лашардилар.

— Ҳеч нарсага яқин йўлаб бўлмайди, ҳаммаси қиммат.

— Нимасини айтасиз. Мол кам, барини форслар тортиб олди.

— Улардан қачон қутулар эканмиз?

— Яқин қолди. Искандар келади. Ана шунда...

— Искандар келса яхши бўлади деб ўйлайсизми?

Оқ ит, қора ит — бари бир ит.

— Форсларни ҳам, юнонларни ҳам кераги йўғ-а...

— Бу тўғрику-я, лекин бўлмапти-да...

— Балки бўлиб қолар?

Эшик олдида ўрта ёшлардаги суғд аскарлари ағра-йиб қулоқ солиб турган қишлоқликларга Гавгамели жанги ҳақида ҳикоя қиларди.

— Демак, сизлар яхши жанг қилгансизлар?— де-

ди өзгін киши суҳбатға аралашиб, қўллари қоп-қоралигидан у темирчига ўхшарди.

— Бўлмаса-чи!— мағрур жавоб қилди навкар.— Биз кўрсатиб қўйдик ярамас юнонларга.

— Шунинг учун улар Бақтрагача орқаиғиздан қувиб келган экан-да,— киноя қилди темирчи.

Навкар уятдан қизариб кетди.

— Эй, сен,— тўнғиллади ғазаб билан,— бу сенинг ақлинг етадиган иш эмас.

— Албатта, ақлим етмайди,— рози бўлди уста.— Қочгинг келгандан кейин нега қочмаслик керак? Дунё кенг. Ернинг чеккасиғача қочиб кетавериш мумкин. Айтишларича, Искандар ҳадемай бу ерга етиб келади. Энди қайга йўл оласизлар, жасоратли жангчилар? Абадий қор босиб ётадиган шимолгами? Эки шарққа, қийиқ кўзликлар мамлакатигами? Эки жанубга, ҳиндлар томонгами?

Қишлоқликлар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди. Навкар ўзини йўқотиб қўйди ва муштини қисди.

— Ҳеч қаерга кетмаймиз,— деди қовоғини уйиб.— Биз Эрондан кетдик, чунки форсларни ҳимоя қилишни истамадик. Бу ер эса ўз еримиз, агар юнонлар бизга қарши урушадиган бўлса, энди ўзимиз учун жанг қиламиз. Шунини билиб қўй. Спантамаъно буюрса бас.

— Сен Спантамаъно қўшиниданмисан?— деди темирчи ҳурмат сезилиб турган қизиқсиниш билан. Бу сўзлар айтилганда бақтриялик савдогарлар бир-бирига қараб олди.

— Ҳа,— деди навкар.— Хўп, яхши қолинглар, мен қўрғонга боришим керак.

У ташқарига чиқди, икки савдогар ҳам билдирмай унинг орқасидан эргашди. Баланд бўйлиси суғдга етиб олди ва қўлига туртди. Навкар ўгирилиб қаради.

— Биродар,— деди савдогар,— мен Спантамаънонинг дўстиман. Лекин бу ерда мени ҳеч ким танимайди. Шунинг учун қўрғонга киришим қийин. Мана шу хағни Спантамаънога элтиб беролмайсанми? Уни ўқиб, келганимни билади-ю, мени қабул қилади. Елворамаи, агар мен учун қилмасанг, ўз йўлбошчинг Спантамаъно учун қил. Мен савдогарман. Нодон одамлар савдогарни хасис дейдилар. Ундай эмаслигини сенга исбот қиламан.

Бақтрий навкарга олтин танга узатди.

— Спантамаънонинг дўсти учун ҳамма ишга тайёрман!— хитоб қилди хурсанд бўлган навкар танга ва энсиз халтачани қўйнига яшира туриб.— Агар жаноб ҳоким тўпиб кел деса, сени қайдан топаман?

— Ҳозир ўзинг чиқиб келган емакхонадан.

Навкар узоқлашгандан кейин бақтрийлар бириккинчисига юнончалаб деди:

— Е Спитамен рози бўлади...

— Еки бошимизни кесади,— қўшимча қилди ўртоғи.

Суғд омонатга хиёнат қилмай хатни Спантамаънога келтириб берди. У ажабланди ва «дўсти» ҳақида навкардан батафсил сўраб-суриштирди. Кейин унга жавоб бериб, халтачани очди-да, папирус ўрамини ёзди. Мактуб форс тилида ёзилган эди. Унинг дастлабки сўзлариёқ Спантамаънони хайратга солди.

«Искандар Зулқарнайн буюк Сиёвус авлодига салом йўллайди,— ўқиди Спантамаъно ўз кўзларига ишонмай.— Шод бўл! Сенинг фазилатларинг ҳақида кўп эшитдим ва сени Суғдиёна баҳодир эрлари орасида энг олижаноби деб биламан. Шунинг учун ҳам муқаддас мамлакатингдаги бошқа аъёнларга эмас, сенга мурожаат этмоқдаман. Тангри Аммон ўғли сенга нима дейишини диққат билан эшит...»

Спантамаъно терлаган манглайини кенг епги билан артди ва ўқишда давом этди:

«...Ўз халқимнинг ғами мени оталар юртини тарк этиб, Дориёвусга қарши уруш йўлларидан боришга мажбур қилди. Форсларнинг юнонларга қанчалик зулм ўтказганлари, муқаддас ибодатхоналарини қандай ҳақоратлаганлари сенга маълум. Аҳмонийлар авлоди бор экан, дунё халқлари осойишта яшай олмайди. Худолар мендан бу лаънати авлодин қириб ташлаш ва ҳамма ерда шодлик ва фаровонлик бунёд этишни талаб қилмоқда. Шамол кулни учуриб кетгандай, мен Эрон босқинчиларини супуриб ташладим ва кўплаб қабилаларни форслар зулмидан озод қилдим. Лекин ҳали душман бутунлай янчиб ташлангани йўқ. Қондошининг қотили ноиб Бесс ҳали тирик, Навтакада писиб ётибди...»

Сиёвус авлоди бошини кўтариб, титроқ қўли би-

лан қадаҳни тўлдирди-да, уч ютум қилиб бўшатди ва яна хатга эгилди.

«...Бесснинг сенга таянишини билганимдан кейин бир ғамимга юз ғам қўшилди. Наҳот Бесс сенинг ҳам душманинг бўлмаса, ў, Сиёвүш авлоди? Наҳот Суғдиёна тахтини ота-боболарингдан Аҳмонийлар тортиб олмаган бўлса? Нега сен бир кун келиб ўзингни чақадиған заҳарли илонни кўкрагингда иситиб кўтариб юрибсан? Наҳотки сен томонга лабларида биродарлик табассуми билан келаётган кишига қарши қонхўр Бесс томонда жангга киришни истасанг? Наҳотки иккаламиз ҳам ёмон кўрган разил одамнинг қонхўрлик ишини тўхтатишда менга ёрдам бермасанг? Менинг жангчиларим беҳудуд юришларда толиқди. Агар разил Бесс орқамда қилич ўқталиб, хавф солиб турмаганда, аллақачон ўз ватанимга қайтиб кетган бўлардим. Юрагимда суғдларга қарши нафрат ҳам, бошимда ёмон фикр ҳам йўқ. Бессни жазолайману ортимга қайтиб кетаман, зотан мени қадрдон уйим чорламоқда. Кейин Суғдиёна сеники бўлиб қолади. Шу гапларимни ўйлаб кўр, биродарим Спантамаъно...».

Суғднинг қўлидан хат тушиб, ўзи тахта бўлиб қолди. Сўнгра сапчиб ўрндан турди-ю, ташқарига югурди. Лекин остонага етганда ҳушига келди, ўзини босиб, журъатсиз қадам қўйиб орқага қайтди. Искандарнинг сўзларида ҳийла йўқмикан? Йўқ, наҳот тангри Аммон ўғли ўз лафзини ёлғон билан булғаса? Нега бундай қилмас экан? Атрофингдаги ҳамма нарса ёлғон билан қоришиб кетмаганми ахир?

Спантамаъно янглиш қадам қўймаслик учун Датафарн, Ороба, Вахшунварта ва кекса бақтрий каби эҳтиёткор, таниқли суғд Хориенни чақиртирди. Искандарнинг мактуби уларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди, ўйлашга мажбур қилди. Ҳаммасини бир нарса безовта қилар эди: Зулқарнайнинг хатидаги гаплар ростми? Балки у форслар, суғдлар, бақтрийларнинг бирлашган кучларини бўлиб юбориб, кейин битта-битта қириб ташлаш режасини тузгандир.

— Бир қарорга келиш қийин,— пўнғиллади Вахшунварта,— нима қилишни билмайман.

— Мен ҳам,— унга қўшилди Хориен.

— Лекин бари бир бир тўхтамга келиш керак,— хитоб қилди Ороба.— Гап шундай экан, наҳот биз аҳмоқ бўлиб кучсизлар томонга ўтсак. Жин урсин ўша Бессни! Ороба форслар замонида ҳам ёмон яшагани йўқ. Уйлайманки, юнонлар давридаям ёмон бўлмас. Бессни тутиб беринглар — иш тамом, вассалом.

— Ороба ҳақ,— секингина деди Датафарн.— Бесснинг қўл-оёғини боғланглару Искандарга топширинглар. Битта ит камаяди, вассалом.

Спантамаъно бирдан Датафарнга ўгирилиб, ҳайратли назар ташлади.

«Ҳа, оғайни,— кулимсиради ичида,— тилинг ўткир кўринади. Биз ҳали сен билан ёруғ дунёда тил топшамиз, кўриб турибман».

— Хўш, шундай қилиб, Хориен, Вахшунварта, қандай маслаҳат берасизлар?— жаҳл билан сўради Сиёвүш авлоди.

— Ўзинг ҳал қил,— такрорлади Хориен.

— Тулкилар,— ўзини тутолмади Панжакент ҳокими.— Ўзим ҳал қиламан, лекин иш ўнгидан келмаса, мени тошбўрон қиласизлар. Шундай эмасми?

Улар индашмади. Шу пайт қаср дарвозаси томондан шовқин-сурон эшитилди. «Спантамаъно! Спантамаъно!» қичқирарди оломон. Қўрқиб кетган хос соқчилар пайдо бўлди. Улардан бирининг хабар беришича, калтак ва болта билан қуролланган минг ёки икки минг шаҳарлик дарвоза соқчилари қаршилигини ёриб ўтиб, қасрга кирибди. Улар Спантамаънони кўришни ишташётган эмиш.

— Нима учун?— сўради Панжакент ҳокими.

— Билмадим.

— Спантамаъно! Спантамаъно!— гувилларди оломон.

Улар чақирган киши эпчиллик билан ўрндан турди-да, тез-тез юриб айвонга чиқди. Ранги оқарган, дарғазаб, ҳамма нарсага тайёр эди у.

У пайдо бўлиши билан оломон бир зумда жимиб қолди. Фақат қора, малла ва оқ сочли бошлар тўдаси узра бир-бирига урилиб, жаранглаган калтак, найза ва болталар чайқалиб турарди.

— Мана мен,— жарангдор овсзда қичқирди Спантамаъно.— Менда нима гапларинг бор?

— Форслардан ҳимоя қил! — яна чувиллади оломон.

— Бир гап бўлди ми?

— Тишчилик беришмаяпти!

— Бизни талашяпти!

— Аёлларимизни ўғирлашяпти!

— Болаларимизни олиб кетишяпти!

— Молларимизни тортиб олишяпти!

— Нима учун менга мурожаат қиляясизлар? —

жаҳл билан деди. Сиёвуш авлоди. — Сизларнинг ўз ҳокимларингиз бор. — Спантамаъно ёнида пайдо бўлган Оробани бармоқ нуқиб кўрсатди. — сизларни таловчилардан мана бу ҳимоя қилсин. Узимнинг ишларим камми, яна бу ерда сизлар билан овора бўлайми?

Унинг сўзлари бу одамларни хижолатга солди. Хафа қилди шекилли. Оломон ичра нохуш шовқин таралди. Жундор кўкраги очиқ, офтобда қорайиб куйиб кетган чол олдинга чиқди.

— Йўқ, Спантамаъно! — деди у баланд овозда. —

Фақат сен бизни форслардан ҳимоя қила оласан.

— Нега мен? Аҳмоқ калланга бу гап қайдан келди сен қари тўнканнинг?

Спантамаънонинг бу қаттиқ гапи навтакаликни сира хижолатга солмади. У навқирон лашкарбошининг кўзларига бемалол тикилиб турарди.

— Бизни ҳимоя қилиш бурчинг, Спантамаъно, — деди чол қатъият билан.

— Бурчим? — Чолнинг сурбетлиги Спантамаънонинг газабини кўзғатиб юборди. — Лаънати, панжакентлик эмассанки, мен сен учун жонимни жабборга топширсам. Менга ўз панжакентликларим (уларни ҳам ер ютсин) тишчилик бермайди-ю, бу ерда сиз ҳам борми?

— Ҳа, сен мажбурсан, — деди чол қатъий. — Бизларни Бессдан халос эт, деб илтижо қилаётганимиз йўқ, сендан талаб қиляпмиз!

— Талаб қиляпсиз? — Спантамаъно хохолаб кулиб юборди. — Хўш, Ороба, кунинг битибди. Кўриб турибманки, бутун халқинг ақлдан озибди. Айтинглари чи, яхшилар, нима учун ўз ҳокимингизга айтмай, ҳимоя эт деб мендан талаб қиляпсизлар?

— Чунки сен Сиёвуш авлодидансан! — газаб билан қичқирди чол. — Чунки сен қадимий Суғдиёна подшолари уруғидансан. Чунки ота-боболарингни ме-

нинг ота-боболарим боқиб келган! Чунки томирингдаги ҳар қатра қонингда бизнинг аجدодларимиз ўстирган анорлар шарбати бор! Чунки халқ битта сенга ишонади! Сен ўзингни панжакентлик дедингми? Йўқ! Сен панжакентлик ҳам, навтакалик ҳам эмассан — сен суғдсан! Биз сенинг олдингда қанча бурчли бўлсак, сен ҳам бизнинг олдимизда шундай бурчлисан! Сенинг ўз ишинг бўлиши мумкин эмас, бизнинг ишимиз бор. Гапимни тушундингми!

Спантамаъно лабидаги табассум сўнди. Навтакаликнинг гапидан ҳайратга тушиб, олдинроқ юрди-да; шамолда қорайган юзларга диққат билан назар солди. Шу чоққача у фақат ўзини ўйлаган, бу одамлар ҳақида мутлақо ўйлаб кўрмаган эди. Илоҳий Сиёвуш авлодидан бўлганлигини шараф деб биларди, лекин бу унга қандайдир мажбурият ҳам юклар экан.

— Спантамаъно гапингизни эшитадим, — қичқирди у титроқ овоз билан, — гапиринг!

Сочлари оқарган навтакалик киши бир жувошининг қўлидан тутиб, Спантамаъно пойига олиб келди. Бошидаги дағал ёпишчиқни олиб, таъзин қилди-да, орқага чекинди.

Спантамаънонинг дастлаб кўзи тушган нарса аёл кўксидagi икки қонли жароҳат бўлди. Спантамаънонинг кўзлари на тўзғиб кетган қора сочларни, на катта-катта шаҳло кўзларни, на гўзал, аммо ҳорғин юзларни, на нозик қўллардаги кўкарган жойларни, на қорни ва тақимидаги тилинган-қорайган калтак изларини кўрар, кўз олдида фақат икки бўлак қилиб кесилган анор палласи каби юмалоқ қип-қизил жароҳатгина турарди.

— Бу ўғлим Баронинг хотини, — дея чол ҳўнграб юборди. — Тўрт кун бурун сувга чиқди-ю, қайтиб келмади. Уни форслар тутиб олганини қўшним кўрибди. Баро бориб Бесснинг оёқларини ўпди. Бесс бўлса Барога: «Бунча қизганчиқ бўлма. Сен бу хотин билан уч йил кўнгила очгансан, менинг аскарларим уч кун маншат қила қолсин», деб жавоб берибди. Бугун эрталаб келишнинг ўзи уйга кириб келди. Улар эрмак учун бунинг кўкрагини кесибдилар. Йиғлаб, одамлар! Ҳосилдорлик маъбудаси Анахита номуси хўрланди. Ҳаёт булоғи қуриди. Энди замин муқаддас она сути билан суғорилмайди. Қурғоқчилик, ўлат ва қашшоқлик бошланади.

Чол калима келтириб тиз чўкди. Унга эргашиб юзлаб одамлар калима келтирганча, тиз чўкдилар, чунки форслар аёл сийнасини кесиш билан унинг маъбуда Анахита қиёфасида бутун тирик мавжудотга ҳаёт берувчи оналик ибтидосини ҳақорат қилган эдилар.

Спантамаънонинг боши айланиб кетди. Бейхтиёр ҳолда оломонга қараб иккита сўз айтди, бу икки сўз тоғда даҳшатли қор кўчкисига сабаб бўлувчи икки тош каби ғазабланиб турган одамлар тўдасини бирдан ўз жойидан қўзғатди.

— Форсларни ург!

Чўққайиб, девор олдида тинчгина ўтирган дахлар тўдаси бирдан ўрнидан турди: юзлаб бронза қиличлар ғазаб билан ярқираб кетди. Бутун Навтака қўлга қурол олган эди: Спантамаъно дахлари ва шаҳарликлар айрим-айрим ҳолда Бесснинг кўп сонли қўшинига бас келолмас эди. Лекин бирлашиб катта кучга айланган эдилар. Эрониларни қўрган ичида ҳам, бозор майдонида ҳам, кўчама-кўча қувиб бориб ҳам, ҳовлиларда ҳам ўлдиришарди. Улар аввал жонжаҳд билан ўзларини ҳимоя қилишга уриндилар. Лекин қон тўкишга ташна суғд тўдаларига бас келишга кўзлари етмагач, Навтакадан қочиб, бир бўлинма ортидан бошқаси Марокадда мустаҳкамланиш учун тоғ довори сари чўзилиб кета бошлади.

Қўзғолон бошланганда Бесс дам олаётган эди. Уни хос соқчиларнинг дод-войи уйғотиб юборди. Ноиб деразадан қаради-ю, дарҳол тушунди. У саройнинг ички йўлаклари орқали Хориен томон югуриб кетди.

— Мени ҳимоя қил, Хориен!— ўймакор эшикни оёқлари билан уриб қичқирарди. Лекин Хориен жавоб бермас, ноибни излаб юрган суғдларнинг овозлари борган сари яқинлашарди.

Бесс эпчиллик билан бурчакдан ўтиб, бир зумда Оробанинг ётоғига етди. Унинг юраги жанговар ноғора каби гурсиллаб урар, боши ғувиллар, нима бўлаётганини тушунмас эди. Форснинг ақлига бир фикр — ўлим ҳақидаги фикр қаттиқ ўрнашиб олган эди. Узининг кунни битганини ҳис қилар, шу билан бирга бунга ишонмас, ўзининг ўлишига ишонгиси келмасди. Томдан ташлаб юборилган мушук жон-жаҳди билан ҳавога ёпишгандай у ҳам ҳаётга ёпишар эди.

— Ороба, мени қутқар!— қулфланган панжара олдида бўкира бошлади. Лекин Навтака ҳокими бир-

ров кўринди-ю, бидирлай кетди: «Илоҳо гумдон бўл! Сени қутқариб ўтираманми? Қанча қўй-эчкиларимни единг, тўймас, мечкай!» У шу заҳотиёқ яна ғойиб бўлди. Шарқ устидан ҳукмронлиги шунча қисқа бўлган омадсиз Артахшатра Тўртинчи бошқа томонга қараб югуриб кетди ва Вахшунварта қароргоҳига бостириб кирди. Бақтрий ўз хос соқчилари билан чорпояда ўтирар эди.

— Қадрдоним!— Бесс унинг оёқларига йиқилди.— Мени яшир! Лаънати Спантамаъно бошимга етади. Нега шу пайтгача унга шафқат қилиб келдим? О, шундай бўлишини билганимда! Заҳарли илон, сотқин, ўз ҳукмдорига қўл кўтарди-я! Нега биз уни олдинроқ билмадик! Охурамазда, мени ўзинг қўлла! Мени яшир, Вахшунварта! Наҳот Бессга раҳминг келмаса?

— Раҳминг келмайди,— бўғиқ оҳангда деди руҳоний.— Сен жазога лойиқсан. Спантамаънони сотқин деб айблама. Бунга ўзинг гуноҳкор эмасмисан? Икки юз йил илгари, Аҳмонийлар келмасдан бурун Суғдиёна халқи қандай содда, ростгўй, қандай самимий эди. Уларни бузиб, ёлғончилик, фисқ-фасод, макр заҳари билан заҳарлаган сиз ўзингиз эмасми? Сен Спантамаънони заҳарли илон деб айтдингми? Бу ҳунарни Спантамаъно сизлардан, фирибгар ва қонхўр Аҳмонийлардан ўрганмадими? Уни ўзингиз кўкрагингизда асрагансиз, у энди ўзингизнинг заҳрингиз сингиб кетган ўткир тишларини баданингизга санчиб турганда йиғлашдан бошқа чорангиз йўқ.

— Сен ҳам унинг томонидамисан?— Бесс ўрнидан туриб, Вахшунвартага ташланди, лекин хос соқчилар уни тепиб юборишди. Залга Спантамаъно бостириб кирди. Орқасида йигитлари қисилишиб турарди.

— Мана, у қаерда экан!— Сиёвуш авлодининг овози жаранглаб кетди.— Ушланглар уни!

Бесс бурилиб, белидаги ханжарни олди-да, суғдга томон ҳўкиздай ташланди. Бир уришда Спантамаънони чилпарчин қилиб ташлайдиганга ўхшарди. Аммо эпчил суғд қоплондай енгиллик билан ўзини четга олди ва эгилиб рақиби қўлидаги пичоқни узун ханжари билан уриб туширди. Жангчилар ноибнинг қўлларини қайириб, судраб кетдилар.

Кечқурун Спантамаъно ҳузурига баланд бўйли, навқирон навтакалик йигит кириб келди. Унинг бор-

йўқ кийими титилиб кетган тери чолвордан иборат эди. Тўзғиган сочлари гамгин кўзларига тушиб турарди. Эндигина сабза ура бошлаган мўйлабларида тер зарралари ялтирарди. Қалин лаблари қаттиқ қисилган, серпай, бақувват қўлларини орқасига қилиб турарди.

— Менинг отим Баро,— гамгин гулдиради у. Бу форслар хўрлаган ҳалиги жувоининг эри эди.

— Гапиравер, жигарим,— деди Спантамано меҳрибонлик билан.

— Дунёда ҳамма нарсадан кўнглим совиб кетди,— алам билан деди Баро.— Хотинимни севаман. Лекин унинг ҳаром вужудини кўрганимда, у гуноҳкор бўлмаса ҳам, ничоқ тикиб олгим келади. Навтакадан бош олиб кетсам яхши бўларди. Мени хизматингга ол. Бессдан мен учун қасос олдинг. Шу кундан бошлаб сен тирик бўлсанг тирикман, сен ўлсанг бирга ўламан.

— Хизматга оламан, Баро!

Клитарх сўзи:

«Биз Бақтрадан чиқиб, Оксга етдик. Бу дарё катта ва чуқур, кенглиги икки минг қадамга яқин, оқими жуда тез. Кўприк қуриш учун яқин орада ўрмон йўқ, шунинг учун терилардан катта-катта қоплар тикиб, уларни сомон ва қуруқ тоқ навдалари билан тўлдиришга тўғри келди. Қопларни ўнтадан қилиб боғлаб, устига қамиш тўшадик ва шу соллар билан одамлар, отлар ва юкларни Оксинг нариги қирғоғига олиб ўтдик. Кечув беш кун давом этди. Шундай қилиб, сугд заминига қадам қўйдик».

— Ҳа, Александр! Фарнук билан Дракил олий мукофотга лойиқ одамлар. Улар бақтрий савдогарлар кийимида Навтакага бориб, мактубинини Спантаманога топширганлар. У форсларни тириқтириб, Бесснинг қўл-оёғини боғлаган.

— Спитамен менга ишонибдимми? Мен уни ақллироқ бўлса керак деб ўйлагандим. Кейин нима бўлибди?

— Спитамен Фарнук билан Дракилга, бораверинглар, Бессни ўз қўлим билан топшираман, дебди. Учрашув тайин қилинган қишлоққа борсак, у ерда йўқ экан. У Бессни қишлоқ аҳлига, қараб туринглар,

деб топширибди-да, ўз бўлмаси билан ғойиб бўлибди.

— Ғойиб бўлибди? Қаерга кетиши мумкин?

— Қишлоқликларнинг айтишига кўра, Спитамен сени Мароканда кутиб оларкан.

— Аҳа! Демак, у ўз одатлари бўйича тантана билан кутиб олишга тайёргарлик кўрмоқда. Яхши, майли, сугдлар бизни форслар зулмидан озод қилган халоскорлар сифатида улуғлайверсин. Агар кейин бирор ҳодиса юз берса, ким ўз халоскорига нисбатан бир оғиз бир нарса дея оларкан? Шундай эмасми, Птолемайос?

— Шундай.

— Бесс қани?

— Йўлакда кутиб турибди.

— У! Олиб кир буёққа. А-ҳа! Шунақа экансан-да. Бу ўша Дорони ўлдирган Бессми? Подшога қўл кўтаришга қандай журъат этдинг? Подшони фақат менга ўхшаган шоҳлар шоҳи суд қилиши ва жазолаши мумкинлигини биласанми? Сен жуда катта жиноят қилдинг, бунинг жазосини тортсан. Олиб кетинглар буни, яхшилаб қўриқлансин. Птолемайос! Саховатли Дракилни гетайраларга таъминот бошлиғи қилиб тайинла. Фердикка! Карнайчиларни чақир. Йўлга чиқамиз. Бизни Мароканд кутмоқда.

ДАҲШАТ ВОДИЙСИ

ИККИ БОШЛИ ҚУШЛАР ШАҲРИ

Мен, Охурамазда, яратган одам ва қорамолга бой иккинчи фаровонлик маскани Сугдиёнадир.

«Зенд-Овесто»

Спантамаъно эҳтиёткор Вахшунвартани унатишга ҳар қанча уринмасин, у Марокандга бирга боришни истамади. Сиёвуш авлодига муваффақиятлар тилаб, у билан илиқ хайр-хўшлашгач, шарққа, Шаши Миҳра қоясига жўнаб кетди. Бақтрийларнинг бир қисми Спантамаъно билан қолиш истагини билдирди. Вахшунварта бунга қаршилик кўрсатмади.

Авжи ёз. Тун бўйи Зуҳал юлдузи чарақлаб турарди. Қуёш чиққандан уч соат ўтар-ўтмас ҳаво кишини лоҳас этадиган даражада қизиб кетарди. Шунинг учун Спантамаъно тонг-саҳарда Навтакадан чиқди, тоғ ёнбағирлари қизиб кетмасдан довоига етиб олмақчи эди.

Зарони олтин суви югуртирилган, усти ёпиқ, юпқа шойи парда тутилган аравага жойлаштиради. Аравага кучли ва хушқад отлар қўшилган эди. Улар орқасидан эса беҳисоб чўрилар тўдаси ва хўмрайган ҳарам оғалари эргашиб борарди. Чилдирма бир маромда бака-бумлар, сурнайлар қувноқ нола қилар, яллаци қизлар эса жаранглатиб қўшиқ айтарди. Отлар чилдирманинг бир маромдаги садосига мослаб одимлаб борарди. Раҳнамолари рафиқаси ёнидан от чоптириб ўтаётган жангчилар жарангдор овоз билан қичқириб, уни олқишлардилар.

Заро болалигидан иззат-эҳтиром кўрсатишларига кўникиб кетган, Спантамаъно пайдо бўлмасдан илгари унинг учун ота елкасидан туриб парвоз қилган юксакликларидан кўра баландроқ юксаклик йўқ эди. Дабдаба, зеб-зийнат, анвойи неъматларнинг хушбўй

ҳидию саси муаттар қилган бугунги порлоқ, жарангдор ҳаёти олдида ўтган кунлар жилоси нурсизланиб, ранги ўчиб, эриб, тутундай тарқалиб кетди. У Сугдиёнанинг энг муътабар аёлига айланди! Шу шундан бошлаб Заро учун оламда Спантамаънодан яхшироқ ва яқинроқ одам йўқ эди.

Заронинг туйғулари тоғдан оқиб келаётган илиқ, жўшқин ва шиддатли сувни эслатса, Оробанинг ҳаяжонлари кенг ва чуқур дарёнинг водий бўйлаб сокин ва мағрур оқишига ўхшарди. У Спантамаъно Сугдиёна ҳокими бўлишига ўзини ишонтирар ва фикран яхшилик тангриси Охурамазданинг Оробага йўллаган хайру саховати учун мадҳу санолар айтар эди.

Анча мушкулликлар билан довои ошилгач, Сиёвуш авлоди Заро, Ороба ва бутун қўшинларини Марокандга жўнатиб юборди-да, Баро, Варахран ва ўттизга яқин шахсий соқчиларни олиб ўнгга, юнон шаҳарчаси томон бурилди. Бу шаҳарчада Ксеркс замонидак Сугдиёнага кўчиб келган беш минг милетлик юнон истиқомат қиларди.

Шаҳарча тоғ ёнбағридаги камсув дарёчанинг икки соҳилига жойлашган бўлиб, атрофи баланд паҳса девор билан ўралган эди.

Кунгурали мис дубулга кийиб, қўлида мис совут тутган, аммо тор суғд иштони ва тери пойафзал кийган элладалик аскарлар Спантамаънодан унинг кимлиги, қаердан ва нима учун келганлигини суғдчалаб сиичковлик билан сўраб-суриштиришди.

— Қандай аҳмоқчилик?— деди зардаси қайнаб Спантамаъно.— Кўр бўлдингми, Лисимах, нима бало! Мени танимадингми?

Ҳар томондан хитоблар янгради:

— У, Спитамен!

— Тирикмисан?

— Қаердан келяпсан?

— Кечир, жаноб ҳоким, танимай қолибмиз. Палантда ишинг борми?

— Ҳа,— деди Сиёвуш авлоди.— Қалай у, соғ-саломат, хотиржам юрибдимми?

— Албатта! Унга нима бўларди!

Спантамаъно илгари бу ерга кўп келар эди. Уни юнонлар яхши билишарди, шу сабабли дўстона дарвоза очиб, меҳмонни ичкари киритишди.

Шаҳарча гўёки олис Элладанинг кичик бир бурчагига ўхшарди. Бу ерда акрополис — тепалик устида

савлат тўкиб турган қўрғонча — Афина ибодатхонаси, икчамгина театр, кираверишда Аполлон ҳайкалчаси ўрилатилган мактаб, бозор ва устахоналар растаси, ҳовуз, сув ўтказгич қувурлар ва қабристон бор эди. Аммо, шу билан бирга, бу ушоқ «Эллада» ўзини ўраб турган муҳит билан қўшилиб кетганди. Янги мамлакатда ўтган юз эллик йиллик ҳаётида элладаликлар кўпгина ўзига хос хусусиятларни йўқотган эдилар. Улар пахса деворли уйлари томини қамиш билан ёнадиган, узун лозим киядиган ва гўшти осиечасига сихда пишириб истеъмол қиладиган бўлиб қолган эдилар. Тилларига эса кўпгина маҳаллий сўзлар қўшилди ва томошахона сахнасига кўпинча сугд сурхайи янграйдиган бўлди.

— Спитаменга салом! — тинимсиз хитоб қиларди юнонлар.

— Салом, салом, — самимий жавоб қиларди Спантамаъно. — Паллант уйидами?

— Уйда.

— Қим у Баланд? — сўради Баро.

— Баланд? — хушчақчақ кулди Спантамаъно. Юнонча «Паллант» сўзи сугдча «Баланд» сўзига оҳангдош эди. — Ҳа, у бу номга муносиб одам. Бўйи меъдан паст бўлса ҳам, ақли баланд. Паллант — бу ерлик юнонларнинг етакчи дошишманди, менинг эса дўстим.

Паллант Мароканд бозоридан сотиб олган, сак қабиласидан бўлган қул Спантамаънони таниб осма темир панжарани юқори кўтариб, меҳмонларни ҳовлига киритди. Қирқ ёшлардаги ақлли, оқ юзли, калта қилиб олган патила сочли жиккак одам — Паллант уйдан югуриб чиқди ва Спантамаънони маҳкам қучоқлаб олди-да, унинг ҳамроҳларига кулиб бош ирғади. Варахранга кўзи тушиб, ҳам ҳайрат, ҳам қувонч билан сўради:

— Сен ҳам шу ердამисан, Варахран? Форслар ҳайдаб олиб кетган эди-ку сени.

— Мени Спантамаъно қутқариб қолди, — деди кандакор Варахран отасининг дўстини учратганидан хурсанд бўлиб: урушдан илгари Паллант уларнинг Мароканд бозоридаги устахонасига кириб турарди.

— Келишимни кутмаган бўлсанг керак? — Спантамаъно дўстона қоқди юноннинг кифтига. — Мени урушда йўқ бўлиб кетди девдингми?

— Спитамен йўқ бўлиб кетармиди? — деди ишонч

билан Паллант. — Ишонган эдим қайтиб келишингга, янглишмабман. Аммо жуда ўзгариб кетибсан, дўстим! Нима дардинг бор?

— Ҳозир айтиб бераман. Шунинг учун келдим. Лекин аввал бизга муздай чалошингдай бер. Ташналикдан ўлай деянимиз.

Пишлоқ еб, қатиқ ичилгандан кейин иккаласи сёршоҳ олма остига ўтирди.

— Қулоғингни яхши очиб, овга қулоқ солган бўридай гапимни эшит, Паллант, — деди Спантамаъно маънос. У дўнг пешонасини ҳорғинлик билан артди ва хўрсиниб қўйди. — Сени кўрганымдан, сен билан дўстлашганимдан бери, Паллант, мана ўн йил ҳам ўтиб кетибди. Шу ўн йил ичида сенга ва бу шаҳарда яшовчи юртдошларингга таъна қиладиган бирон ҳодиса юз бергани йўқ. Қонуларингиз жуда ҳаққоний. Хатти-ҳаракатларингизни мақтаса арзийди. Сиз жуда меҳнатсевар, ишнинг кўзини биладиган ва оқил халқсиз. Худолар сизларни чуқур билимлар билан тақдирлаганлар.

Мен сугдлар орасида, одамлар айтгандай, шу ерда ўсган энг «ғўр», қатъиятли сугдман, мен учун ўзимизнинг ҳамма сугдча нарса қадрли. Аммо мен нодон ва жоҳил эмасман, бошқа халқларда маъжуд бўлган ҳамма яхши нарсаларни тан оламан, қабул ҳам қиламан. Агар кўчманчи массагетлар камонни сугдлардан кўра яхши отса, мен: «Улар биздан яхши отади», деб очиқ айтаман. Агар хоразмийлар қўшиғи бизникидан чиройли бўлса, мен: «Уларнинг қўшиғи бизникидан гўзал», деб мағрур айтаман. Ҳар бир сугд, агар елкасида бош ўрнига қовоқ кўтариб юрмаган бўлса, гапимга қўшилади, чунки мен таъкидлаётган нарса ҳақиқатнинг ўзи-да. Фақат аҳмоқлар, ўз бурнидан нарини кўра олмайдиган арзимас тўнкаларгина мис пичоқни темир пичоқдан, мустаҳкам, пахса ўйни тош уйдан маҳкамроқ деб таъкидлаши мумкин.

Мен тўғридан-тўғри айтаманки, сиз, юнонлар ҳунар ва билимда биздан устунсиз. Бизнинг қулолларимиз, темирчиларимиз, тоштарошларимиз, қуролсозларимиз, заргарларимиз, сарой деворларига безак берувчи наққошларимиз ва санам тайёрловчиларимиз сизнинг қулолларингиз ва темирчиларингиздан, қурувчи ва кандакорларингиздан кўп нарса ўргандилар. Ҳозир сугдлар тайёрлаётган идиш-товоқлар, қи-

лич ва тангалар ёмонлашди эмас, аксинча, яхшиланди.

Эҳтимол сизлар ҳам биздан нималардир ўрганиб олгансизлар. Масалан, отга чаққон миниш, отда юриш учун қулай кийим-кечак кийиш, ўқ-ёйдан аниқ отиш, ариқ қазиш ва далаларни дарёдан сугориш, яра-чақани тез даволаш, заҳарли ўсимликларни ажратиб олиш ва ҳатто кучли мусаллас ичишни биздан ўрганишлар, бироқ ҳозир гап бунда эмас. Гап шундаки, мен, сугд Спантамаъно, сизларнинг халқингизни севиб қолдим. Сен сўзлаб берган кўзи ожиз бахшининг ғаройиб дostonларини севиб қолдим. Унинг оти Умар эди шекилли?

— Ҳомер,— тўғрилади дўстининг сўзини эътибор билан тинглаб ўтирган Паллант.

— Ҳа, Умар,— такрорлади Спантамаъно хижолат чекмай.— Гарчи таълимотларини яхши тушунмасамда, донишмандларингиз Шухрат билан Афлотунни ҳам севиб қолдим.

— Сократ билан Платон,— яна унинг сўзини тўғрилади юнон.

— Хафа бўлма, менинг тилимга шуниси қулай. Сиз қўлингизда узум бошларини кўтариб ашула айтиб, рақсга тушадиган, «театр» деган майдонда худолар ва одамлар ҳаётдан олинган воқеаларни ифода қиладиган байрамларингизни ҳам яхши кўриб қолдим. Буларнинг ҳаммаси жуда яхши. Вақти келиб бизнинг ҳам ўз Умарларимиз, ўз Шухратларимиз, театрларимиз, билим ва маҳоратда сизнинг усталарингиздан қолинмайдиган усталаримиз ҳам бўлади. Гапимни эштинсанми, Паллант?

— Ҳа, Спитамен.

— Шундай қилиб, мен сизларнинг халқингизни севган эдим, аммо бир кун келиб юнонлар сугдларнинг душмани бўлиб чиқади деб ўйламаган эдим. Бироқ...— Спантамаъно оғир хўрсинди,— бироқ шундай пайт келди, қадрдоним Паллант. Искандар Зулқарнайн Вахшдан кечиб ўтди (сизлар у дарёни Окс дейсизлар) ва Марокандга қараб ҳаракат қилмоқда. Яқин орада бу ерга етиб келади. Юнонлар, айғоқчилар хабарига қараганда, қирқ минга яқин, улар бошдан-оёқ қалин, ўқ ўтмас бронзага ўралиб олишган. Бизда эса, ҳатто чарм совут ҳам оз. Юнонлар узун найза ва темир қиличлар билан қуроолланган, сугдлар эса мис ханжарлар билан... Юнонлар жанговар саф-

ланиш санъатини эгаллаган бўлса, биз тартибсиз тўда бўлиб жанг қиламиз. Устунлик улар томонда. Агар уруш бошланса...

— Йўқ, Спитамен!— ҳаяжонга келган Паллант ирғиб ўрнидан турди ва сугдни кучди.— Уруш бошланмайди. Александр форсларни бутунлай тору мор қилди. Аммо улар, ўзинг биласанки, бундан ҳам қаттиқроқ жазога муносиб эдилар. Александр аллақандай маҳаллий. Аҳмонийлар авлодидан эмас. Билишимча уни Платоннинг шогирди Аристотель тарбия қилган. Филипп ўгли халқларни форслар зулмидан халос қилиш ва ҳамма ерда тинчлик ҳамда фароғат ўрнатиш учун дунёга келган. Унинг иқтидори шунда. Ер юзига уни худоларнинг ўзи юборган. Сен унинг ҳақида ёмон ҳаёлда экапнингдан афеус чекаман. Ҳали Марокандда форслар кўн. Александр уларни қириб битиргач, ватанига қайтиб кетади. Шундай донишманд ва буюк икки халқ — сиз ва бизнинг халқларимиз қадрдонлашиб, Эллада ва Сугдиёна икки дўст мамлакатга айланса, бу иттифоқ сизларга ҳам, юнонларга ҳам фойдали бўлади. Уёққа ҳам, буюққа ҳам яхши нарсалар ортилган карвонлар қатнайверади. Юнонлар сизларни кўп нарсага ўргатади, сизлардан ҳам кўп нарса ўрганади. Ажойиб замонлар келмоқда, Спитамен, ажойиб замонлар! Мен бу янгилардан болалардай қувонаман, азизим Спитамен, сенинг ҳам мендай шодланишингни истайман, чунки бутун Сугдиёнада менинг сендан бошқа дўстим йўқ.

У Спантамаънонинг қўлидан тутди-да, чиройли бошини мағрур кўтариб, сугднинг зангори кўзларига узоқ тикилиб турди. Бу кулиб, чақнаб турган нигоҳдан Спантамаънонинг юзлари ёришиб кетди. Икки қоши орасидаги қайсар тугун ёзилиб, текисланди. Кескин ажралиб турган лабларидаги совуқ истеҳзо ғойиб бўлди. Спантамаъно самимий ва навозиш билан жилмайди. У яна хўрсинди, лекин бу хўрсиниш тошқин дарёдаги оғир кечувдан отарини эсон-омон ўтказиб олган чўпоннинг енгил хўрсиниши сингари эди.

— Сен ҳеч қачон мени алдамагансан, Паллант,— деди Спантамаъно майинлик билан.— Сен нима деган бўлсанг, ҳаммаси амалга ошяпти. Шунинг учун ҳам мен ҳозир ҳам сенга ишонаман. Сен руҳимни кўтардинг, энди мен нима қилиш кераклигини биламан. Хайр, мен Марокандга шошилишим зарур. Биз яна

дийдор кўришамиз. Бизнинг янги учрашувимиз эҳтимол бугунгидан бошқача бўлар, эҳтимол,— Паллантнинг қулоғига энгашди Спантамаъно,— мен яқин орада Сугдиёна подшоси бўларман.

— У ўрнидан туриб, дарвоза сари йўл олганида, ҳовлидан чопқиллаб ўтган ўн беш ёшлардаги оқ кўйлакчи юнон қизча унинг йўлига чиқди. Уҳ, қандай қора ширин экан! Териси қуюқ бронза тусли, сочлари ёғ суртилгандай ялтироқ, қошлари қуюқ, пайваста, бурчи каттароқ, лекин бежирим, лаблари қирмизи, хишчабел, ниҳолдаккина қизча — эй Охурамазда, ёдига сол, Спантамаъно бу қизни қаерда учратган эди?

— Шод бўл, Спантамаъно! — хитоб қилди қизча уялинқираб.

— Шодман, жонгинам. Аммо... бу ким? — сўради Сиёвуш авлоди кузатишга шайланган Паллантдан.

— Танмадингми? — Паллант кулиб юборди. — Эгина-ку, менинг сингилчам.

— Эгина? — кўзларини катта очди Спантамаъно. — Катта қиз бўлиб кетибди-ку.

— Вақт ўтяпти, дўстим.

— Ҳа-а. — Эгинага эркаловчи табассум қилди Сугд. — Қандай катта бўлиб кетибсан. Хўш, куёвинг борми? Тўй яқинми?

— Қиз дувва қизариб, юзини қўллари билан яширганча қочиб кетди.

— Сени доим эслаб юрарди, — деди Паллант. — Хўш, майли. Дарвозагача кузатиб қўяман. Ёки тунаб қоласанми? Қапча йил кўришмадик ахир.

— Бошқа вақт, Паллант, бошқа вақт. Шошиб турибман. Яна кўришармиз.

Мароканд Сугдиёнанинг қадимий пойтахти бўлган. Уни афсонавий Сиёвушнинг отаси Қайковус подшо қурдирган дейишади.

Спантамаъно даврида эса бу шаҳар қачон вужудга келган ва нима учун Мароканд деб номланганлиги ҳеч ким аниқ айтиб беролмас эди. Баъзилар бу ном чегарадаги шаҳар маъносини билдирувчи «мараканд» сўзидан олинган деб таъкидлашарди. Эҳтимол бир вақтлар шу жойдан икки ҳокимлик ўртасидаги чегара ўтгандир. Баъзилар эса уни «Семурғ қанд» — Икки Бошли Қушлар шаҳри деб атамоқ кераклигини, чунки Семурғ шарқ ривоятларида муқад-

дас қуш ҳисобланишини исботлашга уришишарди. Кимнинг ҳақлиги номаълум, аммо бу номларнинг ҳаммаси Марокандга муносиб келарди, у ҳозир ҳам дарё водийси билан тоғ тўққилари чегарасида турар, ширин-шакар мевалари билан машҳур эди, икки бошли қушлар сурати эса саройлар ва ибодатхоналарни безаб турарди.

Сугдлар ривоятда Семурғ устига миниб қўшишга парвоз қилган одам ҳақида ҳикоя қилинади. Агар шунанга қуш ҳозир ҳам мавжуд бўлса (илгари бу қуш мавжуд бўлганлигига сугдлар шубҳа қилишмайди), агар ўз устига македонлар подшоси Искандарни миндириб парвоз қилса, у осмондан туриб энли хандақлар ва ораллиги бир хилдаги шинаклар ўйилган қалин девор билан қуршалган, тўрт бурчидаги тўртта баҳайбат чорси миносаси юқоридан пастга қараб кенгайиб тушган каттакон тўрт бурчак майдонни кўрган бўларди.

Тағин тўғри бурчакнинг ҳар иккала узун томонидаги ўн тўрттадан кичик, қисқа томонидаги ўшандай саккизта минорага ҳам кўзи тушган бўларди. У бу шаҳарга бош суқиш унча осон эмаслигига ҳам амин бўларди: фарб томондаги, қисқа девор ўртасига қурилган асосий дарвоза олдида ичма-ич хоналар ва айланма йўллари кўп кенгбар иншоотлар қорайиб турарди. Агар душман ташқи дарвозани бузиб, дарвоза олди қурилмаларининг тор йўлкаларига кириб олса ҳам, улар ичкарига қараган шинаклардан ва айлана пистирмалардан туриб отилган ўқ бўронида қолиб кетарди.

Агарда Искандар яна нарироққа кўз ташласа шаҳарнинг учдан икки қисмини эгаллаган, аҳолининг уй-жойлари жойлашган, сой каби кенг, сармат қиличидай тўғри бош кўча икки теппа-тепг чорси бўлакка бўлиб ўтган ва кўндалангига майда кўчаю тор кўчалар билан кесилган улкан майдонни кўрган бўларди.

Сўнгра Искандар шаҳарнинг қолган қисми учга бўлинганини: ўнг томонда бозор майдони, ўртада олов ибодатхонаси ва унга туташган қасрлар ҳамда чап томонда, шимол-шарқ бурчагида юксалиб турган ақл бовар қилмас даражада баҳайбат уч минорали сарой жойлашганини ўзи учун қайд қилиб қўйган бўларди.

У ҳовлилардаги яшил боғларни, кўча ва бозор майдонида юрган одамларни, миноралар атрофида

айланиб учаётган каптарларни, ибодатхона устида буралиб чиқаётган тутун ва Марокандни ташкил этган уч бурчак, тўрт бурчак ва гумбазсимон қутиларнинг ёрқин кўринишига юмшоқлик бахш этувчи шаҳар устидаги ғира-шира зангори пардани ҳам кўриши мумкин эди.

Аммо, семурғ мавжуд бўлмаганлиги туфайли Искандар ўзининг машҳур «буқабош» оти Букефалда шаҳар дарвозаси олдида ҳозир бўлди.

Баландлиги қирқ тирсак келадиган деворлари ҳар бири сандиқдай яхлит бўлақлардан қурилган, деб кўнглидан ўтказди у, бундай шаҳарни куч билан эгаллаш жуда оғир бўларди. Аммо Мароканд дарвозаларини ўзи очди, шунинг учун қамал қилиш зарурати қолмади. Суғд чопарлари хабар бергандай, шаҳар ичидаги форслар аҳолини мудофаа жангига даъват этганлар, аммо уларнинг ниятлари, македонларни камон бўрони билан қарши олиш ниятлари амалга ошмади, марокандликлар Искандарга қурол кўтаришни истамадилар. Шундан кейин ғазабланган форслар халқни талаш ва калтаклашга тушиб кетдилар. Шаҳар оқсоқоллари безовта ногора ура бошладилар. Уларнинг хавотирли чорлашини эшитган атроф дехларининг — қалъа-қўрғонларнинг қоҳин ва савдогарлар, ҳунарманд ва деҳқонлари ёрдамга келишди. Навтакада бўлгани сингари бу ерда ҳам форсларни қутурган итлардай қира бошладилар, форслар эса дастлаб уларнинг ҳужумини қайтарингга уриниб кўрдилар, кейин кўлга илинган парсаин олиб, Шарқий Дарвоза орқали Папжакент томонга қоча бошладилар.

Золимлардан халос бўлган Мароканд ҳабиб меҳмонларни кутиб олишга тайёргарлик кўрарди. Тантанали воқеа муносабати билан энг яхши кийим-кечакларини кийиб олган одамлар гуруҳи шаҳар деворидан ташқарига — Биҳар йўлига чиқишди. Эркак, аёл ва болалар ширин-шакат мевалар, иссиқ бугдой нон ва гул билан тўла саватларни бошларига қўйиб олишган эди. Ўз ватанида арпа нонга кўникиб кетган юнонлар тандирда қип-қизил қилиб пиширилган бугдой нонларни бажонидил олишар, шу заҳотиёқ от устида турганча еб битиришар эди. Мис карнайлар қудратли мода алқор сингари ўкиришарди. Ногора, чилдирмалар қулоқни қоматга келтириб гумбурлар ва таракларди. Македон, юнон, пэон ва агрианлар

бошидан гуллар сочишарди. Гоҳ-гоҳ «Искандар!» деган дўстона садолар осмонни тўлдирарди.

Искандар соқчилар тўдаси ва аркони давлатлар қуршовида, ўзининг беҳисоб қўшинлари олдида борар, суғдларнинг самимий хитобларига ёқимли табассум билан жавоб берарди.

Шоҳ бахтининг тўла бўлиши учун шу чоқ Спантамаъно ҳаяжондан кўзлари ёшланган, итоаткорона тиз чўккан, ўзини ва халқини Зулқарнайн қўлига индамай эмас, буюк миннатдорчилик туйғулари билан топширадиган Спантамаъногина камлик қилмоқда эди. Искандарнинг ўзи ўйлаб чиқарган, бўлаётган воқеаларга маҳлиё бўлиб, ўзи сезмаган ҳолда жиддий тус бераётган «Суғдиёнанинг таслим бўлиши» комедиясининг муваффақиятли чиқиши учун сўнгги саҳна этишмай турарди.

Мана, кутилган бу фурсат ҳам келди. Искандар шаҳарга яқинлашганда дарвозадан суғд аъёнлари гуруҳи чиқиб кела бошлади. Ҳамма жой-жойида тўхтади. Мароканд қаршисидаги минг-минглаб одамлар билан тўлиб кетган майдонга оғир сукунат чўкди.

Иккала томон соқчилари ҳам йўл бўшатди. Искандар билан Спантамаъно юзма-юз келди. Македоннинг совуқ ва такаббур нигоҳи суғднинг зийрак, самимий, зукко нигоҳи билан тўқнашди. Иккаласи ҳам ажойиб отларга миниб олишган эди. Иккаласи ҳам дабдабали кийимлари билан ғурурланиб турган аъёнлардан фарқли ўлароқ, оддий, дағал ва эскирган кийимда, бу эса гўё иккала халқ йўлбошчисининг беғаразлигини таъкидлаб тургандай эди. Тўғри, агар Искандар устидаги йиртиқ жун ёпинчиқ, йўғон қайиш ва ундаги хира мис тўқаю нақшлар яхши билмаган ёки бутунлай танимаган одамларга унинг даҳшатли кучи ва аскарый ҳақиқатгўйлигидан дарак берса, Спантамаъно устидаги қоплон териси унинг чексиз моҳирлиги ва айёрлигини кўрсатиб турарди.

У ҳам, бу ҳам жойидан қимирламади. У ҳам, бу ҳам биринчи бўлиб саломлашини истамаётганга ўхшарди. Улар от устида индамай ўтиришар, Искандар Спантамаънога баджаҳллик билан амирона тикилар, Спантамаъно эса Искандарга бамайлихотир, лекин бир оз масхараомуз қараб турарди. Сукунат тоқат қилиб бўлмас даражада чўзила бошлади. Атрофда турганларнинг юзларидаги табассум сўнди. Майдон узра хавф-хатар ўзининг кўз илғамас қанотларини

ёзди. Буни ҳаммадан бурун Искандар ҳис қилди. У лабини тишлади ва мазмундор қилиб кўз қисди. Спантамаъно сермазмун нигоҳ билан жавоб қайтарди. «Птолемайос ўшанда янглишган экан,— ўйлади Филипп ўғли,— Спитаменни Диогенга ўхшаб кетади деб ишонтирган эди. Аммо унис қадаҳсиз ҳам куни ўтишига амин бўлгач, уни уриб синдирган бўлса, буниси ҳаммадан олдин менинг бошимни пачақлайди». Улар кўз қарашлари билан иккаласига маълум бўлган қандайдир муҳим нарсани келишиб олди-да, македон ва сугд баравар жилмайиб, бир-бирига таъзим бажо келтирди. Минг-минг одам кўксидан отилиб чиққан енгил хўрсиниш чўзиқ шодлик ҳайқириғига айланиб кетди. Оломон тантана қиларди.

Бир лаҳзадан кейин Искандар ва Спантамаъно ўзларининг ноёб отларида ёнма-ён боришар, унинг ҳам, бунинг ҳам оти — ҳатто ярим қадам олдинга йўрғиб кетмас эди.

Д р а к и л: О, Гермес! Тўлқинлар чайқатган кемадаги денгизчидай чайқалиб кетяпман. Кўн ичмаган эдим шекилли. Бу сугдларнинг мусалласи жудаям ўткир экан. Исмардаги мусалласдай зўр экан. Хўш, дўстим Лаэрт, зиёфат сенга маъқул бўлдимми?

Л а э р т: Вакх номи билан қасамёд қиламанки, бунақа зиёфатни мен умримда кўрмаган эдим. Бечора Лаэрт одатдаги зиёфатларда ҳам жуда кам қатнашган, бу ерда эса... Қандай ажойиб сарой! Ростини айтсам, бу сугдлар мен ўйлагандай маданиятсиз эмас экан. Айниқса деворларидаги оқ ганчкори безаклар, эшиклардаги ўймакор нақшларни айтмайсанми! Дераза чамбара гулчилари-чи! Сеҳрнинг ўзи! Рангдор гиламлар-чи? Дилрабо! Олтин, кумуш идишлар билан гулдонлар-чи! Ақл бовар қилмайди! Кўзини қамаштирадиган кийим-кечаклар-чи? Сеҳрнинг ўзи! Хотин-қизлар-чи? Фаришталар, малаклар, ҳурлар! Танга билан қасамёд қиламанки, менинг мусалласдан эмас, ўша ерда кўрган нарсалардан бошим айланиб кетяпти.

Д р а к и л: Менга раҳмат дел! Сени саройга мен олиб кирдим, у ерга ҳамма гетайралар ҳам қўйилвермайди. Ҳиқ! Бу ёввойи Спитамен қанақа одам экан ўзи?

Л а э р т: У қоплон терисидан кийим кийиб юрса

ҳам унчалик ёввойи одамга ўхшамайди. Спитамен ўзини яхши тутати. Қарашлари зийрак.

Д р а к и л: Ҳм!.. Шуниси, ўзини яхши тутуши ёмон-да. Унда кўра тўпорироқ боққани яхши эди. Мен зоти муқаддас Александрнинг ишончли кишиси бўлганим сингари, ҳиқ, сен, Лаэрт, менинг ишончли одамимсан, шунинг учун хиёнат қилмайсан деб очик айтавераман: бу сугд жуда маккор, ўх, қандай маккор! Албатта у — мен, ҳиқ, Дракил бўлолмайди, лекин сенга ростини айтайми, Лаэрт, Спитамендан яхшилик кутма: Александр бу сугдни Оробага ўхшаган қандайдир битта аҳмоқ деб ўйлаган эди. Эътибор бердингми унга? Аммо бу ёқимтойни лақиллатиб бўлсан. Шундай эмасми, Лаэрт, ҳиқ, лақиллатиб бўлмайди.

Л а э р т: Худди шундай, Дракил, лақиллатиб бўлмайди.

Д р а к и л: Аммо Александр ёнида мендай доғули бор экан, подшо ҳеч нарсадан кўрқмаса бўлади. Шундай эмасми, дўстим Лаэрт, а?

Л а э р т: Жуда тўғри, Дракил. Сен ёнида бўлгач, у ҳеч нарсадан кўрқмаса бўлади.

Д р а к и л: Шундай, шундай. Уҳ! Дарахтга урилиб-нешомам гурра бўлди-ку! Қаёққа қараялсан, аблаҳ! Кўзинг борми ўзи, қаёққа кетаётганимизни кўрмаялсанми? Уз валинеъматингни нимага қўлтиқлаб олмайсан, ифлос! Қўлларинг акашак бўлиб қолганми? Балки Дракил сенга яхшилик қилган гупоҳкор эканлигини унутгандирсан-а, муттаҳам? Дарров эсингни жойига келтириб қўяман, бетамиз, ифлос! Аҳ-ҳа, ақлинг кирдими, фирибгар! Ниҳоят менга қўлингни берин кераклигини тушундинг-а, дайди! Маҳкамроқ ушла, қозининг қармоғи! Шундай ушла. Ана шундай, бадбахт ўғри, ялтироқ бошим билан қасамёд қиламан, шундай ушла! Мен ўйлаганчалик ўпқасиз эмас экансан. Сен жуда ақлли йигит экансан. Кел, битта ўпиб қўяй: Менинг чодирим қаерда қолди?

Л а э р т: Тўғри ўша ерга боряпмиз.

Д р а к и л: Барака топ. Ҳиқ! Айтчи, Лаэрт, бу ус-томон Спитаменнинг хотини сенга ёқдимми?

Л а э р т: Жуда ёқди.

Д р а к и л: Менга ҳам. Александрга ҳам ёқиб қолди. Биласанми, шоҳимиз унга нима деди? Мен Шарқда бундай гўзал хотинни кўрмаганман, деди. Бу гапдан аёл шундай яшиаб кетдики... ҳукмдоримиз хо-

тинбоз-да, ҳиқ, мени худо асрасин. Шу жоҳилларнинг хотин-қизлариниям, мусиқасиниям яхши кўради. Шуни сездингми?

Л а э р т: Ҳа, сездим. Заро гўзал. Аммо Дарейоснинг хотини ундан гўзалроқ.

Д р а к и л: Дарейоснинг хотини гўзалроқ? Ҳе ёлгончи! Ваҳимачи! Ҳе кана! Сен хотин-қизларнинг фарқига борармидинг, каламуш! Мен шу Заро учун мол-мулкимни ярмини берган бўлардим. Сен-чи, Лазерт, берармидинг?

Л а э р т: Берардим, Дракил.

Д р а к и л: Аҳмоқ экансан, ошна! Сен тутуруқсиз, беҳаё, исрофгардан бошқа одам эмассан. Ярим мулкени беришга арзийдиган нарсамни хотинлар? Сендан биров сўраганда дарҳол жавоб бер!

Л а э р т: Йўқ, Дракил, арзимаёди улар.

Д р а к и л: Шундай, шундай. Олтинни эҳтиёт қил. Олтиннинг бўлса хотин топилади. Ҳиқ! Қани ахир чодирим? Мени қаерга олиб боряпсан, қароқчи? Сен мени ўлдириб, ҳамма нарсамни олмоқчимисан, босқинчи? Ҳой, гетайралар!

Л а э р т: Аллақачон чодирингдамиз, азиз Дракил, сен ўз тўшагингда ётибсан.

Д р а к и л: Шундайми? Нега аввалроқ айтмадинг, аҳмоқ! Тезроқ тувак келтир. Тува-а-ак!..

Ҳа, Спантамаёно тангри Аммон ўғли ўйлаганчалик бефаросат бўлиб чиқмади. Ҳаммасидан ҳам Искандарни суғднинг кўзлари ҳайратга соларди. Уларда на қўрқув, на қулларча итоаткорлик бор эди. Уларда хатар яширинган эди. Спантамаёнонинг қараши македонликка уни, Искандарни ейишни қаеридан бошласам экан деб шайланиб, юмшоқ жойини синчиклаб кузатаётган йиртқични эслатарди. Филипп ўғли ўзига форслардан озод қилувчи халоскор деб қараётганларини тушунди. Искандар битта ножўя қадам қўйса, шу заҳоти Спантамаёно юзидаги табассум қаҳр билан алмашинади. Македонияликлар бошига гул ўрнига тошлар ёғилади.

Безовта фикрлар Искандарга тинчлик бермасди. Тунларни ўйин-кулги билан ўтказиб, мусалласли қадаҳларни бўшатаркан, подшо тинимсиз кузатар ва қулоқ соларди. У ўйлар ва хулоса чиқарарди.

Бир куни эрталаб навбатдаги зиёфатдан кейин

Искандар аёёнларини ёнига чақирди. Уйқусираган маслаҳатчилар бирин-кетин ҳозир бўлиб, янги одат бўйича истар-истамас таъзим қилиб, подшо олдида тиз чўкишар, бутун турқи тароватлари билан норизо эканликларини изҳор қилиб девор ёнига ўтиришарди. «Бемаъни каллангга яна қандай гап келди?»— деб турарди кўзлари дарғазаб. Сариқ соч Клит, Искандар билан бир онани эмишган иниси таҳқиромуз эҳтиромла эгилиб таъзим қиларкан, подшо елкасидан осилиб турган йўл-йўл маҳаллий халқ чакмонига айёрона пазар ташлаб, заҳарханда қилди:

— Сени олдинига танимай қолибман. Урнингга аллақандай бир осиелик тепамизга чиқиб олибдими деб ўйлабман.

Ҳозир бўлганларнинг лабларидан қувноқ табассум югуриб ўтди. Филипп ўғли бурнидан яхши бир чертки еди. Искандар қизариб кетди ва қошларини керди. Аммо Граникдаги жангда хушрўй, навқирон Клит уни ўлимдан қутқариб қолгани учун подшо тишлари орасидан сизиб деди:

— Валақлама!

Бирпас жим туриб, фикрларини тўплади-да, маслаҳатчиларга мурожаат қилди:

— Жангчилар яхши тўйдирилганми?

Подшо маслаҳатчилари ҳайрон бўлиб бир-бирига қараб олишди. Ҳукмдорнинг саволи мутлақо ноўрин эди, македон қўшинларининг асосий кучлари оғир довон ошишдан кейин кечагина Марокандга кириб кела бошлаган эди, ҳозир ҳамма уйқуда. Саволига жавоб олмаган Искандар деразага тикилганча, совуққина деди:

— Овқат бермаган бўлсанглар, уйготинг ва қоринларини тўйгазинг. Уч соатдан кейин йўлга чиқамиз.

Ҳамма данг қотиб қолди. Искандар қаерга отланганини сўрашга ҳеч ким журъат этолмади. Ниҳоят Клит жасорат кўрсатди.

— Қаерга?

— Киресхатага¹,— қисқагина жавоб берди шоҳ. Унинг жавоби ғазаб бўронини кўзгатиб юборди. Қўрқувни унутиб, шовқин кўтаришди ва оёқлари билан тепина бошлашди; Киресхата шаҳри, ривоятларга кўра, Кайковус асос солган бу шаҳар қайдадир узоқ-

¹ Киресхата — ҳозирги Ленинобод.

узоқларда, Яксарт дарёси яқинида эди. Тоғ ва саҳро-лар оша қилинадиган янги юриш ҳеч кимни мафтун эта олмас эди.

— Нега?— хитоб қилди Қлит шовқин-сурон тий-гач.— Бу қилинганда мен ҳеч бир маъно кўрмайм-ман.

— Ҳозир кўрасан,— тўнғиллади шоҳ янада совуқ оҳангда.— Қулоқ солларинг, ҳей! Фақат бепаросат тентакларгина Сугдиёнада Олимп тоғидаги худолар сингари абадий даврон суриб ётамиз деб ўйлаши мумкин. Биз сугд донхоналарига тегмас эканмиз, бизга ҳеч ким даҳл қилмайди. Аммо сиз ва сизнинг каллакесарларингизга емоқ, ичмоқ, кийим-кечак за-рур, уйга ҳам бир нима олиб бориш керак. Шунинг учун, Бақтрадан олиб келган нарсаларимиз тамом бўлгач, маҳаллий халқ мол-мулкига мурожаат қи-лишга мажбур бўламиз. Тўғриси ҳам биз бу ерга шу-нинг учун келганмиз. Македон ёки юнон пичогидан ақалли битта сугд хўрози ўлган заҳоти уруш бошла-нади. Ақли жойида одам сугдлар — бу форслар эмас-лигини, улар қўйдаи ювошгина жуғини олдириб ўтир-маслигини яхши тушунади.

Агар жанг бошланса уларнинг Яксарт ортида яшайдиган скиф дўстлари ёрдамга етиб келади. Эшитмаганмисиз скифларнинг кимлигини? Уларни сугд томонга ўтказмаслик учун биз Қиресхатаги эгаллашимиз керак. Тушунарлими? Бу бир. Агар уруш бошланса сугдларга қурол керак бўлади. Темир эса уларда кам. Билишимча уш фақат бир жойда, Яксарт дарёсидан нарида, Қиресхата рўпарасидан қазиб олинади. Тушунарлими? Биз шу копни ё босиб олишимиз, ёки унга сугдлар борадиган йўлни кесиб қўйишимиз керак. Аммо энг муҳими — биз марказий савдо йўлларини эгаллаб оламиз; бутун дунёнинг савдо йўллари шу ерда, Сугдиёнада бирлашади. Ма-на нима учун сизларни пайсалга солмасдан, сугдлар ниятимизни пайқаб қолмасдан бурун Қиресхатага жў-паб кетишга чақиряпмай! Кимки эътироз билдирмоқ-чи бўлса, фикрини айтсин.

Искандар яна деразага қараб олди. Маслаҳатчи-лар ҳайрон бўлиб сукут сақларди. Шоҳ ҳамиша уч оғиз гап билан уларнинг калтафаҳмлигини исбот қила оларди. Бу мўтлақо уларнинг иззат-нафсини таҳқирламас эди.

— Бу лаънати Қиресхатага қадар боришимиз

шунчалик зарурми?— қатъиятсизлик билан гап бош-лади пэон Аминта.— Бегона мамлакатларда шунча юрганнимиз кифоя қилмасмикан? Уйга қайтиш муд-дати келмадимикан? Менинг бўлинмамдаги аскарлар ортнқ жангга киришни истамаяпти.

Жангларда пэон энгил пиёдаси ҳаммадан кўпроқ қийинчиликка дучор бўларди. Шунинг учун уларнинг толиқиб қолгани ҳайрон қилмасди. Искандар газаб-дан бўзариб кетди, аммо ўзини қўлга олди. Ҳозирча, яхши замонлар келгунича македон урф-одатларига ҳурмат кўрсатиши керак эди. Шунга кўра гетайралар подшо билан тенг ҳисобланарди.

— Бўлинманг аскарлари ўзи ўйлаган ишни эмас, Аминта,— деди ҳукмдор ўзини босиб,— мен истаган ишни бажаради.

Дилни эзадиган сукупат чўкди. Ҳамма ўзини таҳ-қирланган, оғир ҳақоратланган ҳис қиларди. Аммо подшога эътироз билдиришга ҳеч кимда журъат етишмас эди. Бирдан манман Қлит ўрнидан юғиб турди.

— Нима учун?— қўл силтаб гапира кетди.— Нима учун биз сен истаган ишни қилишимиз керак, нима учун аксинча эмас? Ахир биз кўпчиликмиз, сен эса битта. Агар сен ёввойилар кийимини кийиб олиб, ўзингни осиеликлар ҳукмдори деб кеккайиб кетган бўлсанг, биз македонлигимизча қолганмиз. Сен то-монга ўтган форслар сингари рўпарангда тиз чўкиб, эмаклаб юриш аллақачон македонларнинг жонига те-гиб кетди. Қиресхатага боринг келяптими? Бир ўзинг боравер! Биз уйга жўнаймиз!

— Уйга!— такрорлади Кайнос.

— Уйга!— такрорлади Аминта.

— Уйга!— чуғурлашди ҳаммалари.

Гетайралар қурол-аслаҳаларини жананглатар, ча-пак ва ҳуштак чалишар, қийқиришар эди. «Уйга!» деган ҳайқириқ дераза оша ҳовлига таралди. Ҳайрон қолган сугдлар юнонларнинг нега бунча қичқириб қолганлиги сабабини билмоқчи бўлиб бош қотири-шарди.

Искандарнинг кўз олди қоронгилашди. Маслаҳат-чиларнинг сурбетларча хатти-ҳаракати натижасида тугилган беҳос газаб зўридан подшо кўр бўлиб қол-гандай эди. «Подшо сафдошлари»нинг юзлари унинг олдида хира оқ доғлар каби эриб борарди. Искандар титроқ қўллари билан пайпаслаб пайзани ушлади,

дастасини жон-жаҳди билан чангаллаганича ўрнидан турди.

— Уйга кетгинг келиб қолдими, Қлит?— деди у тишларини гижирлатиб.— Ундай бўлса — жўна!

Бир зумга унинг кўзлари ёришди. Қлит ўзини четга олишга улгурмади, зарб билан санчилган найза орқасидан тешиб чиқди. Маслаҳатчилар ибодатхона тоқчаларига ўрнатилган ҳайкаллардай қотиб олишди.

— Ҳаммасини ҳайданг!— қичқирди шоҳ соқчиларга, кўк кўзлари чақнаб.— Қўшинларни оёққа турғазинг! Қимки бўйинсунмаса турган ерида ўлдиригинг! Тезроқ қимирланг!

Фердикка ва бошқа хос соқчилар махайраларини қинларидан суғуриб, лашкарбошилар устига ташландилар. Кенг хона бирпасда бўшади. Искандарнинг ёнида мудом жилмайиб турадиган Птолемайос Лагина қолди.

— Буюр, буни олиб чиқиб, ахлатхонага ташлаб юборишсин,— Қлит жасадига ишора қилди Искандар.— Спитаменга айт: биз Қиресхатага бориб, у ерда ўрнашиб олган форсларни қириб ташлаймиз. Хабардор қилиб қўй: мен Марокандда бир бўлинма...э-э... ярадор, касал аскарларни қолдираман. Яна айтгинки, Искандардай улуғ одам аллақандай Қайковус етган жойларга етмасдан уйга қайтиб кетолмайди. Равшанми?

— Ҳа, Искандар.

— Менинг йўл анжомларимни олиб бер!

Аммо шу пайт Фердикка унга мурожаат қилиб қолди:

— Сени бир юнон кўрмоқчи.

— Қаердан экан!

— Милетлик. Кайхусров даврида бу ерга кўчиб келганлардан.

— Ҳа-а!— деди Филипп ўгли хунук оҳангда чўзиб.— Бу ерга қақир уни.

Ярим юнонча кийинган узун бўйли, олижаноб қиёфадаги оқ соқол эллин кириб келди.

— О, улуғ подшо!— У сугдчасига эгилиб таъзим қилди.— Шод бўл. Сени қандай қувонч билан кутганимизни изҳор эта олармиканман? Бизнинг қабиладошларимиз жаҳон ҳукмдоридан юнон нон ва сувидан тотилини илтижо қиладилар.

— Нон ва сув дейсанми? Айт-чи: сиз кўчирма қилинган қарийларданмисиз?

— Ҳа, шоҳ.

— Гавгамелидаги жангда менга қарши курашганмидинглар?

— Уз ихтиёримиз билан эмас, шоҳ.

— Уз ихтиёрингиз билан эмас? Яхши. Мен нон ва тузингдан тотиб келаман. Шаҳрингиз узоқми?

— Узоқ эмас, шоҳ,— гўлдиради чол. Искандарнинг дағал сўзлари унга ёмон таъсир қилган эди.

— Биз у ерга кириб ўтамиз.

— Бениҳоя миннатдорман, шавкатли шоҳ!

Эй Мароканд, ушалаётган орзулар шаҳри! Эй сиз, қоронги саройларда беғам мудраётган оқсоқоллар! Эй, қурум босган ибодатхонада, сўнмас олов тепасида дуо ўқийётган қоҳинлар. Сиз ҳам, шаҳар девори устида аста одимлаб, қора осмондаги юлдузларни санаб юрган соқчилар! Сиз ҳам тунги сукунатда олтин ва олмосларни саралаётган савдогарлар! Сиз ҳам, кундузги меҳнатдан кейин ҳордиқ чиқараётган ҳунармандлар! Эй, Мароканд!

Сен уйқу оғушидасан, уларингнинг ясси томлари узра юксалган баланд минорада менинг ярим кечгача бедор юрганымдан беҳабарсан. Мен, Сиёвуш авлоди, Спантамаъно, сенга фикран айтаман: агар менинг қалбимда куйлаётган қувончнинг ярми сенда яшаётган одамлар қалбига ўтса, сен ҳозиргидай сукунатга чўммаган бўлардинг, Мароканд! Минглаб машъаллар қасрларнинг деворларини ёритган, чорраҳаларда қувноқ гулханлар ловуллаб ёнган ва гўзал қизлар майдонларингда рақса тушган бўларди.

Сугдиёнада Спантамаънодан бахтлироқ одам борми? О, Мароканд, рўёбга чиқайётган орзулар шаҳри! Болалик кунларимдан бери чидаганим хўрланишлар тугайдиган кун келди. Усмирлигимни заҳарлаган паст назар билан қарашлар, аччиқ қочиримлар, ғашингни келтирадиган имо-ишоралар ва тўғридан-тўғри ҳақсратлар энди ҳеч қачон тақрорланмайди. Семурғ сингари сенинг қадимий минораларинг узра қанот қоқиб юрибман, эй Икки Бошли Қушлар шаҳри! Сиёвуш авлоди қуриб кетмади, унинг уруғи янги шуҳрат учун униб чиқди. Эй зулумот қаърида овораи жаҳон бўлиб юрган аждодлар! Аламзада юзларингизни бир лаҳза

қувонч табассуми ёритсин — бугун авлодингиз Спан-тамаъно номи ҳамма тириклар тилида янграйди.

Бугун Сугдиёнада Спантамаънодан бахтлироқ одам борми? Мана мен сербар дераза ёнида ўтирибман, Сугдиёнанинг энг олди гўзали, Сиёвуш авлодига мўносиб маъбуда меннинг тиззамга бошини қўйди. Мен унинг ҳаяжонли нафасини эшитяпман. У менинг қўлларимдан бўсалар олмоқда. Яхшилик тангриси Охурамазда нурафшон нигоҳини бизда тўхтатди, зангори туман юмшоқ йўргаги билан бизни ўраб олмоқда ва гўёки булутлар устида, чирик ердан баланд-баландларда парвоз қилиб юргандай хаёлдамиз. Зарафшон қирғоғидан эсаётган ёқимли сабо очиқ елкаларимизни силаб ўтмоқда. Ва биз нафасимизни ютиб, бутун тирик мавжудотни яратган Анахита овозига қулоқ солмоқдамиз.

Сугдиёнада ким Спантамаънодан кўра бахтлироқ! Шоҳлар шоҳи, тангри Аммон ўгли Исқандар Зулқарнайининг ўзи мени севимли инисини қучган оғадай қучиб турибди. Мен ундан кўпдан-кўп совғалар олдим. Мен у билан бир қадаҳдан май ичдим. Олижаноб Исқандарнинг номи минг-минг йиллар барқарор бўлсин. О, донишманд Паллант, сендан миннатдорман, чунки сен шубҳаларимни тарқатиб юбординг. Ҳа, Исқандар даврида Сугдиёна эркин нафас олди, халоскорни шарафлаб, Мароканд тантана қилмоқда. О Мароканд, ушалаётган орзулар шаҳри! О Мароканд...

Сукупатни кимнингдир аччиқ фарёди тилка-пора қилди.

— Спита-ме-е-ен!

Спантамаъно титраб кетди. Заро чўчиб бошини кўтарди. Пастда ўнлаб итлар даҳшат билан ҳура бошлади. Саройга кираверишда кимнидир сўйил билан уришди шекилли, у яна алам билан фарёд чекди:

— Спита-ме-е-ен!

Спантамаъно хотинини ўзидан узоқлаштирди ва ирғиб ўрнидан турди. Бу даҳшатли фарёддан унинг томиридаги қони музлаб кетгандай бўлди.

— Баро!— чақирди у бўғилгудай бўлиб. Шу заҳотиёқ қўшни хонадан паҳлавон йигит кириб келди. Унинг забардаст қўлида шам милтирарди.— Машъалларни олинглар... билинглар-чи, ким у!..

Шу пайт яна чинқириқ — ваҳимали чинқириқ эшитилди, кимнингдир тилини суғириб олишгаётгандай, терисини шилишгаётгандай эди.

— Спита-ме-е-ен!

Қўрқувдан бақа бўлиб қолган Спантамаъно билан Заро бир-бирининг пинжига суқилганча дераза олдида турарди. Хос соқчилар тўдаси пастда шовқин соларди. Машъаллар шуъласи безовта юзларни ёритарди. Дарвоза гижирлаб очилди. Бошқа хос соқчилардан олдинда Баро билан Варахран қандайдир одамни қўлтиқлаганча кўтариб келишарди. Улар орқасидан юзига парда тутган қиз эргашиб келарди. Жангчилар дарвозани ёпиб, ҳовлига ўтишди ва муолиш бурчида кўздан ғойиб бўлишди. Бир неча дақиқада кейин юқорига чиқиладиган тош зиналарда хос соқчилар одим шарпаси эшитилиб, яқинлаша бошлади. Баро билан Варахран қонга беланган кишини хонага олиб киришди. Унинг боши, кифти, қўли ва ҳатто оёқларида қон доғлари қорайиб турарди.

— Ерга ётқизинглар,— буюрди Спантамаъно.— Машъалларни яқинроқ келтиринглар! Унгариб қўйинглар!

Баро бу бахти қарони унгариб қўйди-ю, ҳайратдан ўзини орқага ташлаб, қичқириб юборди.

— Баланд!

Ҳа, бу Паллант эди. Аммо бу Спантамаъно яқиндагина кўриб келган Паллантга сира ҳам ўқшамас эди. Унинг донишмандона пешонасини янги қонли жароҳат кесиб ўтганди. Бурнининг учи ва лабларида қотиб қолган қон доғлари...

— Оғзига мусаллас қуйинг,— деди Спантамаъно.

Қучли мусалласдан бир қултумгина ютингач, Паллант ўзига келиб, хира кўзларини очди-да, ҳўнграб йиғлай бошлади.

— Улар ҳаммани қириб ташлашди!— деди у титроқ қўллари билан юзини артар экан.— Кексаларни ҳам. Аёлларни ҳам. Болаларни ҳам. Ҳаммани! Фақат Эгина иккимиз тасодифан омон қолдик. О Адрас-тея, муқаррарлик маъбудаси!..

— Ким ўлдирди?— Спантамаъно дўстининг кифтларига ёпишди.— Кимни ўлдирди?

— Александр шаҳримизни вайрон қилди.

— Нима?!— Спантамаъно чайқалиб Паллантдан узоқлашди. Суғд бир нима демоқчи бўлар, лекин то-

моғига нимадир тикилиб қолгандай эди. У фақат хос соқчиларига кўз югуртириб чиқди.

— Тўғрими шу?— Варахран Эгинага ўгирилди. У бурчақда ғарибона бош эгиб турарди. Устидаги ҳўл ва кир ёпинчиғи кулранг тупроққа беланган.

— Ҳа,— алам билан пичирлади юнон қиз.

— Унга яна мусаллас беринг!— хириллади Спан-тамаъно бир оз ўзига келгач.

Бир қадаҳ мусаллас Паллантга қувват берди. У ўзини босиб олди ва оғир-оғир хўрсиниб, инграб гапга тушиб кетди.

— Спитамен, илгари сенга ўз ўтмишимиз тўғрисида гапириб бермаган эди. Уялган эдим. Мен эллинларнинг бронхид руҳонийлар уруғиданман. Менинг аждодларим бу ерлардан узоқда, Эгей денгизи бўйидаги Милет шаҳрида истиқомат қилишарди. Эрон шоҳи Қайхусров оёғи Милетга етмагунча бронхидлар ҳам нималигини билишмаган. Худоларнинг соф олтиндан қуйилган улкан-улкан ҳайкаллари форслар қўлига тушмасин деб бронхидлар уларни тупроққа кўмишган. Қайхусров шаҳарни эгаллагач, қоҳинларни тутиб олган ва ҳайкаллар кўмилган жойни билиш учун уларни калтаклаб сўроқ қилган. Бир неча кун уларни қийнаб азоблаган. Ниҳоят қийноқларга бардош беролмаган бир чол сирни очиб қўйган. Олтиндан ясалган худолар форслар қўлига ўтган. Шундан кейин элладаликлар бизни ёмон кўриб қолишган ва ҳар бир бронхидни сотқин ҳамда худофуруш деб эълон қилишган эди. Қасосдан қўрққан бронхидлар Шарққа, Суғдиёнага кетишган эди. Улар билан бирга Элладанинг Карий қабиласи ҳунармандларидан бир қисми ҳам бу ерга кўчиб келган эди.

Ушандан бери орадан юз эллик йил ўтди, қачонлардир бўлиб ўтган воқеани қарийб ҳамма бронхидлар унутиб юборган эди. Бугун гетайралар бўлинмаси бошида Александр келаётгани ҳақидаги хабар етиши билан шаҳарчамизда шодланмаган бирорта ҳам одам қолмади.

Биз байрамдагидай энг яхши кийимларимизни кийиб, ясаиб олган эдик. (Паллант ўз устидаги қимматбаҳо, аммо тилка-пора қилинган кийимини кўрсатди). Биз македонлар истиқболига асал ва шароб тўла идишлар кўтариб чиққан эдик. Мева-чева, сабзавот ва узум солинган саватларнинг оғирлигидан эшакларнинг бели синай дерди. Лабларда қувонч

табассумлари жилва қиларди. Саховат қалблари ланг очиқ эди. Успиришлар Аполлонни шарафлаб мадҳиялар куйлашарди. Сен, Спитамен, беш йил боғона юртларда саргардон бўлиб юрдинг, шу беш йил мобайнида ватан фироқида қанча ўртандинг. Биз эса ватанимизни юз эллик йил кўрмаганмиз. Александрни кўрганимизда юзларимиздаги ажинларни текислаб юбориш учун бизни ватанимизнинг ўзи излаб келгандай туюлган эди.

Паллант яна ҳўнграб юборди.

— Маълум бўлдики, улар аждодларимиздан бири қилган жиноятни унутишмаган экан. Улар ҳаммани қириб ташлашди! Ағдарилган-гўнтарилган кўзалардан тўкилган мусаллас билан кексалар қони қўшилиб кетди. Болаларнинг бошлари тўкилган анорлар қатори думалай кетди. Македон отларининг тўёқлари узум бошлари билан хотин-қизларимиз қўлларини босиб, янчди... Мен жонсиз жасадлар орасидан судралиб чиқиб, Эгинани ертўладан топдим ва жар, сойлардан эмаклаб Марокандга етиб келдик. Менга айт-чи, Спитамен,— юнон суғдга қараб қаддини кўтарди, унинг кўзлари ҳамдардлик тиларди,— бир кишининг жинояти учун бутун уруғи, уларнинг узоқ авлодларини қириб ташлаш ваҳшийлик эмасми? Буюк Афлотуннинг шогирди Арастудан тарбия кўрган одам ана шундай иш қилди...

Паллант ҳасрат билан қўлларини ёзганча жим бўлиб қолди. Спантамаъно узоқ сукут қилди. Ҳа, Искандар мугамбирлик қилиб ўзини кўрсатгандай яхши одам эмас экан. Аҳмоқ! Унинг мақтовларидан шундай шишиб ақлингни йўқотиб қўйдингки, хавф-хатарни мутлақо унутдинг! Тўғри, сени ҳақ йўлдан шу Паллант тойдирди. Лекин бу бечоранинг мутлақо гуноҳи йўқ. Чунки ўзи Искандарга ишонарди, мана, ўзи ана шу ишончининг жазосини тортиди. Искандарнинг Марокандга келганига бир ой бўлмасданоқ, мана, аллақачон қон ҳам тўкила бошлади.

«Аммо...— Спантамаъно зўр бериб чаккасини қашиди,— аммо суғд қони тўкилаётгани йўқ. Бронхидларни жазолаш юнонларнинг ўз иши. Спантамаъно ўзгаларнинг ишига аралашгани яхшими? Ҳеч бир алоқаси бўлмаган жойда бировларнинг ишига аралашиб Сиёвуш авлодига муносиб ишми? Ахир Искандар бирорта ҳам суғдга қўл теккизгани йўқ-ку».

Хос соқчилардан бирининг кириб келиши унинг хаёлларини бўлиб қўйди. Жангчи деди:

— Мен уйга борган эдим. Отам сарой хизматчиси. Отамнинг айтишича, кеча юнон бошлиқлари ўртасида тортишув чиқибди, Зулқарнайн ўзининг бир кўкрак эмишган укасини ўлдирибди.

Хос соқчи келтирган янгилик ҳаммага Паллантнинг ҳикоясидан ҳам қаттиқ таъсир қилди. Сугдлар қадим-қадим замонлардан бери она сутини муқаддас ҳисоблашарди. Бир кўкракдан сут эмганларни умр бўйи узилмас қардошлик иплари боғлаб турарди.

— Сен, юнонлар бизни форслардан озод қилади, деган эдинг,— мурожаат қилди йўлбошчига Баро,— аммо уларнинг эрони каллакесарлардан нима фарқи бор?

Бу сўзлар Спантамаяннинг иккиланишларига чек қўйди. У бир қарорга келди.

— Варахран!

Мисгар ўз бошлиғи ордидан бошқа хонага эргашиб чиқди. У ҳатто Марокандда ҳам Спантамаянни ташлаб кетишни истамасди. Кекса Фрад кўргани келган ўғлини бозордаги торғина устахонада қолишга қанчалик уринмасин, Варахран кўнмади.

— Беш юз аскар олгин-да, Искандар ордидан етиб бор. Сизларни унга ёрдамга юборганимни айтасан. Бегона подшонинг ҳар бир қадамига кўз-қулоқ бўл, чопар юбориб тур. Хавф тугилгундай бўлса — орқага қайт. Тушундингми?

— Ҳа.

— Ҳозироқ йўлга чиқ!

Варахран шошиланич чиқиб кетди. Заро билан Эгина уйнинг хотинлар бўлимига ўтишди. Ҳолдан тойган Паллант уйқуга кетди. Аммо Спантамаян узок вақт кўз юмолмади. Паллант келмасдан бурун бошида айланган ҳаяжонли фикрлар учун энди хижолат бўлмоқда эди. «Бутун Сугдиёнада Спантамаяндан бахтлироқ одам борми?» Эҳ сен, эшшак! Спантамаяндан бахтсизроқ одам борми?— деганинг яхшироқ эди! Воқеалар ривожи қаср ва нимага қаратилган? Бу ишларнинг боши ердаю оёғи осмонда бўлиб кетмасмикан?

— Спантамаян!— эшитди сугд қайтиб кирган Заронинг ташвишли шивирлашини.— Нима қилмоқчисан?

— Нимани сўраяпсан?— деди у майингина.

— Нега Варахранни у ёққа юбординг?

— Қаерга?

— Искандар кўшинлари ордидан.

— Керак, маъбудам.

— Утинаман сендан, жоним, юнонга қарши ёмонликни ўйлама. Агар Зулқарнайн билиб қолса...

— Ҳаммаси яхши бўлади, ҳилолим, ҳаммаси яхши бўлади. Мен қуч-у, ҳеч нарсаинг ташвишини қилма.

«КИРЕСХАТА! КИРЕСХАТА!..»

Улар шу кун кеча яқин ҳолиблар диёрига етиб келишди. Бу халқ ҳеч қачон ер ҳайдаш учун ҳайвонларни қўйга қўймайди, ширин-шакар мева, сабзавот етиштирмайди.

Аполлоний-Родовий, «Аргонэтика»

Искандар кўшинлари Мароканддан чиқиб, Зарафшон водийси бўйлаб шарққа йўл олди ва чекинаётган форслар талаб, абгор қилган Панжакеитдан ўтиб, истеҳком қишлоқ Заҳматга етиб келишди.

Бу ерда йўл ҳар томонга бўлиниб кетарди. Зарафшонинг юқори оқимидаги тоғли ўлкаларга олиб борадиган сўқмоқ тўғрига қараб кетарди. Бақтриялик Вахшунварта ўша ёқда қаердадир ўрнашиб олганди. Иккинчи сўқмоқ дарё ва унинг ортида юксалиб турган тоғни кесиб ўтиб, жанубда, Оке томонида гойиб бўларди. Учинчиси эса шимоли-шарқ томонга, машҳур Киресхата томонга борарди. Искандар ана шу йўлга тушиб олди.

— Киресхата!— куйларди гетайралар.

— Киресхата!— гижирларди қилич осиб юриладиган қайишлар.

— Киресхата!— чирсилларди гулханда ёнаётган наъматак шохлари.

— Киресхата!— дерди қияликлардан тушаётиб бир-бирига урилаётган шағал тошлар.

— Киресхата!— бўғиқ тарсилларди саратон иссягидан ёрилаётган қақроқ ерлар.

Македонлар ер юзининг одоғига қурилган деб эшитган шаҳарга тезроқ етиб боришга шошилардилар. Шунда Искандар чор-ночор орқага қайтишга

мажбур бўлади. Уйга!— бу сўзни ўн минглаб кишилар қисқа қўним пайтларида, уйғонаётиб ёки уйқуга кетаётиб ичларида такрорлардилар. Аммо Клит тақдирига дучор бўлмаслик учун ҳеч ким уни овоз чиқариб тилга олмасди.

Искандар ҳам сукут сақларди. У лашкарбоши ва қўшинларнинг янги ғалаёнидан чўчиб, пинҳон режаларини ошкор қилмасди. Ҳозирда ҳар қандай ғалаён тузатиб бўлмас фалокат билан таҳдид соларди.

Искандар босиб олган мамлакат нафасни ичга ютиб, дам сақларди. Суғдлар янги ҳукмдорни диққат билан кузатишар, ножўя босилган ҳар бир қадам, таваккал қилинган ҳар бир ҳаракат умумий кўзғолон, исёнга сабаб бўлиши мумкин эди. Подшо аскарларига ўзларини сипо тутиш, маҳаллий аҳолини ранжитмаслик тўғрисида буйруқ берди. Уғирлик олдини олиш учун у Марокандаёқ савдогарлардан ҳамма керакли нарсаларни сотиб олишни буюрган эди. Нон ва гўшт етарли эди. Аммо ем масаласида янглишишибди. Йўлда ўтлоқлар кам бўлиб чиқди. Ғамланган арпа ўнинчи кундаёқ адо бўлди — оғир тоғ йўллари ҳайвонларни ҳолдан тойдирар, аскарлар отларига одатдагидан икки баравар кўп ем беришга мажбур эдилар.

Бирор жойга қўниб, нафас ростлаш, сафларни бўлакларга бўлиб, отликларни кичик-кичик тоғ ўтлоқларига тарқатиб юбориш мумкин эди. Аммо Искандар шошиларди. Бундан ташқари, тўсатдан ҳужум қилиб қолинса, дараларга тарқалиб кетган қўшинларни тезлик билан бир жойга тўплаб бўлмасди. Тоғликлардан арпа сотиб олишга қарор қилинди. Искандар Дракилни чақиртирди. Марафонлик энди озиқ-овқат ва ем-хашак билан таъминловчи бўлиб олган эди. Шоҳ Дракилга бир ҳамён олтин берди:

— Қишлоқларга одам юбор. Ҳақини тўғри тўлаб, зудлик билан қайтишни буюр.

Дракил ҳамёнини кўргандаёқ томоғига тикилган тупугини ютиб юборди-да, тангаларни қўйнига солиб, ҳаммаси жойида бўлади, деб ҳукмдорни ишонтиргача шошилиб жўнаб кетди. Лекин Дракил карвонга боришдан олдин ўз чодирига биқиниб олиб, дирҳамларни қайта санаб чиқди.

— Шунча олтин ёввойиларга тегадими,— ғўлдиради савдогар ва тангаларнинг ярмини ўз тўрвасига ағдарди.— Шунисиям бўлади. Бу ёввойилар ким-

сан — Искандарнинг элчилари билан савдолашиб ўтирмас, ахир.

У хурсанд ҳолда карвон ёнига келди-да, чўтир Лаэрт билан суҳбатлашгач, қолган олтинни унга топширди.

— Ёввойиларга ҳақини тўғри тўла, кейин, бошинг бориб оёғинг келсин,— деб буйруқ берди дўстига.

«Жаҳаннам ютсин сени,— ўйлади чўтир Лаэрт.— Шунча пулни ёввойиларга бериб қўяр эканманми? Шунисига ҳам шукр қилишсин. Ёки биз найза ўйнатишга қодир эмасмизми?»

Бўлинма тоққа кетганча йўқ бўлиб кетди. Македонлар кечгача ўртоқларини кута-кута тоқатлари-тоқ бўлди. Бироқ тун чўкиши билан тоғларда беҳисоб гулханлар ловиллай кетди. Македонларга минглаб ўтли кўзлар даҳшат солиб тикилиб турганга ўхшарди. Гоҳ-гоҳ манзилгоҳга қулоқни қоматга келтирадиган чинқириқ ва ноғораларнинг безовта гумбурлаган садолари етиб келарди.

Фалокат юз берганга ўхшайди. Искандар душмани андармон қилиш учун сафланишга буйруқ берди. Эрталаб қўшинлар ҳар лаҳзада ҳужумга дуч келишни кутиб аста-секин йўлга тушди. Қоялар чўққисида тоғлиқлар ўралашиб юришарди. Илғор бўлинмада бораётган Феаген Парпансида довонидан ошганларини эслади. Бу ерда ҳам яхшилик чиқмаса керак. Муғамбир ва эҳтиёткор водий аҳолисидан фарқли ўла-роқ тоғликлар дарҳол қуролга ёпишадилар.

Водий торайиб қолди. Йўл энсиз дарага кириб борарди. Подшо тўхташга буйруқ берди. Олдинга айғоқчи жўнатилган эди. Аммо жангчилар юз қадам юришга ҳам улгурмай туриб даҳшатли чинқириқ овзини эшитдилар. Юнон кийими кийган бир кимса қияликдан думалаб келарди. Айғоқчилар юнонни ўрпидан тургазишди ва Искандар олдига судраб келишди. Бу беотиялик Лаэрт эди.

— Сенга нима бўлди?— сўради шоҳ. Лаэрт шунчалик ҳарсиллаб нафас олардики, жавоб беришга ҳам мадори етмади. Унинг устидан совуқ сув қуйдилар. Аста-секин нафасини ростлади ва биринчи қишлоқдаёқ уларни тутиб олиб, калтаклай бошлаганларини айтиб берди. Ким қочишга улгурган бўлса эрталаб уларни ҳам тутиб олишибди. Бўлинма бошлиғи Лаэртнинг бир ўзи тирик қолибди.

— Ёлгон гапирмаяпсанми, ярамас?— дағдаға би-

лаң сўради Искандар. Тоғлиқлар бирон бир сабабсиз юнонларга хужум қилишига унинг ишонғиси нелмаётган эди. Ҳа, айтгандай... тағин ким билсин уларни? Парпансидадагилар доводда тош юмалатишган эди-ку, ахир.— Эҳтимол бирор ноҳўя иш ёки гап билан ёввойиларни ранжитгандирсизлар?

— Адолат маъбудаси Фемида кўриб турибди, ким ҳақ, ким ноҳақ!— деди юнон кўзларини лўқ қилиб.

Искандар унга яқинлашди-да, кўксига титилиб кетган кийим қолдигини юлиб олди ва тасмасида осилиб турган силлиқ чарм тўрвага кўзи тушди. Лаэрт оғиз очмади. Искандар тўрвани ечиб олди, ичига тағгаларни ерга тўкиб, битта-битта санаб чиқди ва Дракилга юзланди.

— Қолган ярми, албатта, сенда бўлса керак?— Марафонлик ғамгинлик билан қўлларини ёйди ва индамай тиз чўкди.

— Сизлар мақсадимни чиппакка чиқардингиз, пасткаш ўғриллар, ҳозир адабимизни бериб қўяман, газаб билан деди подшо.— Ечиларинг!

Искандар яқиндан буён форс подшолари одатини қилиб қизил дарахдан йўнилган йўғон таёқни ўзи билан олиб юрарди. У ёнбон томондан келиб, бир-бирларига қийиб қўйилган тўртта оёқ остига қулочкашлаб таёқ билан ура бошлади. Дракил ва Лаэрт чўнқа болалари каби чиққиришарди. Искандар бошлаб ўн қалтак туширгач, гетайраларни чақирди-да, гуноҳкорларни аравага элтиб ташлашин буюрди. Уларнинг гуноҳи шундай катта эдики, гуноҳлари ни мадигини англашга ақли қосирлари ожизлик қиларди. Подшо эса узил-кесил ҳукмини қулайроқ фурсат келгунга қадар кечиктиришга қарор қилди. Ҳозир тоғлиқлар тақдирини ҳал қилиш керак эди.

— Битта эллининг ҳаёти,— деди Искандар гетайраларга,— мингта ёввойининг ҳаётидан қимматроқ. Бутун Сугдиёна шуни билиб қўйсин.

Подшо олтита камончи, палаҳмончи бўлинмаларга илон изи сўқмоқлардан юқорига, қоя чўққиларига кўтарилиш, тоғлиқлар ортига айланаиб ўтиш ва икки томондан хужум қилиб, уларни дарага суриб тушишга буйруқ берди.

Режаси амалга ошди. Камон ўқи ва қўрғош зўлдирдан мингга яқин тоғлиқ халок бўлди, қолганлари қочиб кетди. Осиёликларнинг бир қисми халос бўлиш учун арқонларга осилиб дарага тушар, бу ерда эса

зарби зўр македон бўлинмасининг эгри махайраларига дуч келарди.

Аммо тоғлиқлар билан жанг шу билан тугамади. Македонлар энди текис майдонга чиқишга улгурар-улгурмас ён томондаги юмалоқ тепа ортидан жанговар болталар билан қуролланган отлиқлар булутдай ёпирилиб келди. Бу шундай қутилмаганда рўй бердики, гетайралар ўзларига келгунча тоғлиқлар уларнинг олдинги сафларини янчиб ташладилар. Қандайдир жасур йигит, тишларини гижирлатганча тўғри Искандар ёнига ёриб кирди-да, унинг боши узра ойболтасини ўйнатди. Искандар бақириб юборди ва қалқон билан ўзини тўсди. Тоғлиқ шундай зарб билан урган эдики, ойболта олтин қопламали қалқонни парчалаб, бронза совутни ҳам кесиб ўтиб тағгри Аммон ўғлининг чап елкасини қаттиқ яралади.

Шу лаҳзада Птолемайос Лаг баҳодир осийликка пайза санчди, Фердикка эса ёнбошига ағдарилётган ҳукмдорни ушлаб қолди.

— Биттаси ҳам қолмасин!— шивирлади Искандар гезарган лаблари билан.— Биттаси ҳам қолмасин!

Фердикка хушдап кетган подшони кичик хос еоқчилар қўлга берди ва карнайчиларга ишора қилди. Узини ўнглаган гетайралар текис майдон бўйлаб ёйилиб, душман отлиқларини ўраб олди. Беш йилдай бери шундай ҳолларда нима юз берган бўлса, бу гап ҳам шу бўлди: ингичка пайзалар, қалта сопли ойболта ва ўқ-ёй билан қуролланган тоғлиқлар гетайраларнинг узун ва бақувват улобидон дарахтидан ясалган пайзаларига бардон бера олмадилар.

Қочиб қутулишнинг иложи йўқ эди, шунинг учун улар бронза ханжарлари билан имкони борича, токи битталари ҳам қолмай ваҳшийлашиб кетган отлар туёғи остига қулаб битмагулларича жанг қилдилар. Македонлар улар жасади тепасида тўпланишди ва галаба нишонаси сифатида узун пайзалари учини қовуштиришди.

Шу маҳалда голпитлар, қиличбозлар, камончилар ва палаҳмончилар пиёда тоғлиқлар ўрнашиб олган тепаликка хужум қилмоқда эди. Уларнинг бир қисми қиличдан ўтказилганди. Бошқалари ўзларини қоядан ташлаб, ўткир тошларда мажақлашиб кетди. Жангда қатнашган ўттиз минг тоғлиқдан саккиз мингга яқин одам тирик қолган эди.

— Яхши,— деди ўзига келган Искандар Фердикка унга шуларни хабар қилганда.— Аммо биз жангсиз иш битиролмаганимиз яхши бўлмади. Йигирма икки миң ёввойиннинг ҳалок бўлгани ҳақидаги хабар Марокандга етиб боради ва суғдлар орасида норозилик туғдиради.

— Лекин биз бугун тор-мор келтирган ёввойилар суғд эмас,— эътироз билдирди Фердикка,— улар ўзларини «узрушон», мамлакатларини бўлса Узрушона деб аташар экан.

— Бари бир уларнинг тили ҳам, қони ҳам суғдлар билан бир. Ҳозироқ Марокандга, Гефестион ёнига одам юбор. Ҳамма нарсага тайёр бўлиб турсин. Бирор гап бўлса қатъий ҳаракат қилсин. «Халоскорлик» ўйини Дракилнинг шарофати билан бой берилди, жаҳаннам ютсин уни. Спитаменга эса бирор ишончли баҳона топиш керак. Ҳа! Сиёвуш авлоди бизга қўшиб юборган одамни буёққа чақириб кел-чи.

Фердикка Варахранин эргаштириб келди. Марокандлик подшо олдида тиз чўкди ва Искандарнинг боғлаб қўйилган елкасига қараб, нола билан дуо ўқиди.

— Ҳа, кутилмаган воқеа бўлди,— хўрсинди Искандар,— афтидан, Киресхатага ўрнашиб олган форслар узрушонларни менинг қўшинимга ҳужум қилишга кўндирибди. Бундан нима чиққанини ўзинг кўрдинг. Спитаменга чопар юбориб, ҳукмдорингга айтгин, у безовта бўлмасин. Мен унинг ва ўзимнинг душманларимни жазоладим, бундан кейин ҳам жазосини беравераман. Агар Спитамен буёққа мингта отлиқ юборса ва тоғларга тарқалиб кетган ғалаёнчиларнинг қолган-қутганини тинчитиб қўйса яхши бўларди. Гапимни тушундингми?

— Ҳа, жаноб. Сен буюрганча қиламан,— жавоб берди Варахран соддадиллик билан.

Узрушонлар нима учун македонларга ҳужум қилганини суғд ўзидан ёмон билмаслигига Искандар шубҳа қилмасди. Шунингдек, у Спантамаъно олдига бундан бир соат бурун чопар жўнаб кетганини ҳам каромат қила олмасди.

Клитарх сўзи:

«Узрушонлар билан бўлган жангдан кейин Александр қўшинлари улуг Яксарт дарёси бўйига чиқди.

Айтишларича, у шимоли-шарқдаги самовий тоғлардан бошланади, бепоеън чўл-саҳроларни кесиб ўтиб, уч ирмоққа бўлинади ва массагетлар ўлкасидаги Оксиана¹ кўлига қуйилади. Биз Яксарт дарёсига қиргоқларини қоялар қисиб турган жойдан чиқдик, бу ер тор ва ўтиш учун қулай². Ихчам водий Фаргона мамлакатига ўтиш йўлини ҳосил қилган. Бу ихчам тоғ йўлида, айниқса тонготар пайтида ғарб томонда ястаниб ётган саҳродан кучли шамол эсади.

Яксартнинг жанубий қиргоғида узрушонлар яшайди. Улар тоғдаги қабиладошлари билан бўлган воқеаларни билганлари учун бизни душманлик билан қарши олишди. Яхши сўзлар ҳам, дўқ-пўпнсалар ҳам шаҳар дарвозаларини очишга уларни мажбур қила олмади. Александр ҳарбий кўрғонларни ҳужум билан олишга буйруқ берди. Биринчи бўлиб Ғазо номли шаҳар атрофида хандақлар қазилди, кўтармалар қурилди, шундан кейин манжанақ, полибол ва онагрлар ишга солинди. Аҳолини зўлдир ва ёй ўқи билан уйларига қочишга мажбур қилган македонлар шаҳар деворига чиқиб олишди ва кўрғонга киришди. Ғазодан кичикроқ бўлган тўрт шаҳарни девор минораларига нарвон қўйиб, ўқчилар ва қамал қилиш ускуналари ҳаракатини уйғунлаштириш натижасида икки кундаёқ эгалланди.

Қолган иккита энг катта шаҳарни — Мамакен билан Киресхатани кўп қурбонлар бериш эвазига эгалланди. Маҳаллий аҳоли қаттиқ қаршилик кўрсатди. Мамакен аҳолиси жуда ҳам жасур. Улар бутун уруг-аймони билан кўрғонга кириб олган, бошқа уруғдан ҳеч кимни у ерга киритмайди. Уларнинг кўрғон-қалъаси девори ҳаддан ташқари қалин, ўртасида молхоналари бор. Мамакенлар девор орқасида ўзларининг тор гумбазсимон уйларида овқат пишириб, еб-ичишади ва ухлашади. Мустаҳкам кўрғонга кириш учун девор остидан лаҳм қозишга тўғри келди.

Биз Киресхата ёнида ҳам кўп азият чекишга мажбур бўлдик. Биз кутгандек бу ерда форслар йўқ экан. Улар аллақачон шарққа қочиб кетган экан.

Шаҳарни маҳаллий аҳоли мудофаа қиларди. Жондиллар македонлар ҳужумини шундай жасорат билан қайтаришардики, бу ҳатто Александрни ҳам ҳайрон

¹ Оксиана кўли — Орол денгизи.

² Ҳозирги Бекобод атрофида.

қолдирди. Қамал жуда ҳам чўзилиб кетгани сабаб-ли, подшо ўзининг оғир ярадорлигига қарамай, го-лит бўлинмаси бошида туриб девор остидан оқова сув ўтадиган, ҳозир қуриб ётган ўзан орқали шаҳар-га кирди. Қиресхата мағлуб бўлди.

Шундай қилиб, таңгри Аммон ўгли дарё бўйидаги етти шаҳарни бўйсундириб, улар аҳолисини қул қи-либ олди».

Киресхата! Киресхата!.. У македонлар умидини чиппакка чиқарди. Бу ер дунёнинг чеккасига ўхша-майди. У аллақаерларда, узоқ-узоқларда бўлса ке-рак. Унга етиб бориш учун яна беш йил, эҳтимол ўн йил керак бўлар. Жангчилар нолишга ўтдилар. На-ҳаёт Искандар бу ерда ҳам тўхтамаса, наҳот қўшин-ларини Яксартдан нарига, оснеликлар мамлакатининг яна ҳам ичкарасига бошлаб борса?

Айниқса пэон ва агрианлар манзилгоҳида норози-лик кучли эди. Фракийлар мудом ўз қўрқмасликлари билан ажралиб туришар, лекин Искандар қўл остида истар-истамас жанг қилишарди. Чунки македон под-шоши уларнинг мамлакатини куч билан босиб олган ва уларни мажбур қилиб шарққа ҳайдаган эди.

Сугдиёна бозорларида маҳаллий халқ билан сугд-ча, ўзаро эса фракийча гаплашадиган қари кўчман-чилар учраб қоларди. Улар ўзларини «дахлар» ва «буюк гетлар» деб аташарди. Ҳайрон бўлган фракия-ликлар боболарининг Болқонга шарқ саҳроларидан кўчиб келган киммерийлар ҳақидаги ҳикояларини эс-лашарди. Фарбдаги дах ва гетлар ҳақида хотирла-шарди. Оснелик «дахлар» ва «буюк гетлар» гарчи европалик фракийларга мутлақо ўхшамасалар ҳам уларнинг томирида қариндошлик қони оқаётганига амин бўлишарди. Айниқса маҳаллий халқ йўлбошчи-си Спитаменнинг ташқи кўриниши қуйиб қўйгандай фракияликнинг худди ўзи эди. Пэон ва агрианлар наздида ўзларининг яқин қариндошларига қўл кўта-раётгандай туюларди.

Искандар ҳаммасини кўрар, эшитар ва билиб ту-рар эди. Нотик Демосфен сингари ақлли, жўшқин ва гўзал сўз билан одамларни руҳлантириш керак. Аммо подшонинг жароҳати шундай оғриб, азоб бе-рардики, у қанчалик ҳаракат қилмасин, юрагидан би-рорта ҳам илиқ сўзни сиқиб чиқара олмасди. Таңгри

Аммон ўгли бутун вужуди билан газабланаётганини аниқ кўрсатиб, бу билан атрофдагиларни ҳам газаб-лантириб Яксарт соҳилида дайдиб юрарди.

Бу орада, Шарқда айтганларидай, ишнинг оёғи ос-мондан келмоқда эди. Бир кун яқиндагина Искан-дар ўтиб келган тоғдан икки ёлланма юнон аскарни ҳовлиқиб келиб қолди. Улар ноҳус хабар келтириш-ган эди. Гетайралар тоғ ораллигида дошини бериб, тор-мор келтирганига қарамай, узрушонлар яна қўл-га қурол олганлар ва Мароканд билан Қиресхата орасидаги қишлоқ, шаҳарларда тартиб сақлаш учун подшо қолдирган юнон бўлинмаларини қириб таш-лаганлар. Жануб, Сугдиёна йўли кесиб қўйилган эди.

Ёлланма аскарлар қароргоҳга кунботар пайтда етиб келишган эди. Тунда, соқчилликда турганлардан ташқари бутун қўшин ухлаб ётганда эса таңгри Аммон ўгли забт этган етти шаҳарга галаёпчилар ҳужум қилди. Ичкаридаги маҳаллий аҳоли ёрдами билан уйқудаги македонларни калтаклай бошлади-лар. Узрушонларни қувиб юборишди, лекин шундан бери бирор кеча осойишта ўтгани йўқ. Тоғлиқлар гоҳ тепаликларда тўпланишар ва Искандар қўшин-ларини камондан ўққа тутушар, гоҳ ўчаётган тулхан-лар томон бекиниб келишар ва мудраётган пиёдалар-ни сўйиб кетишар, гоҳ айгоқчи ва чопарларни тутиб олишар эди.

Яксартнинг ўнг томонида, Ғазо ва Қиресхата рў-парасида кигиз қалпоқли отлиқ одамлар тўплана бошлади.

— Булар ҳам узрушонларми?— сўради Искандар чақириб келинган уч маҳаллий кишидан.

— Йўқ,— жавоб қилди бири,— булар сак-тигра-хаудлар.

— Яксартлар,— қўшимча қилди иккинчиси.

— Сартлар,— деди учинчиси.

— Демак, у ерда уч хил халқ яшайди.

— Битта. Лекин ҳар хил ном билан аталади. Ҳам-масига уларнинг қалпоқлари сабаб. «Тиграхауд» де-гани «учқир қалпоқ» дегани. «Яксарт»—«бир калла-дор» дегани, «сарт» дегани эса «Калладор» бўлади.

— Улар қайси тилда гаплашади?

— Бизнинг тилимизда...

— Бир сўз билан айтганда, скифлар,— кинояли жилмайди Искандар.— Нимага тўпланяпти улар?

Чоллар сукут сақларди. Шимолга, Шошга йўл кесиб қўйилган эди.

Уч кундан кейин Ғазо шиддатли ҳужумга дучор бўлди, аммо бутунлай бошқа томондан, ғарбда ястаниб ётган сахро томондан...

Номаълум отличлар келиб шаҳар ташқарисида ивирсиб юрган бир неча жангчини ўлдириб, македонларнинг тўрт юз отини ҳайдаб кетди. Уларнинг изи жазирама, сувсиз сахрога қараб кетган эди, улар орқасидан юборилган гетайралар ортга қайтишга мажбур бўлди.

— Булар қайси қабиладан?— сўради Искандар маҳаллий кексалардан.

— Тиай-тара-дайра саклари,— деди бир чол.

— Апасаклар,— деди иккинчиси.

— Дарё одамлари,— деди учинчиси.

— Улар қайси тилда сўзлашади?

— Бизнинг тилимизда.

— Қисқаси, скифлар.

Искандар яна истехзоли кулди. Ғарб йўли ҳам кесилган эди. Бу ҳол гўё подшони хурсанд қилаётганга ўхшарди.

Кейинги кун яна шарқдан осиеликлар ёпирилиб келди. Улар шовқин-сурон билан Қиресхатани қуршаб олдилар ва қўға билан ёпилган томларга ёниб турган камон ўқи ёғдира бошладилар. Ёнгин кўтарилди. Отлиқлар ҳўкиз подасини ҳайдаб қумлик ва ботқоқликка кириб ғойиб бўлдилар.

— Бугун қандай қабила келган эди?— яна чолларга мурожаат қилди Искандар, бодом гули тикилган тўрт бурчакли қора дўппини кўрсатиб.

— Фарғона!— жавоб берди чоллар бир овозда.

— Қайси тилда гаплашади?

— Бизнинг тилимизда.

— Скифлар,— Искандар бошини сарак-сарак қилди. Шарқ томонга ҳам йўл берк эди.— Қанчаки скиф бўлса, ҳаммаси менга қарши бош кўтараётганга ўхшайди. Уларни кимдир гижгижлаяпти. Бу биродарим Спитамен эмасмикин?

Искандар янглишмаган эди. Эрталаб Мароканддан чопар етиб келди. У кийим-кечаги йиртилиб кетган, калтакланиб, қора қонига ботирилган эди.

— Фалокат, Искандар,— чопар подшо чодирига югуриб кирди, ҳаяжони зўридан тиз чўкишни ҳам

унутган эди.— Спантамаъно кўзғолон кўтариб, Марокандни қамал қилди. Бутун Сугдиёна кўзгалди.

Спантамаънонинг кўзғолон кўтаргани ҳақидаги хабар македон подшоси юрагини қоплаб олган ғурур қобигини тешиб ўтди. Бекорчилик кунларида йиғилиб қолган куч ташқарига отилиб чиқди. Ранги оқарган, аммо чаққон, ҳамма ишга тайёр Искандар тепаликка, қўшинлари ҳузурига чиқиб келди, сўнгги муҳим суҳбат учун тўпланганларини ҳамма тушуниб турарди. Бугун ўн минглаб одамларнинг тақдири ҳал қилиниши керак эди. Ҳар ким ўз ичиди: «Етар! Уйга қайтамиз! Қани бу жоҳил бизни юришни давом эттиришга мажбур қилиб кўрсинчи...» деб таъкидларди. Жангчилар шижоат билан бир-бирига жўр бўлиб қичқиришар, ҳеч кимдан қўрқмасликларини, ўзлари ўзларини ҳимоя қилишга қодир эканликларини намоён қилиб найзаларини қалқонларига тўқиллатиб уришар эди.

— Тинчланинг!— бақирди Фердикка.— Александрга қулоқ солинглар!

Шовқин-сурон тинди; жимжитликни фақат дарёнинг бир оҳангдаги шовуллаши билан кўкатлари қуриб қовжираб қолган ўтлоқда ўтлаб юрган тушовланган отларнинг пишқиришигина бузиб турарди.

— Биродарлар!— деди Искандар баланд ва меҳрибон овоз билан. Жангчилар ҳайрат билан бир-бирларига қарашди. Подшо кўпдан бери уларни «биродарлар» деб атамаган эди.— Юракни ўртаётган ҳамма гапни очик айтиш вақти келди. Шундай эмасми?

У майин, осойишта, салмоқ билан сўзларди. Унинг очик гапирини (жангчилар устамонлик билан гапни айлантиришини кутган эдилар) ва дилкаш овози (улар дўқ-лўписа кутгандилар) шу ерда ҳозир бўлганларни ҳангу манг қилиб қўйди. Бир лаҳза бурун қаҳр ғазаб ва ваҳший туйғулар билан турган одамлар энди маҳлиё бўлганча оғизларини очиб қолишган эди.

— Биз озмунча йўлни бирга босиб ўтмадик, озмунча кулфат чекмадик,— давом этди подшо,— ҳар биримизнинг бошимизга тушган машаққат бизни бир умрга қадрдон қилиб қўйди. Шунинг учун ҳар ким кўнглида бор гапни бу ерда очик айтишга ҳаққи бор. Адолат маъбудаси Дика номи билан қасамёд қиламанки, қалбимнинг тўрида ҳеч нарсани яшириб қолмайман. Шунингдек, биродарлар, шу тепалик устида

сизнинг ҳам тўппа-тўғри, виждонан ва қўрқмай гап-ричишгизни сўрайман. Македонлар, эллилар ва фракияликлар, ҳақиқатни айтишга ваъда берасизларми?

— Ҳа, — қичқиринди жангчилар бирга.

— Яхши. Бўлмаса эшитинглар. Кўпчилик македонлар, эллилар ва фракияликлар подшони ёмон кўрадилар. Шундай эмасми? Шундай. Нима учун? Қани, жазоланишдан қўрқмай, ҳаммаинг кўзи олдида истаган одам бу ерга чиқиб, саволимга жавоб берсин-чи? Қасам соқчис Фемидани билан қасам ёл қиламанки, менинг ирода билан у одамнинг бошидаги бирор тола сочига ҳам зарар етмайди.

Ҳеч ким қимирламади. Искандар гапни дўқ-пўписадан бошлаганда эди, одамнинг гапни келтирган бўларди. Ҳазаб эса қўрқоқни ҳам ботир қилиб юборади. Шунинг учун улар нима қилишни билмасдилар. Яқиндагина мардлик билан найзаларни қалқонларга урган қўллар ҳаяжондан шундай бўшашиб қолган эдики, найзаларни зўрга тутиб турарди.

Аммо шу пайт туртиниб-суриниб тепаликка палахмончи чиқиб келди. Тепаликдан нарироқда артиниб турган Дракил дарҳол Феагенни таниди.

— Ҳа, Александр биз сени ёқтирмаймиз! — қаттиқ гапирди марафонлик. Палахмончининг сўзи македонлар ва бошқа қабила жангчиларини бирдан ақлини жойига келтирди. Эсакираш уларни шу ондаёқ тарк этди. Нима учун кенгашига келганлари одамларнинг эсига тушди. — Нима учун? — давом этди сўзида Феаген. — Мана, оталар юртини тарк этганимизга беш йил бўлди. Мана, беш йилдирки, кекса оналарининг кўрганмиз йўқ. Мана, беш йилдирки, Дионис шарафига бўладиган қишқи байрамларда янграйдиган қувноқ кўшиқларни эшитганимиз йўқ. Мана, беш йилдирки, оснеликлар мамлакатига бошланган ланати юриш ҳамон чўзилиб келяпти. Сен уруш бошланмасдан олдин: «Қилган жиноятлари учун форслардан узил-кесил қасос олиш бизнинг бурчимиз!» деган эдинг. Шундайми? Аммо, қасос олиб бўлдикку! Биз ўз ишимизни қилиб бўлдик. Душман енгилди, тумгарақай бўлиб кетди. Яна нима керак сенга? Бизни қаёққа олиб бормоқчисан? Шунча юриш қилганимиз етмайдими? Уйга қайтиш пайти келмадими?

— Уйга қайтамиз!!! — бир овоздан чуғурлашди ўн минглаб одам. Бу овоз дарё шовқинини босиб кетди, тоғ ёнбағридаги буталарда мудраётган қушларни ҳа-

волатди ва қоялар орқасида бекиниб турган узрушонлар қулогини динг қилди.

— Уйгами? — кинояли жилмайди Искандар.

— Одам ўз ватанини эсдан чиқармагани яхши. Аммо... Мана, уйларингизга жуда кетгиларинг келяпти. Нима учун? Уйларингизда нима кутяпти? Наҳот сизни ёруғлик кўрмай ўсган ўша қора кулбаларингиз чорлаётган бўлса? Наҳотки эртадан-кечгача бир парча ерингизда терлаб-пишгингиз келса? Еки қурум босган устахонагизда димиқшни истайсизми? Еки ўлиб-тирилиб қилинган меҳнат эвазига ярим оч ҳолда яшашними? Унумли ери, серсув чашмалари бўлмаган, одамларига нонгина эмас, ҳатто шу офтоб остида макон ҳам етмайдиган гариб ўлка — бечора Эллада сизни нима билан кутиб олади?

Нима учун буёғини ўйлаб кўрмайсиз? Эслаб кўринг-чи: кўпларингиз ватанингизда ҳатто арпа нонга тўйганмидингиз? Мен сизларни шарққа бошлаб келганимдан бери эса мудом бугдой нон емоқдасиз. Эслаб кўринг-чи: сиз ҳозир интизор бўлаётган ўз ватанингизда тузланган балиқдан бошқа бирор нарса кўрганми? Бу ерда эса гўшт, ширин-шакар мева, ажойиб-гаройиб сабзавотларни тановул қилмоқдасиз. Эслаб кўринг-чи: сиз шунчалик кетгингиз келатган ўша Элладада эгингиз бўз кўйлақдан бошқа нарсага ёлчиганми? Ҳозир эса ҳар қайсингизнинг устингизда майин тўқилган матодан ажойиб кийимлар. Ватанингизда юрганингизда сестерций ва оболчақаларингиз кўпмиди? Ҳозир эса ҳар бирингизнинг тўрвангизда озми-кўпми олтин жиринглаб турибди. Буларнинг ҳаммасини берган ким? Александр, Филипп ўғли?

Энг аввало мен гариб кулбангизнинг тўрт деворидан бошқа ҳеч нарсани кўрмаган кўзингизга бутун дунёни очдим. Мен тоғлари, водийлари, балиққа бой дарёлари, унумдор далалари, гуллаб турган боғлари, сершовқин шаҳарлари, бепоён ўтлоқлари ва сон-саноқсиз мол-ҳоллари билан, бутун мавжуд ҳазина дафиналари билан дунёни сизнинг оёғингиз остига ташладим! Олинг! Ҳукмронлик қилинг! Маъқул келган жойларга шаҳарлар қуриг! Уйлар барпо қилиг! Дўкон ва устахоналар очинг! Қуллар сотиб олиб, деҳқончилик қилиг. Гўзал оснелик қизларга уйланиг ёки бўлмаса ўз хотинларингизни чақириб олинг. Қим ман қилади? Қим халақит беради? Сизларни бу

ерга шунинг учун олиб келмадимми? Узимни шунча хавф-хатарга урганим сиз учун эмасми? Сизнинг хотиржамлигингиз учун эмасми елкаминг мажақлангани?

Нахотки Осиё ёлғиз менга керак бўлса? У сизларга даркор! Мен сизга бутун Шарқни ҳадя қилдим. Аммо миннатдор бўлиб, ҳамду сано айтиш ўрнига, мендан порози бўлмоқдасиз. Сиз ҳали кўзи очилмаган кучук болаларига ўхшайсиз. Тумшугини сутга қанча нуқсанг, улар шунча қайсарлик билан оёғини тираб олади. Ёки гапим нотўғрими? Нотўғри бўлса, айтинг!

Подшонинг кўзлари чақнар эди. Шу пайтда ўзининг сўзларига ўзи ҳам ишонмоқда эди. Унинг овози шу қадар ишонтириш қудрати билан жаранглардики, бундан хижолатда қолган минглаб кишиларнинг боши айланиб кетганди. Уларга бу сўзларни Искандар тили билан Адолатнинг ўзи сўзлаётгандай туюлмоқда эди.

Ёлғиз Феагенгина Филипп ўғли оғзидан чиққан сўзларнинг шиддатли оқимига қарши тура олди.

— Агар Шарқда қолиш сенга шунчалик ёқса,— деди у қатъият билан,— майли, қолавер. Биз уйга қайтишни истаймиз.

— Уйга қайтамиз!— яна илиб кетди жангчилар. Феагеннинг гапи подшо сўзлаганда гангиб қолган бошқаларни ҳушёр торттирди.

— Уйгами?— қайта сўради тангри Аммон ўғли. Унинг лабларини ёвуз кулги қийшайтириб юборди.— Маъқул. Мен этагингиздан тутиб турганим йўқ. Кетаверинг! Кетаверинг, агар кета олсангиз!— Кулганча қўлини ёйиб, атрофни кўрсатди у.— Лекин, болаларим, бир арзимас нарсани унутиб қўйибсиз. Қўшин бутун дунёдан ажралиб қолган, шимол томонда, дарё ортида чўғир қалпоқли скифлар жангга тўпланмоқда. Шарқ томонда сизни гулдор дўппили скифлар кўзлари тўрт бўлиб кутмоқда. Фарбий саҳролардан сизга қулоқчинли скифлар хавф солади. Жануб тоғлиқлари ҳамма сўқмоқларда девор бўлиб турибди. Спитамен исён кўтарди, Бақтра қўлдан кетди. Агар менга ишонмасангиз, чопарнинг сўзини эшитинг. Сизлар ҳамма интиладиган, аммо қайтиб кетиш камданкам насиб қиладиган бегона мамлакатда ёлғиз қолдингиз. Сиз катта хумга тушиб кетган сичқонга ўх-

шайсиз. Атрофингизда юз минглаб ёввойилар. Қани, қутулиб кетинг-чи!

Искандар тошга ўтириб, орқа ўгириб олди. Унинг орқасида шундай сукунат чўкдики, гўё у танҳо қолгандай эди. Ун минглаб кишидан садо чиқмасди. Фақат қотиб қолган юзлар, лаблар ва қошлар орасидаги тугунларгина уларнинг ички тугёнини ифода этарди.

Бобилдан то Понт Эвксинийгача бўлган фаройиб юришни ўзининг машҳур «Анабасис» деган китобида баён қилган Ксенофонт йўлбошчилигидаги ўн минг юноннинг чекиниши кўпларнинг эсига тушди. Ушанда лашкар Эрон подшоси Ардашер аёнлари томонидан ўлдирилган бошлиқларидан маҳрум бўлса ҳам, эсанкираб қолмай, янги раҳнамолар сайлаган ва жонажон ерларига эсон-омон етиб олган эди. Аммо Киресхата билан Эллада орасидаги йўл Бобил билан Понт орасидаги масофага қараганда беш марта ортиқ. Бундан ташқари бу йўлда уларни биргина номининг ўзи энг ботир одамни ҳам чўчитадиغان скифлар пойлаб турибди.

Фикран уларнинг кўз олдида Осиёнинг бепоён жазирама қумликлари ястаниб, ҳайбатли баланд тоғлари қад кўтарди, ёнғин тутунлари буруқсий бошлади. Пистирмалар. Ҳамлалар. Бронза камон ўқларининг қаҳрли визиллаши. Ханжарларнинг совуқ ярқираши. Бошлардан қурилган миноралар. Қисқаси, македон ва юнонларни бегона ўлкада кутаётган қисмат тасаввури шундай жонланиб кўриндики, бу даҳшат уларнинг лабларини занжирбанд қилиб қўйди. Эҳ, Киресхата!.. Киресхата!..

Феаген ҳаммадан илгари ўзини ўнглаб олди ва тутилиб-тутилиб қичқирди:

— Сен... сен гуноҳкорсан!..

— Гуноҳим нима?— сўради Искандар палахмончига совуқ назар ташлаб.

«Ҳали ҳам тирикмисан, муттаҳам?— ғазаб билан ўйлади подшо.— Ҳозирча қасам ичиб берган сўзим бошингни сақлаб қолди. Аммо энди сени эсимдан чиқармайман».

— Сен бизни қопқонга туширдинг!— хитоб қилди марафонлик.

— Шундайми?— бўқирди Искандар.— Мен гуноҳкорманми? Аммо узрушонларни талаб, қўшинга қарши уларнинг ғазабини қўзгаган наҳот мен бўлсам?

Наҳот гулханлар ёнида мудроқ босиб, ёввойилар кўнглига келганини қилишларига қўйиб берган мен бўлсам? Наҳотки бошлиқлар буйруғини эшитганда афтини буриштирадиган мен бўлсам? Наҳотки ман-эилгоҳ бўйлаб дайдиб юрган мен бўлсам? Қўшин пароканда бўлмоқда. Сизлар ўз айбларингиз билан ёввойиларга ўлжа бўлдинглар. Ҳар бир осиелик сизнинг устингиздан куляпти. Александр сизни жаҳаннамдан тортиб олиши мумкин эди, аммо сиз ярамаслар итоат қилмай қўйдинглар? Сизларча мен энди ёмон бўлиб қолдимми? Майли, шундай бўла қолсин! Эшитинглар: мен ўзимни Спитамен ихтиёрига топшираман, агар ундан пул билан қутулишинг иложи бўлса амаллаб уйга етиб оларман. Сизлар-чи... агар ўзларинг ўйлагандай доно бўлсанглар, кўнгиллариингга келганини қилинглар. Хайр!

Искандар шартта шохли дубулғаси, сипарини туширди-да, тез-тез юриб тепаликдан туша бошлади. Птолемайос Лаг ва Фердикка бошчилигидаги энг садоқатли хос соқчилар одамлар орасидан унга йўл очиб борарди. Жангчиларнинг кўзи очилди. Искандар уларни ташлаб кетяптими? Улар бирдан ҳамма ранжу аламларини унуттишди. Искандар уларни ташлаб кетмоқда! Жангчилар унга ранжиб уйни ташлаб кетаётган отасига жавдираб тикилаётган бевош болалардай тикилишарди. Искандар уларни ташлаб кетмоқда! Оёқлари остидаги жароҳати аллақачон битган, подшо қаҳрига учраб кўпдан бери ўзларини қайга қўйишни билмай санқиб юрган Дракил билан Лазерт кўз уриштириб олишди, бир-бирларини яхши тушунишди-ю, қўл сизгари ўзларини подшо оёғи остига ташлашди.

— Александрга шон-шарафлар бўлсин!!!— македонлар шиддат билан қичқирдишди. Икки ўртоқларининг хатти-ҳаракати одамларни довдирашдан халос этишга туртки бўлди ва уларнинг фикр-ўйларини янги ўзанга буриб юборди. Искандар қўлини кўтарди ва тўхтади. Унинг қўл ҳаракати ҳамма оғизларга бирдан муҳр босгандай бўлди.

— Мендан нима истайсизлар?
— Александрга шон-шарафлар!
— Менинг қолишимни истайсизларми?
— Александрга шон-шарафлар!— шовқин соларди оломон. Искандар орқага бурилди ва шошилмай тепалик чўққисига чиқа бошлади. Қўшинлар яна жим

бўлишди, гўё ҳамманинг тили танглайга ёпишиб қолгандай эди.

Искандар шошилмай дубулғасини ечди, жағларини шундай қисдики, чиройли лаблари қийшайиб, худди тузалган жароҳат ўрнига ўхшаб қотиб қолди. У ўткир нигоҳ билан соқоли ўсиб кетган жангчиларнинг қалин сафларига — соддадил, айёрликни билмайдиган, узук-юлуқ лаҳзалар билангина яшайдиган, бирор фикрни охиригача ўйлай олмайдиган, бирор қийин ишни тажрибали раҳнамосиз сўнгига етказолмайдиган кекса гўдаклар тўдасига сипчиклаб қараб чиқди. Хукмдорнинг совуқ назари қаерга тушса, ҳижолат бўлган кўзлар ерга қарар, бошлари қуйи эгилар эди. Жангчилар саф кетидан сафи билан бўйинини ҳам қилишар, дубулғалардаги пахмоқ жун, султоний ва от думидан қилинган укпарлар қуйи эгилиб, худди шамолда ҳилпирлаган ям-яшил саҳро майсала-ридай чайқалар эди.

— Демак, сизлар менинг қолишимни илтимос қил-яписизлар?— подшонинг овози темир жарангини эслатарди.— Майли, мен сизларни афв этаман. Аммо менинг ҳукмимни сўзсиз бажаришга ўлим маъбудаси Кера номи билан қасамёд қилиб, ваъда беринглар!

— Қасамёд қиламиз!— бўғиқ жавоб беришди жангчилар, бу даҳшатли қасам билан улар ўзларини таигри Аммон ўғли тайёрлаган жабру жафоларга гирифтор қилган эдилар. Одамлар қалбида қуюқлашиб қолган зулматни тарқатиш ниятида Искандар газабини шафқатга айлантирди ва оғзи қулогига етиб жилмайди. Бу жилмайиш шуъласи булутлар ортидан кўринган қуёш нуридай шамол ва жазирама иссиқда дағаллашиб кетган ўн минглаб юзларни ёритиб юборди.

— Боплаб қўлга туширди бу ҳайвонларни,— ичирлади Птолемайос Лаг иршайиб турган Фердиккага. Фердикка хўмрайиб қаради ва пўнгиллади.

— Яхшиси, йўлбарс панжасидан боплаб қутулиб чиқди, де.

Искандар бу пайтда аллақачон буйруқлар бермоқда эди:

— Бу ерлик ёввойилардан биз учун энг хавфлиси сугдлар бўлгани сабабли олдин Спитаменга ҳужум қиламиз. Ликиялик Фарнуҳ сугд тилини яхши билади. У шу бугуноқ Қойнос, Карен ва Кратер бўлинмаларини Марокандга бошлаб боради. Аммо у илгарини

ги тоғ йўли билан эмас, гарбий чўлни ёқалаб бориб, Илон ўти¹ дарвозасини эгаллайди ва Политимет² водийсига Спитамен кутмаган томондан кириб боради. Бу билан Фарнуҳ вақтдан ютади, узрушонларга чап беради, дарё бўйи скифлари кўзидан пана бўлади ва Спитамен устига тўсатдан бостириб боради. Йўлга туш, Фарнуҳ!

Кутилмаганда мартабаси ошиб кетган, жангу жадал ишларида ҳеч нарса билмайдиган очиқ кўнгилликциялик эътироз билдирмоқчи эди, лекин Филипп ўғли шундай кўзининг пахтаси чиқиб қарадики, янги лашкарбоши кийикдай чаққонлик билан тепаликдан жўнаб қолди.

— Энди, — давом этди Искандар, — гарб ва шарқ скифларидан ўзимизни бежавотир қилишимиз керак. Узрушонларнинг биз эгаллаб олган шаҳари мудофаага яхши мосланмаган. Уларнинг ичидаги маҳаллий халқ курагимиздан пичоқ уришга қулай пайтни кутиб турибди. Шунинг учун Ғазо билан Киресхата ўртасига мустаҳкам қалъа-шаҳар қуришимиз лозим. Биз кўпчиликмиз, шунинг учун йигирма кунда бемалол қура оламиз. Ундан кейин Яксартдан ўтиб, дарёнинг нариги томонида тўпланган ёввойиларни тумарақай қилиб юборамиз. Шундай қилиб, скифларнинг Марокандга борадиган йўлини кесиб қўямиз, ана унда маҳаллий ёввойилар Спитамен кўшинига ёрдам бера олмайди. Тушунарлими? Қани, бўлмаса ишга! Ер ковланг! Лой қилинг! Урмон кесинг! Яшил қамишларни ўринг. Бир соатга ҳам ишни сусайтирманг!

У ўнг қўли, соғ қўли билан бошланглар деган маънода амирона ишора қилди.

— Менинг номим — ўткир найза учиди, — жангчилар манзилгоҳлари томон тарқалишар экан, шоир Архилохнинг тантанали кўшиғини аҳиллик билан куйлашарди. — Унда бордир Исмар муссалласи ҳам. Уни нўш этган чоғим қўлимда бўлар найзам...

• Македонларни тоғдан кузатиб турган узрушон ва скифларни ҳайратга солиб, қизғин кенгашдан кейин

¹ Илон ўти — Жилон ўти дараси ёни Темур дарвозаси.

² Политимет — Зарафшоннинг юновча номи.

ўн етти кун ўтгач, худди қудратли сеҳргар иродаси билан пайдо бўлгандай, дарё соҳилида Александрия Эсхата — баланд девору энли хаидақ билан қуршалган, миноралари, уйлари, кўчалари, майдонлари, ибодатхоналари бор шаҳар бунёдга келди. Ун саккизинчи куни македонлар сол қурнига тушиб кетишди. Йигирманчи куни эрталаб жанг бошланди.

Дастлаб фракияликлар ва сак-тиграхаудлар дарё оша бир-бирларига камонлардан булутдай ўқ ёғдиришди, лекин на у, на бу томонга айтарли зарар етмади. Шундан кейин юнонлар қирғоққа узоққа отадиган қуролларни ўрнатишди. Искандарнинг ишораси билан манжанақлар, онагралардан узунлиги уч тирсакли юзлаб найзалар, оғирлиги уч қадоқ келадиган қўрғошин зўлдирлар отилди. Зўлдирлар олти юз қадам узоқликка бориб тушар, дуч келган нарсани янчиб-пачақлаб ташлар, уч тирсак келадиган найзалар эса ярим стадий наридаги мис қалқонни ҳам тешиб ўтиши мумкин эди. Сак-тиграхауд бўликлари пароканда бўлиб кетди.

Подшо бу қуроллардан отишни тўхтатмай, юнон отлиқ аскарлари билан тўрт ила македон гетайраларини солга миндирди ва карнайлар садоси остида Яксартнинг ўнг қирғоғига сузиб ўтди. Палахмончи ва камончилар дам берилган мешларда сузишди. Даргалар эшаклари ва енгил пиёдаларнинг тўлқинлар аро шалоплаётган кўлларидан сон-саноқсиз сув томчилари ярқираб сочилар эди. Отлар безовта пишқиради. Соллар гижирлаб бир-бирига урилар эди: Гирдобга тушиб қолган ўқчилар бақирар, уларнинг юракни ўртаб юборадиган фарёдлари дарёдан узоқ-узоқларга ҳам эшитиларди. Дарё сол ва одамлардан қорайиб, Саламин ороли ёнидаги кўрфазга — афиналик Фемистокл Эрон шоҳи Қайхусровнинг жанговар кемасини чўктириб юборган кўрфазга ўхшаб қолди.

Илгор бўлинма қирғоққа чиқди-ю, найзаларини олға чўзиб, скифлар устига отилди. Аммо сак-тиграхаудлар душманни қуршаб олиб, уларни уч бурчак бронза камон ўқлари билан кўмиб ташладилар.

«Шунда Александр енгил пиёдага ёрдам учун отлиқ аскарларни юборди, — деб ёзди кечқурун Клитарх. — Скифлар бизни кўздан қочирмай узоқлашдилар. Улар томонидан бирон-бир шумлик бўлишини кутган подшо илгор бўлинмаларга отлиқ ўқчилар ва гетайраларнинг учта кичик фалангасини қўшиб кў-

чайтирди. Аммо камонлардан отишдан тўхтамасдан от устида чаққонлик билан ҳаракат қилган скифлар македонлар ҳужумини қайтардилар. Шунинг учун осиеликлар устига оғир отличлар билан Александрнинг ўзи бостириб борди. Скифлар бу ҳужумга бардош беролмай, минглаб жонсиз жасад ва юз элликта асир қолдириб қочиб кетдилар.»

Солномачи македонлар берган қурбонлар ҳақида сукут қилади, аслида эса улар ҳам катта зарар кўрган эдилар. Сактиграхаудларнинг ўқи сира бекор кетмасди. Камон ўқи қалин бронза совутни тешолмагани сабабли улар босиб келаётганларнинг кўзи ёки бўйинини нишонга олардилар. Эпчил чавандозларни қувиб етиш, қилич ва найза санчнш жуда қийин, тигиз саф бўлиб бостириб келаётган македон отличлари олдида скифлар бир зумда майдон бўйлаб сочилиб кетар ва душманга ён томондан зарба беришга ҳаракат қиларди. Искандар икки қанотни ҳимоя қилиб турган енгил пиёда ёрдами билангина сак-тиграхаудларни улоқтириб ташлади.

Еввойиларнинг қаттиқ қаршилигидан газабланган Искандар энг сўнгги одамигача қириб ташлаш учун уларни таъқиб қилишга тушиб кетди. Таъқиб қилишга берилиб кетган македонлар Яксартдан қанчалик узоқлашиб кетганларини сезмай қолдилар. Уларнинг ўнг томонида иссиқдан қовжираган тоғ этаги юксала бошларди. Олдинда ва чап томонда сувсиз тепаликлардан иборат саҳро чўзилиб кетганди. Осиеликлар изи шимол-шарқ томонга, гира-ширада қорайиб турган тоғ чўққисига қараб кетган эди. Кеч кирди. Иссиқ ва ташналикдан ҳориган македонлар тўхтадилар. Суви қуриб қолган сой бўйида тунашга қарор қилинди. Яна гиперетлик — озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш бўлинимаси бошлиғи вазифасига тайинланган Дракил илон изи ўзандан суви илиқ ва ифлос бўлса ҳам катта бир қўлмак топди. Яқин-орда тузукроқ сув топилмагани учун шу сувни чаңг-тупроққа беланган хитонлари этагидан сузиб ичдилар. Эрталаб ҳаммалари, ҳатто Искандар ҳам қоринларини чаңгаллаб, тишларини ғижирлатиб қолдилар.

Македонлар чекинаётган скифларга иккинчи куни ҳам ета олмадилар. Сак-тиграхаудларнинг елдириш бўликлари офтобда қовжираган явшану янтоқ билан қопланган қўнғир тепаликларда лип-лип кўзга чали-

ниб қолар, олдинга ўтиб, ўз тўдасидан узоқлашиб кетган душманларни қириб ташлар ва сап-сариқ чаңг булутлари орасида ғойиб бўлардилар. Яна кеч кирди. Ночор аҳволда қолган таъқибчилар ерга қатор-қатор бўлиб чўзилиб қолган, азоб чекаётган одамларнинг нолалари чиябўрилар фарёдига жўр бўлаётган эди.

Искандар узоқ вақт ухлай олмади. Унга безовталик азоб берарди. Сак-тиграхаудларнинг бу қадар тез чекиниши ҳеч бир яхшиликдан дарак бермасди. Геродотнинг ҳикоя қилишича, скифларга алданган Эрон шоҳи Кайхусров то ўзи пистирмага тушмагунча уларни саҳрода таъқиб қилиб юрган, Кайхусровнинг бошини кесганлар. Бошқа бир форс, Доро Гуштасб ҳам қайсарлик билан скифлар ортидан қувиб юрган, сўнгра Қора денгиз бўйи чўлларидан зўр-базўр қутулиб чиққан.

Искандар Геллеспонтдан то Киресхатагача бўлган йўлни босиб ўтди, лекин бирор марта орқага қайтмади. Аммо бу ердан, Яксарт ортидан сирли мамлакат — тушуниб бўлмайдиган одамлар мамлакати бошланади. Уларнинг ҳалоллиги, оққўнгиллиги ва меҳмондўстлиги ҳақида ҳамма эшитган. Уларнинг шафқатсизлиги ва маккорлигини ҳам ҳамма билади. Скифлар дўстларни яхши кутиб оладилар, душманнинг эса шафқатсизлик билан таъзирини берадилар. Агар ўшангача бирор марта мағлубиятга учрамаган Кайхусров уларнинг қўлида ҳалок бўлган бўлса, нима учун у, Александр галабага ишонади? Бу фикр Киресхатага келмасдан бурун подшога қўнғилли туюлган бўларди, аммо ҳозир уни чўчитиб юборди.

Тангри Аммон ўғли бир қарорга келди: қайтиш керак. Уят бўлмайдики? Нима бўлса бўлсин. Бу ҳалок бўлгандан кўра яхшироқ-ку. Кимки кўчма маънода бошини йўқотса, тўгри маънода ҳам уни йўқотиши мумкин. Жароҳат, касаллик ва сувнинг ёмонлигини баҳона қиламиз... Жангчилар қайсарлик қилиб ўтирмас, шундоқ ҳам ҳаммаси орқага қайтишга ҳозир у нозир. Қайтиш керак.

Искандар оғир хўрсинди ва Птолемайое Лагни чақирди.

МАРОКАНД ДЕВОРИ ЕНИДА

Мароканд яқинида, Политимет қиргогида македонлар тўрт тарафдан қисиб қўйилган ва шу дарёдаги кичик оролга қочган эдилар. Бу ерда скифлар ва Спитамен чавандозлари уларни ўраб олиб, камон йўқлари билан биттама-битта терганлар; фақат озгина қисмини қўлга тушириб, буларни ҳам қириб ташлаганлар. Аристобул ҳикоя қилишича, қўшиннинг кўп қисми пистирмада яксон қилинган, чунки скифлар ўрмонга бекиниб олган ва жанг пайтида у ердан чиқиб македонларга ҳужум қилганлар...

Арриан, «Александрнинг юришлари»

«Ҳозироқ Гефестионга чопар жўнат, ҳаракат қилаверсин»,— деб буюрди Искандар хос соқчиси Фердиккага тоғларда йигирма икки минг узрушонни қириб ташлагач.

Чопар подшонинг буйруғини Марокандга эсон омон етказди.

— Маъқул,— деди Гефестион ҳозиржавоблик билан,— ҳаракат қилиш бўлса ҳаракат қилиш-да.

У шаҳар дарвозаларидаги қоровулларни уч барабар кўлайтирди-да, Ороба билан бирга бозор оқсоқоли ёнига йўл олди.

— Форслар даврида яхши яшаганмидинг?— сўради қориндор оқсоқолдан Гефестион.

— Вой!— қичқирди савдогар.— Ёмон кун кўрардик. Жуда ёмон!

— Энди яхшими?

— Ҳозир яхши. Жуда яхши.

— Қандай миннатдорлик билдирдинг ўз халоскорларингга?

— Вой!— гап нимадалигини оқсоқол дарҳол фаҳмлади.— Бозордаги ҳамма нарса сизники, жаноб,— хитоб қилди у ялтоқлик билан бош эгиб. Ичида эса қўшиб қўйди: «Ўзим омон қолсам бўлгани».

— Гап бундай,— деди Гефестион қатъий,— ҳамма нарсани — гапимни эшитяпсанми?— бугун бозорга келган ҳамма нарсани Искандарга совға қилишинг керак. Бўлмаса сени, худо кўрсатмасин, Зулқарнайн

шаҳар дарвозасига осиладиган, яхшилиқни билмайдиган эшак экан, деб ўйлаши мумкин. Мени тушундингми?

— Вой!— Оқсоқол қўрқувдан оқариб кетди.— Ҳаммасини тушундим, жаноб, барини тушундим.

«Энди нима бўлади?»— деб ўйлади у.

— Агар!— ёндош қурилган бинонинг пастак эшигини қия очиб қичқирди.— Агар!

Қоронғи, тор ҳужрадан озғин, юзлари заъфарон, кўзлари қизарган одам чиқиб келди. Оқсоқол унинг қулоғига эгилиб Гефестионга қараб-қараб, нима ҳақдадир узоқ пичирлади, шуниси борки, у македонга ўгирилганда доғулининг семиз башараси табассумга гарқ бўлиб кетарди.

— Ҳой Мароканд аҳли!— ярим соатдан кейин Агар тепаликда туриб жар соларди,— ҳой Мароканд аҳли! Шодланинг! Подшо Искандар Зулқарнайн, номи абадул абад барқарор бўлсин, ҳамма нарсаларингизни сотиб олади.

Жимжитлик — ҳамма ҳайрон. Шундан кейин оломон орасидан Варахраннинг кандакор отаси Фрада олдинга чиқди.

— Қандай — ҳамма нарсаними? Яхшироқ тушунтир!

— Ҳамма нарсани: идиш-товоқ, газмол, кийим-кечак, қўй-қўзи, дон-дун, ёғ — қисқаси, сизлар от-уловда ёки елкада бозорга олиб келган ҳамма нарсани...

Яна жимлик — одамлар нима дейишга дарҳол сўз топа олмадилар. Бунақа муомалани Марокандда ҳали ҳеч ким эшитмаган эди. Сўнгра яна Фрада тилга кирди:

— Искандар булар эвазига нима беради?

Агар қўйнидан сопол парчасини чиқарди ва боши узра баланд кўтариб деди:

— Эй аҳли Мароканд, ҳар бирингиз мапа бунақанги Искандар номи ёзилган сопол пилақчани оласиз. Уни йўқотманглар! Подшо, унинг номи шарафларга тўлсин, Киресхата сафаридан қайтиб келгач, шу сополни кўрсатган ҳар бир кишига қанча лозим бўлса, шунча олтин ёки кумуш танга беради.

Тангалар дейдими? Қачон беради? Искандар Киресхатадан қайтиб келганда! Агар у уч йилдан кейин қайтиб келса-чи? Ёки бутунлай қайтиб келмаса-чи? Одамлар галласини — идиш-тавоққа, қўй-эчкини — деҳқончилик қуролига, қурилган мевасини кийим-

кечакка алмаштириш учунгина, эҳтиёт қилиб қўйган озгина молидан бир қисмини, ичи ачишиб бўлса ҳамки, хўжалик учун яна ҳам муҳимроқ нарсани харид қилиш учунгина бозорга олиб чиқади. Бу ерда бўлса ҳеч нимага ярамайдиган аллақандай сопол парчасини таклиф қилишмоқда... Бозор говур-гувур бўлиб кетди.

— Наҳотки уялмасанглар!— ҳайрон бўлиб қичқирди Агар.— Бессдан сизларни ким озод қилди? Искандар. Мен сизларнинг ўрнингизда бўлсам ҳамма нарсамни текинга берган бўлардим. Сизлар бўлса арзимаган кўзаю хурмаларингиз устида титраб-қақшаб ўтирибсизлар. Эҳ, одамлар-а!

Агар бош чайқади ва тупурди.

— Нарсаларингизни шу ерда қолдиришлар. Эшак ва от-уловларни ҳам. Битта-биттадан ибодат майдонига чиқинглар. Қани, тез-тез! Одамлар шошиб қолди. Агар устларига ташлансалару форсларга ўхшаб талай бошласалар ўзларини ҳимоя қилишга уринган бўлардилар. Аммо бу ерда... ахир улардан сотиб олишяпти. Бир деҳқон бугдой солинган қопига кўз ташлади-да, ишонқирамай дарвоза томон йўл олди. Бу ерда уни бозор оқсоқоли тўхтатди.

— Отинг нима?

— Хорванта.

— Қаердансан?

— Чоргард қишлоғидан.

— Нима олиб келувдинг?

— Бир қоп бугдой.

— Ёзиб қўй котиб...

Котиб бронза идишидаги сиёҳга қамиш қаламни ботириб олдида, ошланган бузоқ териси парчасига бир неча сўз ёзди (ёки ёзган қилиб кўрсатди).

Оқсоқол Хорванта қўлига сопол парчасини тутқизди.

— Қаранглар, кимдан нима харид қилинганини ёзиб қўйишяпти,— дерди кимдир енгил тортиб.— Демак, ростдан ҳам молимизга ҳақ тўлашар экан-да?

— Утавер,— бош иргачи оқсоқол Хорвантага.

Хорванта ибодатхона майдонига чиқиши биланоқ македонлар унинг бошига уриб ҳушидан кетказдилар ва қўлларини орқасига қайириб боғлаб, бир чеккага судраб кетдилар. Ғалла-ғалла-ю, аммо қул бари бир фойдалироқ мол.

Хорвантадан кейин бошқалар ҳам бири-бири

дарвоза томон кела бошлади. Ҳаммасини битта-биттадан ўтказишарди. Ибодатхона майдонида уларни македонлар тутиб олишаверди. Эркаклар, хотинлар, болалар.

Олтмиш киши дарвозадан ўтиб бўлганда қизиқсиниб бозор билан Ут қасри ўртасидаги деворга чиқиб олган бир бола ибодатхона олдида рўй бераётган ҳодисани кўриб қолди. У қўлини чайқаб, дод солди. Фрада шитоб билан зинадан унинг ёнига кўтарилди.

— Ё худо!— қичқирди ҳайратга тушган кандакор.— Мана улар нимани мўлжаллаган экан! Эй, халойиқ! Юнонлар бизни алдабди! Ибодатхона томонга ўтган ҳар бир кишини тутиб оляпти улар!

Бир зумга бозор жимиб қолди ва бирдан тоғдаги баҳор селидай шовқин-сурон, қий-чув кўтарилди. Хунарманд ва деҳқонлардан иборат оломон дарвозада турган соқчиларни босиб-янчиб, ибодатхона майдонига ёриб ўтди. Ибодатхона бўйлаб, девор ёнида калтакланиб, қўли орқасига боғланган олтмиш киши тўда бўлиб олганди. Македонлар тисарилиб, найза ўқталиб туришарди.

— Ҳа, шоголлар! Бизни қул қилиб сотмоқчимисанлар? Ур уларни!

Бир лаҳзада бозор жанг майдонига айланди-қолди: гарчи сугдларнинг қуроли бўлмаса ҳам жон-жаҳд билан курашардилар, ҳамма нарса: кўзалар, омочлар, таёқ ва арава шотилари ишга тушиб кетган эди.

Гефестион исён кўтарган сугдларга қарши оғир қуролли пиёдалар бўлинмасини ташлади. Халқ қисқа, аммо шиддатли қаршилиқдан кейин узун найзалар ҳужумига бардош беролмай тарқалиб кетди. Ҳовлиларга, шаҳар атрофидаги далалар ва боғларга кириб яширинишди. Кўплари ҳалок бўлди. Кўплари асир олинди.

— Шундай қилиб, улар дарё бўйидаги еттита шаҳарни босиб олибдилар-да,— Спантамаёно қандай қилиб ўзининг етти бармоғини букканини сезмай қолди. Унинг нигоҳи букилмай қолган уч бармоғига тушди. У тезлик билан учала бармоғини ҳам букди ва муштини муштира урди.— Аввал Клит, кейин бранхидлар билан узрушонлар... Ундан кейин Мароканд-

да қирғин... Тушунарли! Ишга киришиш керак, сугдлар. Баро, Алингарни чақир.

Варахрандан яширин мактуб билан Марокандга қайтиб келган навтакалик бор кучи билан пастга югурди ва қийшиқ бурун, узун соқол, қовоғи солиқ қоқин Алингарни эргаштириб келди. Алингар зардуштийларнинг муқаддас китоби «Овесто»ни ёд олган, фақат сугд тилидагина эмас, балки кўп Шарқ тилларида ҳам яхши ёза оладиган донишманд сифатида машҳур эди.

Сиёвуш авлоди кўзлари билан ниманидир излади-да, тополмагач, жаҳли чиқди.

— Қаерда анави лаънати идиш?

— Қанақа идиш?— сўради Баро.

— Кумуш идиш. Мусаллас солинадиган.

Кундан-кун у ўзининг мусалласга берилаётганини ҳис қилмоқда эди. Ҳали ҳеч қачон Спантамаънода рухий диққатлик бунчалик кучаймаган эди: диққатпазликни эса нима биландир тарқатиш керак. Спантамаъно бир кун, Навтакадалик вақтида, Искандар билан бўлиш керакми, Бесс билан деган масалани ҳал қилиши лозим бўлган пайтда бир марта ичиб кўрди-ю, кейин ўзини тўхтатолмади ва беихтиёр ҳолда кайф берадиган ичкиликка ишқивоз бўлиб қолди.

Баро йўлбошчига норози бўлиб қараб олди-да, кумуш идишни олиб келди. Спантамаъно лиммо-лим қадаҳни сипқорди ва енгил тортгандай хўрсиниб қўйди.

— Кетдик, Алингар.

Иккаласи бурчакдаги хонага кириб, ичидан беркитиб олди ва у ерга Бародан ташқари ҳеч кимни киритмади. Навтакалик нон, гўшт, мусаллас олиб келиб турди, ўймакор эшикка яқинлашган Зарони майинлик билан орқага қайтарди. Унинг бу иши аёлни хафа қилди. Спантамаъно жуда муҳим иш билан бандми? Аммо буни ўз оғзи билан айтиши мумкин эди-ку! Уларнинг муҳаббатидан кўра муҳимроқ иш борми? Заро эрининг ниятини билиш мақсадида хонадан секин эшитилаётган овозларга безовта бўлиб қулоқ соларди. Спантамаъно кўпроқ гапирарди. Коҳин кўпинча жим ўтирар эди. Баро баъзи-баъзида бирон-бир жангчини юқорига чақириб кетарди. У эса раҳнамоси ёнидан чиққан заҳоти ниманидир қўйнига яширарди-да, ҳовлига югуриб чиқиб, отга миниб қайгадир ғойиб бўларди.

Беш кундан кейин Спантамаъно хилватгоҳдан чиқди ва Заро қаршисида пайдо бўлди. У озиб кетган, аммо кўзлари чарақлаб турарди. Кулгиси жуда хушчақчақ, қўллари эса тоғлиқ раққоснинг қўлидай чаққон ҳаракат қиларди.

Эрининг оёқ товушини эшитган Заро хафагарчилигини унутди. Уни қанчалик соғинганини эндигина англади. Агар у ҳижрон аламида қийналган қиёфادا кўринса Заро ҳам унинг истиқболига учган бўларди! Аммо унинг қувноқ табассуми... Демак, ёр ҳажрида ўртанмабди-да? Заро ерга қаради ва тескари ўгирилиб олди.

— Хафа бўлма!— ёнма-ён ўтирди йигит ва уни ўзига тортди.— Ўзим ҳам билмайман нима бўлганини. Ишга берилиб кетибман.

— Шундайми?! У ҳатто ўзини айбдор деб билмайди ҳамми? Уни қучгиси келаётганига қарамай, ўзини четга тортди. Эрга текканининг дастлабки кунларидаёқ шунақа қарама-қарши туйғуни ҳис қила бошлаган эди. Хотин қалбида қайси бири ғолиб чиқиши Спантамаънога боғлиқ эди. У буни фаҳмлади ва бўсага хасслик қилмади.

— Ранжима, юлдузим,— шивирлади унинг қулоғига.— Қулинг ҳеч уят иш қилгани йўқ.

— Нима қилдинг?

— Қаттиқ ўйладим, мактублар ёздим.

— Қанақа?— Қуруққина сўради у аста-секин таслим бўлиб.

— Турли оқсоқолларга... Тез орада мен... тез орада сен билан биз... улуг ишлар қиламиз!

— Нималарни хаёл қилдинг?— қўрқиб хитоб қилди у.

— Буюк ишларга бел боғладим! Омадим келишига аминман! Эҳ! Сен билмайсан, Заро, кайфиятим жуда яхши...— қувончи ичига сиғмай қаҳ-қаҳ уриб кулди ва хотини манглайдан ўпиб, ўрнидан сапчиб турди.

— Сен шу ерда қол, мен тезда қайтаман...

У шунчалик тез ғойиб бўлдики, Заро унинг этаги учини тутиб қолишга ҳам улгурмади. Хотин қизариб кетди ва эри орқасидан узатилган қўлларини туширди. Заронинг юзлари гўзаллигини йўқотиб, газабли тус олди.

Спантамаъно Ороба саройи зинасидан учиб чиқди. Оёқлари шу қадар тез ҳаракат қилардики, гўё у

оёрига эллинлар маъбуди Хермеснинг қанотли шип пагини кийиб олганга ўшарди. Сиевуш авлодининг овози жарчи қичқиривдай қасрнинг ҳамма хоналарида жаранглаб эшитилмоқда эди.

— Қайдасан, Ороба?

— Буёқда!— жавоб берди Ороба айвондан.— Келдингми н-ниҳоят. Қаерларда ю-юрибсан? Э-ҳа! Бир н-нимадан хурсанд кўринасан чоғи? Хўш, гапиравер.

Оқсоқол жўжа атрофида парвона бўлаётган курк товукдай куёви атрофида гиргиттон бўла бошлади. Бўлмаса-чи! Ҳар кимга ҳам нонбга қайиноталик на-сиб қилавермайди.

— Мусалласдан қуй!— Спантамаъно олачипор қалпоғини ёнига отиб юборди-да, гиламга ёнбошлади.— Ич ва шод бўл, Ороба, давринг келди!

— Искандар а-жойиб с-совғалар юборибдими?— дудуқланиб сўради навтакалик қадаҳларга мусаллас қуяркан.

— Совғалар?— Спантамаъно қаддини кўтариб, қайнотасига ҳайрат билан тикилиб қолди. Унинг вужудини жўшқин хурсандчилик тўлқини қамраб олди.— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа! Ҳали ҳеч гапдан хабаринг йўқми? Тўғри, мен сенга ҳеч нарса деганим йўқ. Энди сирини очсам бўлади. Мен исён кўтаряпман.

— А?..— Ороба қўлидаги қадаҳни тушириб юборди.— Қанақа исён?

— Искандарга қарши!

— Нима?— Навтакалик гўё бирдан моховни кўриб қолгандай, Спантамаънодан ўзини четга олди.— Н-нима деяпсан?

— Ҳа, исён!— давом этди гапида Спантамаъно Оробанинг ҳолатига эътибор бермай.— Ҳозир энг қулай пайт. Узрушона тоғлиқлари юнонларнинг Марокандга қайтадиган йўлини кесиб қўйган. Мен тийагара-дайра, тиграхауд сақларига ва Фаргона халқига чопарлар жўнатганман. Улар Искандар атрофини ўраб олишади ва бу ерга Хориен, Вахшунварта ва бошқа оқсоқолларнинг қўшинлари етиб келишга улгурмагунча уни сиртмоқдан чиқариб юборишмайди. Шунда биз Искандарга ҳамма томондан ҳужум қиламиз. Шу билан унинг куни битади.

— А-ақлингдан... о-озмадингми?— пўнғиллади Ороба, Спантамаъно қайнотасининг юзидаги меҳрибон табассумдан из ҳам қолмаганини кўрди.

— Сенга нима бўлди?— сўради у ҳайрон бўлиб.

— Бу ишинг м-менга ёқмаяпти,— қуруққина жавоб берди навтакалик.

— Нима учун?

— Чунки, қ-қўлингдан ҳеч н-нарса келмайди! Искандар ҳаммангизни д-дайди и-итларга ўхшатиб д-додингизни бериб, тумтарақай қ-қилади.

— Узингни эсинг жойида эмасга ўхшайди!— жаҳли чиқди Спантамаънонинг.— Бутун Сугдиёна бош кўтариб чиқса, массагетлар келиб қўшилса, ким бизни тумтарақай қилиб юбора олади? Тушунсанг-чи, Искандар тузоқда! Агар ҳаммамиз бирдан ёпирилиб борсак у тамом бўлди деявер!

— Билмайман, қ-қайси бирингиз т-тамом бўларкансиз,— деди Ороба.— Мен сени ақллироқ д-деб ў-ўйлаган эдим. Нега ўзингни й-йўлбарс чаңгалига т-ташляяпсан? Искандар с-сени С-сугдиёна ҳокими қилиб қ-қўйди. С-сенга яна н-нима керак?

— Уҳ-ҳў! Будбулигўё бўлиб кетдинг-ку,— Спантамаъно қошини чимирди.— Билиб қўй: Сиевуш авлодининг қонуний ҳақи бўлган Сугдиёна ҳукмдорлигини бегона подшо қўлидан олиш мен учун шармандалик. Тушунарлими? Спантамаъно янги хўжайинни бўйнига миндириш учун Бессдан халос бўлган эмас.

— Телба! Шу иш қ-қўлингдан к-келишига ишончинг к-комилми?

— Нима учун комил бўлмасин? Қаерда айтилган: «Сугдиёна абадий босқинчи подшолар томонидан бошқарилиш учун яратилган», деб. Худолар уни бошқа бирор мамлакат қилиб эмас, фақат Сугдиёна қилиб яратган экан, демак, қуёш остида ўз ўрнига эга бўлишга ҳаққи бор.

— Буларнинг бари бекорчи гап,— деди навтакалик газабланиб.— Менга деса Сугдиёна тепасида тоғлиқ бир кўзли девлар турмайдими, фақат улар менинг ҳ-ҳаётимга ш-шафқат қилса-ю, мол-мулкимни ярмини ў-ўзимда қ-қолдирса бас.

Спантамаъно унинг юракдан айтган гапларидан ҳайратга тушиб, анча вақт сукут сақлади. Ниҳоят бўғиқ овоз билан деди:

— Қанақа одамлигингни энди билдим. Уз пасткашлигинг билан форслар марҳаматига сазовор бўлгандай, юнонлар мурувватига ҳам муяссар бўламан деб хомтама бўлма. Искандарнинг Узрушонада қандай жинойтлар қилганини эшитдингми?

— Эшитдим. Узидан кўрсин, ваҳшийлар. Худо ёқ-

қан гулханга тупуришмасни эди. Хотиринг жам бўлсин, мен янглишмайман.

У Спантамаънога қарамай сўзларди. Бетийиқ кўзлари атрофда олма-кесак терарди. Оробанинг хасислик ва гуноҳлардан озиб-тўзиб кетган юзлари Сиёвуш авлодининг кўзига шу қадар жирканч кўриниб кетдики, оёғи билан тепиб юборишдан ўзини зўрға тутиб қолди. Энг даҳшатлиси: Ороба шунчалик жонхил ва нодон эдики, ўзининг ҳақлигига сўзсиз ишонар, ёнида ўтирган одамни эса эшаквачча ва ўтакетган аҳмоқ деб ўйларди. Бу фикрдан Оробани Охурамазданинг ўзи ҳам қайтара олмасди.

— Ҳеч, сен ҳеч қачон янглишмайсан!— Спантамаъно овози газаб билан отилиб чиқди.— Илгари сен ўзингни форсларга сотган эдинг. Энди юнонларга сотмоққа тайёрсан. Шундай экан, яхшиси менга сотил, ўз қондош суғдингга!

У Оробанинг олдига бир қисим қимматбаҳо тош ташлади. Ороба дарҳол ўзига келди. Бир лаҳза бурун қўрқув яширинган қўнғир кўзлари қувонч билан порлаб кетди. Аммо бу кўпга бормади. Ороба оғир руҳий қийноқ билан, ич-ичидан ўртаниб, олдидаги жавоҳирларни суриб қўйди ва зўрға деди:

— Керак эмас... Ҳеч нарсанг керак эмас. Агар сенга кўшилсам, мени Искандарнинг газабидан бу тошлар қутқариб қолади деб ўйлайсанми?..

— Демак, менга ёрдам бермайсан!— қичқирди Спантамаъно.— Менга, қизингни эрига-я?

— Нима исёнчиларга ёрдам берайми?— қўл силтади Ороба.— Бечора Заро! Агар шу фитначи бошингда нима гаплар борлигини билганимда сенга қизимни берармидим? Мен унга, уйга қайт, деб айтаман. Йўқол кўзимдан. Мен бунақа хавфли одам билан алоқа қилишни истамайман.

— Кетаман,— Спантамаъно ўрнидан турди ва Оробани ўтирган жойидаёқ бўғиб ўлдирмаслик учун қўлларини орқасига қилиб олди.— Сен ҳам билиб қўй, мен учун бунақа жирканч одамга куёв бўлишдан кўра оғирроқ иснод йўқ. Бир нарса менга далда берди: Суғдиёнанинг ҳамма оқсоқоллари ҳам сендай ифлос, разил эмас. Эсингда бўлсин: Спантамаъно юнонларни қириб ташлагач, бу суҳбатни ёдингга тушириб қўяди. Ҳозир ҳам кекирдагингни гажиб кўярдим-у, лекин ортиқча шовқин-суронга тоқатим йўқ.

Ороба эсанкираб қолди. Эҳ, у Сиёвуш авлодига жуда қўпол муомала қилиб қўйди-да! Агар Спантамаъно ростдан ҳам Искандарни енгса-чи! Унда... Навтакалик қўрқиб кетди. Унинг юзларида табассум пайдо бўлди, аммо Спантамаъно шиддат билан бурилди-да, жўнаб кетди.

«Аҳмоқ!— ўзини лаънатларди Ороба.— Қим сени тилингдан тортувди? Қўйини пуч ёнгоққа тўлдириб юборганимда олам гулистон эди. Эҳ-ҳе! Хўп, бўлар иш бўлди,— тинчлантирди ўзини-ўзи.— Энди... ўзимни энди қандай тутишим керак? Агар бу дайди Искандарни енгса, бир кунмас-бир кун томогимдан олади...»

Энг разил одам — дунёдаги ҳамма нарсадан ўзини яхши кўрадиган одамдир. Мулойим табассумига ишониб керак эмас — муғамбирлик қилаётгани бу. У ўз моҳияти билан разил, шунинг учун ҳам хавфли. Бунақа одамлар очиқ зарба бермайди. Улар одамга пинҳона заҳар соладилар, ҳақиқий заҳар билан бўлма-са ҳам, иғво заҳари билан... заҳарлайдилар.

«Агар енгса... Жуда соз! Шундай қилайликки, қадрли Спантамаъно, сен Искандарни енга олмагин».

Спантамаъно арвоҳдай оқариб қайтиб келди. Заро уни кўриб бошини мағрур кўтарди. Аммо Сиёвуш авлоди хотинига қайрилиб ҳам қарамай, айвонга ўтиб кетди. Аёл ҳайрон бўлди — эри келиб, ялиниб-ёлвориб уни эркалатишини кутган эди. Агар шундай қилса хотин уни совуққина ўздан итармоқчи, худо билсин, эри қандай жонига текканини кўрсатмоқчи ва бу билан қўнглини ёзмоқчи эди.

Аммо Спантамаъно уни эсидан чиқариб юборганга ўхшайди, бу қилигидан хотинининг кўзларига ёш келди. Эрининг дилини оғритиш учун Заро чўрини чақирди ва кетгиси келмаса ҳам Оробаникига жўнаб кетди. У эшитиб, орқамдан югурсин деб ўймакор эшик тавақасини қарсиллатиб ёпди. Бироқ Спантамаъно кар ва кўр бўлиб қолгандай эди.

— У дайдиникига қайтиб борма,— деди даргазаб отаси,— у сени адойи тамом қилади. Олмосларини олсину кўзимга кўринмасин.

— Худо олсин уни!— хитоб қилди Заро аччиқ йиглаб.

Иккаласи фирибгар Спантамаънони узоқ ва ҳам-

жиҳат бўлиб қарғашди, яхшиямки «фирибгар» нинг ўзи эшитмади, Сиёвуш авлодидан бутунлай халос бўлишга қатъий қарор қилиб, уйқуга ётишди.

Спантамаъно алаmidан қарийб ярим кўза мусалласни ичди. Яна кўза ҳақидаги қўшиқ эсига тушди. Лаънати Ороба! Сугдиёнанинг энг йирик ҳукмдорларидан бирининг қўшини жуда қўл келарди. Вахшунварта билан Хориен ёрдам беради, албатта, аммо Ороба одамларисиз қўшини тўлмаган ўқдондай гап. Эҳ! Вахшунварта билан Хориен етиб келсин, ким аҳмоқлигини Оробага кўрсатади!

— Вахшунвартадан чопар келди!— хабар берди Варахран. Кандакор кеча Киресхатадан қайтиб келган, энди Спантамаънодан нари жилмас эди.

— Тезроқ чорла!— Спантамаъно очилиб кетди. Ниҳоят! О, Вахшунварта, дўстим! У Спантамаънони кулфатда ташлаб кетармиди?

— Вахшунварта ҳадянгини қабул қилмади,— деди улоқда чарчаган отдай ҳорғин, қовоғи солиқ чопар икки дона олмосни Спантамаънога узатар экан.— У сенга ёрдам беришдан бош тортди. «Спантамаънонинг эси йўқ,— деди Вахшунварта.— Худонинг бандасидан қайси бири Искандарни енга олади? Хўжайинингга бориб айт: менга ўхшаб тоғлар орасига яшириниб олсин, худо ёққан гулханга қараб тупурмасин».

«Ороба шундай деган эди,— эслади Спантамаъно. У шунчалик ҳаяжонга тушдики, овоз чиқариб ярим оғиз ҳам гапира олмади.— Э, худо! Уқдонимдан яна битта ўқ тушиб кетди. Энди ҳамма умид Хориендан».

— Хориендан чопар келди!— хабар қилди Варахран. Унга беланган тегирмончидай йўл чангига ботган чопар қўйнидан икки дона марварид чиқарди.

— Хориен ёрдам беришдан бош тортди. У, мени кечир, сени аҳмоқ деди ва яна айтдики, тоққа яшириниб олсин, худонинг қўли билан ёқилган гулханга тупурмасин деди.

«Ороба ҳам шундай деган эди»,— ўйлади Спантамаъно ва ўтирганларни ҳайратга солиб хохолаб кулди.

- Обгардан чопар келди!
- Наҳшобдан чопар келди!
- Еркатдан чопар келди!
- Маймурғдан чопар келди!
- Биҳардан чопар келди!

Ҳамма рустаклардан — Сугдиёнанинг йирик мавзеларидан толиққан чопарлар келар, ҳаммасининг жавоби бир хилда эди — састарлар, ихшидлар, патлар, афшинлар, хваблар ва бузургонлар деб баландпарвоз ном билан атаган кўчманчи жамоаларнинг оқсоқоллари македонларга қарши курашишдан бош тортган эдилар. Уларнинг ҳаммаси Спантамаънони «аҳмоқона фикридан» қайтишга ундашар ва худонинг хоҳиши билан ёнган гулханны эслатишарди.

Сўнгги чопар келтирган хабарни ҳам эшитгач, итлар дара тошларига қисиб борган бўридай ув тортиб йиглаб юборди. Унинг юзи хитой гилидан ясалган чиқиндай оқариб кетди. Жапговар болтасини қўлга олди-да, ўнг ва чапга селпиганча хоналар бўйлаб югура бошлади. У нақшикор эшиклар ва қизил дарахтдан ясалган хонтахталарни чопиб, майдалаб ташлади. У бронза қурбонгоҳларини бузар, лойдан ясалган ҳайкалларни майдалар, қимматбаҳо чинни кўзаларни чил-чил қиларди. Юракни ўртаб юборувчи ўкирикдан бурчак-бурчакда нафасини ичга ютиб турган қулларнинг кўзлари нақ косасидан ўйнаб чиқиб кетгудек эди. Сарой ичинини алғов-далғов қилиб Спантамаъно айвонга югуриб чиқди ва оқсоқоллар рад қилган қимматбаҳо тошларни кўриб қолди. Сиёвуш авлоди уларни ҳовузга тегиб юборди, болтани ҳам сувга отди-да, наматга ўзини ташлаб, аёлларга ўхшаб ҳўнгиллаб йиғлай бошлади.

У узоқ йиглаб ётди, сўнгра ухлаб қолди. Ярим кечада совуқдан уйғониб кетди ва бир кўзача мусалласни симириб юборди; гўё кўрқувдан сукутга чўмган сарой хоналари бўйлаб гамгин овоз янгради:

— О-о-о! Кўзани ўртар ҳижрон... така-тум, тум-так! Уч бўлак бўлди шу он... така-тум, тум-так!

У то райҳон буталари орасига йиқилиб, хуррак тортишга тушмагунинча шундай қўшиқ айтиб, гулларни босиб-янчиб ҳовуз бўйида тентирайверди. Баро уни ёш боладай кўтариб олди, айвонга олиб келиб ётқизди ва иссиқ кўрпа билан ўраб қўйди. Варахран Барони ҳовуз бўйига чақирди ва улар тонгга қадар нима ҳақдадир пичирлашишди. Эрталаб Варахран ечинди, ҳовузга шўнғиди-да (хайрият, сув тиниқ эди), унинг тубидан жавоҳирларни топиб чиқди.

Спантамаъно карахт бўлиб уйғонди ва дарҳол кўзага қўл чўзди. Аммо Баро юмшоқлик билан унинг қўлини кўзадан узоқлаштирди.

— Сенга нима, аҳмоқ?— қаҳр билан дўқ урди унга Сиёвуш авлоди.

— Ичиш керак эмас, жаноб,— меҳрибонлик билан гапга кўндирмоқчи бўлди Баро.

— Керак эмас,— такрорлади Варахран.

— Эсингиз жойидами? Бўлмаса нима «керак», бахтсиз тўнкалар? Бечора Спантамаънони ҳамма ташлаб кетди. Ҳатто хотиним ҳам қочиб кетди. Бутун Суғдиёнада ёппа-ёлғиз қолдим. Мен ичишдан бошқа яна нима қилишим керак?

— Ичиш керак эмас, уриш керак,— лўнда қилиб деди Варахран.

— Кимни?

— Искандарни.

— У! Қандай ботирсан-а! Қандай қилиб уриш керак? Бузургонлар меида юз ўғирдилар. Биз даҳлар, панжакентликлар ва Навтакада Вахшунвартадан ажралиб қолган бақтрийлар билан бирга бор-йўғи мингтамыз. Бошқалар тарқалиб кетган. Юнонлар эса эллик минг киши. Бунинг устига Ороба ҳам уларга қўшилади. Улар бизни тумтарақай қилиб юборишади.

— Тумтарақай қиллолмайди,— эътироз билдирди Варахран.

— Нима учун?

— Чунки биз сен ўйлаганча оз эмасмиз.

— Демак, мен ҳисоблашни унутиб юборибманда,— заҳарханда кулди Спантамаъно,— айт-чи, допишманд, биз қанчамиз?

— Беш юз минг,— жиддий жавоб берди Варахран.

— Нима? Ҳа-ҳа-ҳа! Беш юз мингта нима? Мароканд томларида юрган қарғаларми? Еки Зарафшондаги бақаларми? Ё бўлмаса телпагингдаги бургаларми?

— Йўқ. Беш юз минг ҳунарманд ва деҳқон, қишлоқ ва шаҳарларда яшовчи беш юз минг суғд.— Варахран ўрнидан турди.— Тўхтаб тур! Мен ҳозир...

Бир лаҳзадан кейин у соқоллари оппоқ икки чолни эргаштириб келди. Спантамаъно уларни таниди: бири — озгин, ҳаракатчан уста Фрада — Варахраннинг отаси, иккинчиси — бўйдор ва бақувват деҳқон Ману — Баронинг отаси, Навтакада Спантамаъно ёнига келиб, уларни Бесснинг одамларидан ҳимоя қилишни сўраган одам эди. Кекса, минг қилса ҳам кекса, бойми, камбағалми, бари бир ҳурмат қилиш керак эди. Спантамаъно иккилаб кўтарилди ва қў-

лини юраги устига қўйди. Фрада билан Ману мағрур таъзим қилиб, гиламга ўтиришди. Варахран отасига бош ирғади:

— Гапириб беринг!

— Узоқ гапириб ўтирадиган ҳеч гап йўқ!— хитоб қилди Фрада жаҳл билан.— Бу юнонлар қанақа калоскор бўлди? Айтчи, жаноб ҳоким? Бизни сўнгги бор-будимиздан халос қилмоқдалар...

— Сен бузургонларга хат ёзиш билан банд бўлган пайтда, Марокандда қолган юнонлар сардори Гефестнон халқни талагани мавзеларга аскар жўнатди,— тушунтирди Варахран Сиёвуш авлодига.

— Шундайми?— ҳайрон бўлиб сўради Спантамаъно.

— Ҳа!— алам билан такрорлади Фрада.— Йўл бўйларида посбонлик жорий қилдилар, йўловчиларнинг молларини тортиб олишмоқда. «Бож,— дейишади,— божи!». Шундай деб хохолаб кулишади ер ютугурлар. Дарёдан сузиб ўтсанг, кема ҳақини бер. Кўприкдан ўтсанг, ҳақини тўла. Бозорга кирадиган бўлсанг, ҳақини чўз. Бир нарса сотиб олсанг, бозор ҳақи тўла. Сотадиган бўлсанг, чўнтагингни кавла. Уй-жойингни, даромадингни хатга олишса, ўндан бирини топшир. Яна ҳар бир кишидан жон ҳақи талаб қилишади, шу қадар усталик ва айёрлик билан талаш мумкинлиги сира ҳаёлимга келмаган эди.

— Мана,— Ману қўйнидан сопол парчасини чиқарди.— Омборни тозалаб кетишди, бир дон дон тополмайсан, эвазига мана шу сополни қолдиришди. Устига бир нима ёзишди... Нималигини қайдан билман? Нимага керак менга бу сопол. Ёб бўлмаса. Юнонларнинг тангаси шунақа бўлса керак деб ўйладим, бозорда кўрсатсам ҳеч ким олмайди, ҳамма кулади. Эҳ, арвоҳ, Айшмага ем бўлгур.

У жаҳл билан сопол парчасини ҳовузга отди.

— Халқ безовта, жаноб ҳоким,— деди Варахран қатъият билан.— У ўзи учун курашишга тайёр! Аммо унга йўлбошчи керак. Даъват этсанг, эртагаёқ ҳузурингга минглаб мард одамлар келади.

— Таёқ билан қуроланган жасур одамлар!— деди Спантамаъно масхараомуз.— Ўша жасур одамлар юнонларнинг узун найзаларини кўрган заҳоти жуфтакларини ростлаб қолишар.

— Оддий одамлар ҳақида ёмон ўйга борма,— қовоқ солиб деди Баро.— Оддий одамлар бузургонлар-

дан кам эмас, балки тузукроқдир. Бу гаплардан раи-
жима, ammo... ҳали ўзинг кўрасан — бузургонлар се-
ни сотишди, халқ эса хиёнат қилмайди.

— Халқ!— хитоб қилди Спантамаъно жазаваси
тутиб.— У бизга қулоқ солади дейсанми? Хунарман-
лар табақа оқсоқолига бўйсунди, деҳқонлар жамоа
бузургонларига, бузургонлар бўлса...

— Бузургонлар!— жаҳли чиқди Баронинг.— Бугун
бузургон бўлса-ю, агар халқ иродасига қарши борея,
эртага ҳеч ким бўлмай қолади. Улар хос аскарлари
билан горларга бекиниб ётаверсин, уларсиз ҳам иши-
миз битади.

— Агар ҳамманинг қўлида таёқ эмас, қилич ва
қалқон бўлишини истасанг, олмосларингни ўнгга ҳам,
сўлга ҳам сочаверма; яхшиси, саклардан бронза со-
тиб ол, хунарманлар қанча қилич керак бўлса, шу-
ча ясаб беради.

Варахран ҳовуздан олиб чиққан тошларни Спан-
тамаънога узатди.

— Ҳм...— Спантамаъно кандакор ва деҳқонга
ҳайрон бўлиб қаради.— Сизлар мен ўйлаганчалик по-
дон эмас экансизлар. Сизлар бу ишимиздан бир ни-
ма чиқади деб ўйлайсизларми?

— Албатта чиқади!— хитоб қилди Варахран.

— Чиққанда қандоқ!— қўшиб қўйди Баро.

Спантамаъно ўрнидан сапчиб турди. Сен ҳеч ким-
га керагим йўқ деб ўйлаганмидинг? Мана кўрдинги,
керак экансан! Сен ўзингга ўзинг ёлғизман деб уқ-
тирганмидинг? Мана кўрдинги, бошингга оғир кун
тушганда ёнингга сепи ташлаб кетмайдиган минглаб
одамлар бор экан. Гўё сугд йиғитнинг кўз олдини тўс-
ган парда кўтарилгандай бўлди. У таянч излаган,
ammo-уни тополмаган эди, мана у, таянч! Мана, бир
қўл сидкиши билан тоғларни суриб, ардариб, янчиб
ташлайдиган куч!

— Хўш, нимага қараб ўтирибсизлар?— бақирди
Спантамаъно.— Ҳокиму бузургонларни арвоҳ урсин!
Халқни оёққа тургазинлар!

Халқ оёққа турди ҳам. Минглаб кентлар Спанта-
маъно чақирғи билан ҳаракатга келди. Илон Дар-
возадан Биҳаргача ва Биҳардан Наҳшобгача гўё бир-
бири билан хабарлашаётгандай, бутун Сугдйёна бўй-
лаб погоралар безовта ва зарб билан янграрди. Жа-

моа кенгашларида уруғ оқсоқоллари билан оддий
халқ ўртасида қизғин тортишувлар бўлиб ўтарди. Бу-
зургонларнинг дўқ-пўписаларига қарамай, халқ ҳар
эллик оиладан бир йиғитни қуроллантирар ва Спан-
тамаъно учун қўй-эчки, галла билан мой ажратиб
беришарди. Сугдйёна йўллари бўйлаб тўда-тўда бў-
либ биҳарлик ва наҳшобликлар, панжакентлик ва
маймуриликлар келишарди. Баронинг отаси Ману
Навтакадан юз деҳқонни эргаштириб келди. У ўз
одамларини Варахраннинг отаси Фрада ясаб берган
найзалар билан қуроллантириб, панжакентликлар бў-
линмасига келиб қўшилди. Хилма-хил оломон Маро-
канд атрофини ўраб олди ва юнонлар мустақамла-
ниб олган уч минорали саройни қамал қилишга ки-
ришди.

Спантамаънонинг на манжанақ, на замбараги бор
эди. Сугдлар ва дахлар қийшиқ деворлардан пичоқ-
қа таяниб, учига илмоқ боғланган арқонларга осилиб,
минораларга шалоқ нарвонларни қўйиб юқорига чи-
қишар ва душман зарбасидан пастга қулардилар.
Спантамаъно бронза келтириш учун сакларга одам
жўнатган эди. Ammo улар қачон келишадди? Жангчи-
лар камон ўқлари учига ўткир суяклар боғлаб оти-
шарди. Бундай ўқлар мис қалқонли македонларга,
уларнинг қўлларидаги арзимас тилинган-шилинган
жойларни ҳисобга олмаганда, зарар етказа олмасди.
Бунинг устига ҳамма сугд қилич билан муомала қи-
лишни билавермас эди. Деҳқонлар қуролга эмас,
омочга суяги йўқ эди, уларни ҳарбий табақадан чиқ-
қан одамлар сингари уруш қондаларига ўргатишмас
эди. Ammo таёқ ишлатишга келганда улар билан ҳеч
ким тенглашолмасди, агар бирор юнон гафлат босиб
қўлларига тушиб қолса борми, на дубулғаси, на қал-
қони қутқара оларди, аршани туйгандай туйиб таш-
лашарди уни.

Македонлар бу ерда унча кўп эмасди, улар қай-
сарлик билан ҳамма томондан босиб келаётган сугд-
лар ҳужумини қайтара олмасди. Уч минорадан бири
маҳаллий халқ қўлига ўтди. Шунда македонлар қа-
малда қолганлар қиладиган ишга киришдилар: Оро-
ба саройи ёнидан ўтиб, қамал қилувчиларга ёнбош-
дан ҳужум қилишди. Узун найзаларининг ўткир тиғи
билан қалқонсиз одамларни эпчиллик билан санчиб,
ўзлари зарар кўрмай, ўттизга яқин кишини ўлдириб,
саройга қайтиб келишди. Агар Ороба македонлар

йўлини тўсганда, уларнинг ҳоли хароб бўларди. Бироқ у бундай қилмади. Унинг тиш-тирноғигача қуролланган минглаб одамлари девор устида туриб, бу қирғинни бемалол томоша қиларди.

Қамалнинг тўртинчи куни чўпонлар Спантамаънога Илон дарвоза томонидан юнонлар Марокандга қараб келаётгани ҳақида хабар қилишди. Демак, улар қамални ёриб чиқишибди. Спантамаъно ғазаб билан сўкинди. У жасур, аммо ёмон қуролланган, ҳарбий ишга ўргатилмаган суғдлар узун найзалар зарбасига бардош беролмаслигини биларди. Македонлар билан очиқ майдонда жанг қилиш керак эмас, скифчасига пистирмалар ёрдами билан курашиш лозим. Спантамаъно кўшинларига Зарафшоннинг ўнг қирғоғига чекиниш учун буйруқ берди.

— Лаънати Ороба!— пўнғиллади Спантамаъно дарёга от солиб.— Қуёнюрк Хориен! Вахшунвартачи? Узини авлиё ҳисобласа-да, у ҳам қўрқоқ, сотқин. Бу авлиёлардан ҳеч қачон ёруғлик чиқмаган, жаҳаннамга кетгурлар! Савлат тўкиб юришади, қорин солишади, қарашлари мағрур, сўзлари чиройли, ичлари эса... ичларига аблаҳ ўрнашиб олган. Эҳ, кошки ўша олижаноб башарангизни таёқ билан шудгорлаб ташласам!

— Мен Спантамаъно қўйга ўхшаган ҳафтафаҳм деб бекорга айтмаган эдим,— деди Ороба чекинаётган суғдларни кўриб.— Искандарнинг қораси кўриниши билан бу жулдурвоқилар тўдаси думи остига мой суртилган эшакдай қочиб қолишди.

Заро лабини тишлади ва жим тураверди.

Марокандга Искандар эмас, Фарнуҳ кириб келди, подшо эса Яксартдан нарида тиграхуд саклари орқасидан қувиб юрган эди. Фарнуҳ бўлинмаси Киресхатага жанговар юриш бошлаш олдидан Марокандда қолдириб кетилган Гефестион бўлинмаси билан қўшилди ва Спантамаънони таъқиб қилишга тушди. У юзлаб пиёда суғдларни тутиб олишга муваффақ бўлди. Қолганлар эса Зарафшон бўйига ёйилиб кетган қалин чакалакзорга кириб яширинишга улгурди.

Ўтиб бўлмас буталар билан қопланган жазирама водий. Айиқнинг биқинидаги қалин жун сингари типпа-тик ва эгри-бугри ёввойи буталар, гадир-будир, йўғон тераклар, узун илдизлари шағал ва майда тошлар орасига чўзилиб кетган юлғунлар, баҳайбат шум-

толлар, қайрағоч ва мажнунтоллар, жийда, итбурун, олволи, қарағай, рўвак, ёввойи олча, дўлана, наъма-так, тут сингари пасту баланд, турли-туман дарахтлар аралаш-қуралаш бўлиб, ўрашиб-чирмашиб кетган эдики, бу тўқайзордан ҳатто йўлбарс ҳам ўта олмас эди.

Қилт этган шамол йўқ. Ҳамма нарса ҳаракатсиз қотиб қолгандай. Тўқайзор ҳатто яланғоч одамни ҳам қуюқ, хўл ва қиздирувчи ҳавоси билан босиб, нафасини қайтариб, терлатиб юборадиган каттакон ҳаммомга ўхшайди.

Спантамаъно ўйноқи тулпориди тўқайзордан ўтиб бораркан, Барога масхараомуз деди:

— Мард йигитлар жуфтакни ростлаб қолишдими? Сен бўлсанг: «Юнонлардан ном-нишон ҳам қолдирмаймиз», деб мақтанган эдинг.

— Қурол бер!— деди бўғилиб Баро.— Урушишни ўргат бизга!

— Қурол,— такрорлади Спантамаъно ва хаёл суриб орқага қаради. Буталар чайқалиб, тўлғаниб, қисирларди. Озиб кетган минглаб суғдлар ўжарлик билан йўлбошчи ортидан йўл очиб келмоқда. Ўзларини яхши тутмоқда бу жулдурвоқилар!

Атрофдаги оддий ва очиқ кўнгил одамлар руҳининг тетиклиги Сиёвуш авлодини ҳаяжонга солди, юрагига умид бахш этди. Юнонлардан қочяпмизми? Қочсак нима бўпти! Вақти келиб улар биздан қочади.

— Эҳ форслар!— деди Спантамаъно, унинг овозида яхшилиқ аломати кўринмасди.— Агар сизлар бўлмаганингизда... мамлакат ўзини ҳимоя қилолмайдиган шу аҳволга тушиб қолармиди?

Спантамаъно лашкари аста-секин шимолга қараб борарди. Фарнуҳ қўшини ҳам имиллаб унинг изидан келарди. Ёввойилар чекинмоқда, қувиб етамиз ва ер билан яксон қиламиз— ўйларди ликнялик. Қўшиннинг ҳамма жангчилари ҳам шуни ўйлаб борарди. Бостириб келаётган «скифлар»дан кўра чекинаётганларидан кўпроқ қўрқиш кераклиги ҳеч кимнинг эсига келмасди. Утмиш сабоқлари унутилганди. Унуттиш одати эса ҳеч қачон яхшиликка олиб келган эмас.

Суғдлар тоққа етганда юқоридан учли наMAT қалпоқ кийган отлиқлар бўлинмаси улар томон тушиб кела бошлади. Бўйдор, пахмоқ тулпорлар. Баланд бўйли, сочи ўсиқ одамлар. Уларни якки киши бош-

лаб келарди: бири новча, қотмадан келган, кўзлари бургут кўзларидай ўткир, ошноқ соқолли, бу — йўл-бошчи. Иккинчиси: семиз, хира кўзлари қизарган, юзлари шешинқираган, наша чекканидан ранги сарғайган жангчи эса унинг ўгли.

Ҳа, булар массагетлар, жазирама Қизилқум фарзаидлари. Олти юз кўчманчи ва беш ярим минг сугд бир-бирларини қувноқ хитоблар айтиб қутлашарди. Чол отидан тушди ва Спантамаънони қучди.

— Менинг отим Рахмир,— деди массагет.— Бу менинг ўғлим Дейока. Мактубингни олдик. Бронза олиб келаямиз.— У белда осилиб турган тўрвага қўлини текиб, иккита жавоҳир чиқарди.— Ма, қайтиб ол. Бусиз ҳам ёрдам берамиз. Тошлар учун эмас, қардошлик учун. Сугдлар билан массагетларнинг қони бир. Форсларга қарши бирга курашган эдик, македонларга қарши ҳам бирга курашамиз.

Спантамаънонинг кўзлари чарақлаб кетди.

— Сен, яхшилик тангриси Охурамазда юборган ёруғлик фариштаси Сурушсан!

У яна чолни қучоқларкан, Рахмир ўгли Дейоканинг Варахран қўйнига тушаётган ёқутни қандай қирсли нигоҳ-ла кузатиб қолганини пайқамади.

Массагетларда камон ўқи кўп. Ҳаво ҳаддан ташқари исиб кетгани туфайли македонлар ҳарбий аслаҳаларини ечиб қўйишган. Тоғдан эсиб турган шабада тегсин учун бадалларини очиб қўйишган. Қуёш нури учун ҳам. Массагет камон ўқлари учун ҳам. Массагетлар ўқи эса зое кетмайди.

Кўчманчилар келиб қўшилгач, Спантамаъно отини орқага бурди ва тўқайзорда дайдиб юрган македонларни ўраб олди. Қирғинбарон бошланди. Тўқай бўйлаб бепарво тарқалиб кетган кўп македонлар шу ерда ўлим топди. Фарнуҳ қўрқиб кетди. У бўлима-ларни кенг майдонга олиб чиқди, тўрт бурчак қилиб сафга тизди-да, Марокандга чекина бошлади.

Тоғдан Политиметгача бўлган йўл жуда машаққатли. Кундузи жангчиларни беаёв Осие қуёши ҳолдан тойдирарди. Тунда ботқоқлардан булутдай ёпириладиган чивин чақиб чиқарди. Аммо-лекин ҳар бири Фарнуҳ жангчиларнинг ўнтасига арзийдиган эпчил кўчманчиларнинг бронза ўқлари ундан баттарроқ чақарди.

Фарнуҳ тўхтовсиз Политиметгача, ёки сугдлар Намиқми ёхуд Зарафшонми деб атайдиган дарёгача

қочиб борди ва фақат дарёдан ўтиб олгандан кейингина очиқ майдонда тўхтади. Фарнуҳ нима қилишга ҳайрон. У ҳарбий киши эмас, бу ерда эса жанг олиб бориш санъатига моҳир одам керак. Ликиялик ёнига Қойнос, Кратер, Каран ва бошқаларни чақириб, деди:

— Иш чатоқ. Ёввойилар бостириб келишяпти, менинг эса жанг соҳасида ҳеч нарсага ақлим етмайди. Мени озод қилинглар. Янги лашкарбоши сайланглар, у нимани маъқул кўрса шунини қилсин.

Ҳа, македонлар аниқ кўриб турибдиларки, бечора ликиялик уруш соҳасида ҳеч нарса билмайди. Искандар уни шундай катта бўлимага лашкарбошиликка тайинлаб хато қилган. Аммо... агар Қойнос, Кратер ва Каран бошқа лашкарбоши сайласалар бу билан Искандарни янглишган деб ҳисоблаган бўладилар. Тангри Аммон ўгли эса камчилигини эслатганларни ёмон кўради. Бу орада Фарнуҳ билан македонлар ўртасида тортишув бошланиб кетди.

Иссиқдан толиққан жангчилар тилларини итдай осилтириб чодир атрофида ўтиришар, лашкарбошилар жанжалига қулоқ солишарди. Баҳс Караннинг — семиз ва оғирқарвон одамнинг жонига тегди. Дим чодирда нафаси қайтиб кетганидан ташқари чиқди. Бу ер ҳам ичкаридан қолишмасди. Қуёш чидаб бўлмас даражада қиздирмоқда. Каран соясига бекиниб жон сақлаш учун, яқин орада бутазор йўқмикап, дегандай атрофга аланглади. Аммо чор-атроф тап-тақир, фақат офтобда қовжираб қолган гиёҳларнинг нозик пояларидан бошқа ҳеч нарса йўқ. Бироқ дарёнинг нариги томонида баланд девордай ўрмон ва тол, тераклар остида қорайиб, ҳавасни келтириб турган салқинлик.

— Лаънати!— тўнғиллади Каран.— Қани энди у томонга ўтиб бўлса...

Шу пайт дарё шохобчасининг ўнг қирғоғида паст бўйли юнон пайдо бўлади, Кратернинг енгил отлиқларидан бўлса керак.

— Эй, сизлар,— қичқиради юнон тожсимон мис қалпоғини силкитиб,— нимага у ерда ётибсизлар? Бу ёққа келинглар. Бизнинг тўдамиз шу ерда. Ҳаммага жой етади.

У ионийлар лаҳжасида гапиряпти, демак, ҳақиқатан ҳам афиналикларнинг бир қисми кирган Кратер бўлимасидан бўлиши керак. Юнон қўлларини сувга

чайди, юзларини ювди, эринчоқлик билан қирғоқ бўйлаб ивирсиб юрди ва бутазорга кириб ғойиб бўлди. Сўнгра яна пайдо бўлди ва шовуллаб турган терак соясига ўтириб олди. Унинг роҳати олдида ким тоқат қилиб тура оларди. Қаран ўз бўлинмасига буюрди:

— Отларга мининг! Менинг ортимдан нариги қирғоққа.

Жангчиларга ёлвориши ҳожати йўқ эди шу топда. Ҳамма бир лаҳзада сакраб отига минди ва Қаранга эргашди. Бўлинма Политиметни кенг, шовқин солиб оқадиган еридан кечиб ўтди ва тўқайзорга тарқалиб кетди. Бунни кўрган пиёдалар ҳаяжонга тушдилар. Жазирама шу қадар ҳолдан тойдирганидан хавф-хатарни ҳам унутишди. Бўлинма ортидан бўлинма сувдан кечиб ўтарди. Одамлар шохлари тарвақайлаб кетган дарахтлар соясига шошилар ва нам ерга ҳорғин чўзилишар эди. Парокандалик. Ҳеч қандай тартиб йўқ.

— Иланг қани?— сўради Қаран ҳамон қирғоқда ўтирган юнондан.

— Анави қайрағоч остида,— деди юнон тўқайзор ичкарисидаги баҳайбат дарахтни кўрсатиб.— Тутунни кўрялсанми? Агар истасанг, юр, борамиз. Биз бир қўзи тутиб олдик. Уни гулханда пиширяпмиз.

— У-ў!— Қаран қорни очганини энди ҳис қилди.— Яхши. Борамиз. Эй, Левкон, Перисад, орқамдан юринглар!

Қаран хос соқчилар ҳамроҳлигида тўқайзор ичкарисига йўл олди.

— Ким сизларнинг...— гап бошлади Қаран, лекин уларнинг иласи бошлиғи кимлигини сўрашга улгурмади. Бута орқасидан бошига калтак тушди. Қаран воҳ деганча бошини чангаллади-ю, нам ерга қулади. Унинг устига ўқ еган Левкон йиқилди.

— Бу сизларга бранхидлар учун!— қичқирди кичкина юнон. Перисад унга узун найзасини санчди. Лаҳза ўтмаёқ унинг ўзига ҳам ханжар санчишди.

— Спитамен,— деб шивирлади кичкина юнон унинг устига эгилган суғдга.— Улар дўстинг Паллантни ўлдиришди...

Шундай дея Паллант юраги енгил тортиб жон берди. У қасос олган эди. Суғд, массагет ва дахлар дарё кечиб ўтган македонлар устига ташланишди. Тўрт томондан ҳужум қилинди! Қўрқинчли манзара! Қонли ур калтак-сур калтак қилувчи одамлар тўда-

си. Ноғоралар жаранги. Уқ-ёйлар. Ханжарлар жаранг-журунги. Зарба тушган қалқонларнинг тарақлашию ёрилган садоси. Гурсиллаб тушган оғир таёқлар. Яна ўқ-ёйлар. Уқ-ёйлар. Қонга тўлган кўзлар. Гижирлаган тишлар. Даҳшатга тушганлар чиққиринги. Массагетларнинг тантанавор қичқирқлари.

Фарнуҳнинг икки минг саккиз юз отлиқ ва пиёдаларидан қирқта отлиғу уч юз пиёда омон қолди. Рангида қон қолмаган македонлар галаси бир амаллаб Марокандга етиб келди ва қалъа деворлари панасига бекиниб олди.

Гефестион дарвозани ёпган заҳоти таъқиб қилувчилар болталари билан жаранглатиб ура бошладилар. Кўпчилик суғдлар бошини македонларнинг кунгурадор дубулгалари безаб турарди. Баъзиларнинг қўлида душмандан олинган узун найзалар. Бошқаларда темир қиличлар. Айримлари ўлдирилган юнонлардан ечиб олинган совутларни кийиб олишган эди. Кимга қилич ёки найза етмаган бўлса, у ҳеч бўлмаганда қалқонга эга бўлганди. Сиёвуш авлоди Марокандни иккинчи марта қамал қилишга киришди.

Эрталаб Спантамаёно чодирлараро санғиб юрган Датафарини учратди.

Форс гоҳ-гоҳ тўхтаб қолар, гапларга қулоқ солар, бош чайқар, оғзини очиб, ўйчанлик билан мўйлови ни силар ва манзилгоҳни айланишда давом этарди.

— Нима гап, донишманд?— деди кулимсираб Спантамаёно.— Ҳалиям одам зотидаи нафрат қилиш билан кўнгили ёзиб юрибсанми?

— Мен ноҳақманми?— деди Датафарн, аммо унинг овозида на биринчи марта баҳслашганларидаги зарда, на қатъий ишонч бор эди.

— Нимада сен ҳақсан?— деди жаҳл билан суғд.

— Ҳамма нарса замирида ёвузлик ётади деган масалада. Мен каромат қилганимдай сен Бессни йўлдан олиб ташладинг. Энди Искандарни йўқотмоқчисан. Нима учун? Жавоби оддий: у сени еб қўймаслиги учун сен уни емоқчисан. Сен Искандарни йўқотиш ҳисобига хотиржамликка эришмоқчисан. Шундай эмасми?

Спантамаёнонинг жаҳли чиқди. Бу чалажон одам, у, Сиёвуш авлоди бутун ҳаётининг мазмуни деб ўйлаган курашни йиртқич ҳайвонларнинг бир бирини гажишига ўхшатиб турса...

— Донишманд!— Спантамаёно кўзлари чақнаб

кетди.— Утган сафар йўлбарс ва буқалар тўгрисида гапирган эдинг. Агар одам сенинг фикрингдан келиб чиқиб ҳаракат қиладиган бўлса, ё ўзини сўйиб ташлаши, ё итоат билан йўлбарс олдига бўйин эгиб бориши ва: «Оч қолдингми, бечора? Мени еб қўя қол»... демоғи керак. Йўқ, донишманд! Ҳамонки дунёда икки хил ҳақиқат: йўлбарс ҳақиқати ва буқа ҳақиқати мавжуд экан, мен иккинчисини қабул қиламан. Менинг яшагим келади. У мени еб юбормаслиги учун мен унинг қорнини ёриб ташлайман. Бирорта ҳам йўлбарс қолмасин. Буқалар ўтлоқларда бемалол ўтлаб юрсин. Мана мен учун олий ҳақиқат. Эсингда тут: ҳақиқат менинг томонимда.

Сугд кескин бурилди ва нари кетди. Датафарн уни астойдил меҳр билан кузатиб қолди.

Фарнуҳнинг маглубияти ҳақидаги хабар бир лаҳзада бутун шаҳарга ёйилди ва Ороба саройига ҳам ёриб кирди. Чол кўрқувдан ўзини қаерга қўйишини билмай қолди.

Уҳ! Шундай бўлишини наҳот билмаган бўлса? Сиевуш авлоди юнонлардан голиб чиқади деб ким ҳам ўйлабди? Наҳотки ҳаммаси тугаган бўлса?

Ўзини Спантамаънодан қутқариши керак. Қандай қилиб? Ороба эрталабга қадар ухлай олмади. Тонг отгач энг садоқатли одамларини ёнига чақирди ва уларни Исқандар ҳузурига жўнатди.

Бирини коҳин, бирини чўпон, бирини майда савдогар кийимини кийиб олган Ороба вакиллари гадоё топмас сўқмоқлар орқали Шарққа, Киресхатага қараб шошилиб йўлга чиқди.

Шундан кейин Ороба Мароканд бозорида сангиб юрадиган дайдиларни ўзи ҳузурига тўплади. Турли сабаблар билан ўз жамоаларидан ажралиб кетган оч-яланғоч одамлар доим бозорда ивирсиб юришар, бепарвороқ сотувчиларни кузатишар, кўзларини шамғалат қилиб бирон нимани уриб кетишарди. Ороба ўттиз чоғли қовоғи солиқ гадо ва киссавур билан узоқ суҳбатлашди. Нима ҳақида гап борганини ҳатто Заро ҳам билмасди. Кечга яқин қорин тўйган, димоғи чоғ дайдилар кумуш тангаларни жаранглатиб саройдан чиқдилар ва қўзғолончилар тўдасига араллашиб кетдилар. Улар гулханлар ёнига бориб ўтиришар ва эҳтиёт бўлиб баҳсларга қўшнишар эди. Кўкракларига уришар, қасам ичишарди. Йиғлашар-

ди. Олазарак бўлиб алаңлашарди... ва шивир-шивир қилишарди.

Бу Ороба ўйлаб қилган ишнинг бир томони, сирли томони эди. У бошқа томоннинг ҳам чорасини кўрди. Аммо Исқандар келиб улгурмасдан, Охурамазда асрасин, Спантамаъно Оробани бошидан жудо қилса-я? Вақтдан ютиш керак. Чол гўё ўзининг пожўя хатти-ҳаракатларидан пушаймон бўлиб, «азиз куёв»ига уч юз бош қўй совға қилди. Аммо Спантамаъно уларни олмай, қайтариб юборди. Ороба безовталаниб, Заро ёнига келди.

Спантамаъно хотинини жонидан ортиқ севишини у яхши биларди. Шунингдек, қизи бу бебош одамни қаттиқ севишини ҳам биларди. Жанжаллашиб қолганларидан кейин уч кун ўтмаёқ хотини Спантамаънодан хафалигини унутганди. Сиевуш авлоди шу топда унга ҳали ҳам биринчи марта учрашган кундагидек чиройли, чаққон ва хушчақчақ бўлиб кўринмоқда эди. Хотин унинг қайноқ-қайноқ эркалашларини эслар, эри билан ўтказган тунларини қайта-қайта хаёлида жонлантирар ва алаמידан озиб-тўзиб борарди.

Спантамаъно Мароканддан чиқиб кетаётганда хотин унинг қўшини орқасидан эргашишга оз қолганди. У македонларни шундай муваффақият билан тор-мор келтириб, яна шаҳар деворлари ёнида пайдо бўлганда, азиз ёстиқдошини шу қадар кўргиси келдики, ҳатто ҳўнграб йиғлаб юборди. Агар отасидан кўрқмаганида гурурини оёқ ости қилиб бўлса ҳам Заро эрининг олдига бош эгиб борган бўларди. Мана, отасининг ўзи унинг рўпарасида пайдо бўлди, кўзларидаги ифодадан отаси нима демоқчилигини қиз дарҳол фаҳмлади.

— Хўш, аҳволинг қалай?— сўради отаси бир дамлик иккиланишдан кейин.

— Тоқатим қолмади,— деди Заро кўкрагига муштчаси билан уриб.— Манави ерим ўртаниб кетяпти.

— Согиндингми?— деди зўрға Ороба қуруқшаган лаблари билан. Заро терс ўгирилди ва юзини рўмоли билан бекитиб олди.

— Ҳа.

— Нимаям дердим,— гўлдиради чол тиржайиб.— Хотин кўшининг эрини ташлаб кетиши яхши эмас. Сени ушлаб турганим йўқ, қайтиб боравер.

Заро чўрилар ва хос соқчилар қуршовида Спан-

тамаъно чодирига кириб келганда у гиламда ёнбошлаганча, сеvimли қўшиғини ҳуштакда чалиб ётган эди.

Жувон ўзини қандай кутиб олишларини билмай, чодир остонасида тўхтаб қолди ва итоаткор кўзларини эрига тикди. Спантамаъно шошилмай қаддини тиклади, икки-уч дақиқа кўзларига ишонмай қимирламай ўтирди. Бу Заро-ку! У қоплондай сапчиб турди, тезлик билан хотини ёнига келиб тўхтади ва эшитилар-эшитилмас пичирлади:

— Заро...

Спантамаънонинг кўксига қувонч тантанаси тўлқинланиб — тўлқин ҳам гапми! — бўрон, тўфон, йўқ-йўқ, қуён бўлиб қайнамоқда эди. У кўнглида кўпириб-тошаётган чексиз қувончини қандай ифода қилишини билмасди.

— Заро, — деб қичқирди Спантамаъно ва ўзини унутиб, сўғдча вазмину оҳиста ўйинга эмас, чаққон ва қувноқ хоразмликларнинг тезкору жўшқин рақсига тушиб кетди.

Спантамаъно ҳузурига Барони чақирди ва деди:

— Ғалла тугаб қоляпти. Навтакага бориб, Оробанинг омборларини тиккилаб кўр, бирор нарса бордир.

— Навтакага? — Баро ўзини орқага ташлади. Оғзи катта очилди. Қўллари дармонсизланиб, пастга тушди. — Нима учун Навтакага?

Спантамаънонинг буйруғи бу алп қомат одамни хурсанд қилдими ёки ранжитдими — билиб бўлмасди. Эҳтимол Баро хотини билан рўй берган воқеадан кейин қадрдон жамоасига кўринишни истамаётгандир.

— Нима учун Навтакага дейсанми? Бўлмаса қасерга? У ерда сени танишади. Халқ ёрдам беради. Илдожи бўлса янги бўлинма туз. Қорамол, эчки, қўй, қўлинига нима тушса олиб келавер. Беш кундан кейин сени шу ерда кутамаи. Йўлга чиқ.

— Бўпти, — Баро ўрнидан туриб, чодирдан чиқди.

Бир кундан кейин ўттиз отлик билан Навтакага етиб келди ва одатда оппоқ соқоли жамоа оқсоқоллари тўпланадиган олов ибодатхонасига қараб йўл олди. Унинг келиши юртдошларини бунча хурсанд қилади деб ўйламаган эди. Болалар шаҳар атроф кўчалари бўйлаб югуриб, Баро келгани ҳақида ҳам-

мага хабар беришди. Халқ ҳар ёндан чопиб кела бошлади. Чол ва кампирлар Барони ҳурмат билан қучишар, жамоадонлар бир-бирлари билан қондош-қариндош эдилар, шу сабабли Барони бири ўз ўгли, бири исвараси, бири жияни, бири акаси ёки тоғаси ҳисобларди.

— Бизнинг Баромиз! — дейишарди аёл ва эркаклар.

— Қаранглар, қандай азамат бўлиб кетинти!

— Ҳозир у катта одам бўлиб кетган!

— Бўлмаса-чи! Спантамаънонинг дўсти-я.

— Лекин у мағрурланиб кетмабди, бизни унутиб юбормабди. Қаранг, худди илгаригидай хушмуомала.

Баро хиёлига жимаярди. Нима бўлганда ҳам ўз кишиларинг орасида юриш яхши-да. Ибодатхона ҳовлисида меҳмонларга аталган қўйлар пишгунча Баро оқсоқолларни бостирмага чорлади-да, нима мақсадда келганлигини айтиб берди. Орага жимлик чўкди. Сўнгра оқсоқоллардан бирдан садо чиқди:

— Узимизгаям қийин бўляпти. Ғалла йўқ, хумлар бўм-бўш. Аммо... Спантамаънога кўмак беришимиз керак. Бошини ҳам қилма, Баро, излаб кўрайлик, оз бўлса ҳам топиб берармиз. Тўғри гапирдимми, биродарлар?

— Ороба омборидаги ғаллани тозалаб олиш керак?

— Узимиз ҳам йиғамиз, чарвими, қуйруқ ёғими, пишлоқми, кимда нима бўлса.

— Тўғри! Янги ҳосил ўримига оз қолди, у-бу қилиб етармиз.

— Ташвишланма, Баро, қуруқ қўл билан қайтмайсан!

— Яхши, — бош ирғади Баро.

Зиёфатдан кейин Баро ёнига уч жангчини олиб хотини Мандананинг ота-онасиникига йўл олди. Форслар кўкрагини мурдор қилган хотининикига. Баро келганлиги ҳақидаги хабар ғариб кулбага ҳам етган эди. Мандана бўсағада турарди. Бир оғиз гап йўқ. Фақат шаҳло кўзлар алам билан Барога тикилган.

У отдан тушди. Жангчилар ўтиб кетишди. Улар Баронинг бошига тушган кулфатдан хабардор эди. Бу икки бахтсиз одамга қараш уларга оғир эди. Мандана эрининг диққат билан қараб турган нигоҳи остида ғужанак бўлиб қолган эди. У кечиримни қан-

дай қабул қилса, ўлимни ҳам шундай кутишга тайёр эди.

Баро олға қадам ташлади. У оғир қўлини оҳиста Мапдана бошига қўйди ва укувсизлик билан унинг қора, майин сочларини силади.

УЗУН НАЙЗАДОРЛАР БОСҚИНИ

«Мана дунё четидан сон-саноксиз жонлар оёққа туриб, шимол мамлакати халқи келмоқда. Қўлида камон ва найза. Қаҳри қаттиқ унинг, шафқат қилмайди! Унинг овози денгиздай гувиллайди, сенга қарши жанг қилиш учун бир кишидай бўлиб сафланган, Сион қизи!.. Далага чиқма, йўлда юрма, чунки ҳамма ерда душман қилини ва даҳшат...»

Иеремия, VI, 22—25

Қарийб бутун шаҳар қамал қилувчилар қўлига утди. Аммо қаср уларнинг барча ҳаракатларига қарамай мустаҳкам турарди. Тўғри, бу унчалик қўрқинчли эмас, Искандар ёрдамидан маҳрум бўлган македонлар эртами-кечми бари бир таслим бўлишлари мумкин эди. Қанчалик галати туюлмасин, Спантамаънони чўчқатадиган хавф... ўз қўшинлари томонидан туғилмоқда эди.

Спантамаъно бир кўпни тунда қўшиндан хабар олиб саройига қайтиб келди-да, хос соқчиларига эшикларга эҳтиёт бўлишни топшириб, хотинлар бўлимига — Заронинг ёнига йўл олди.

Ой тўлишган кеча эди. Жануб томонда, Илоиюлдуз туркумида Миррих чарақларди. Катта, юм-юмалоқ ва кўзни қамаштирадиган даражада нурга тўлган ой шундоққина дераза тепасида осилиб турганга ўхшарди. Унинг бегубор ва тивик шуъласида ҳовлидаги тошлар ялтирарди, уй саҳни ва девордаги ёриқлар кундузгидай аниқ кўзга ташланиб турарди. Бурчак ва шифтлардаги аниқ тасвирланган ҳандасавий тўрт бурчак, тўғри бурчак ва ясси ёйсимон чизиқлар бирикмасини ҳосил қилар эди. Бундай ёруғда ҳатто мураккаб оромий ёзувининг сиёқ ҳарфларини ўқиса бўларди.

Ёнбошдаги узун айвондан ўтиб бораркан, у очиқ дераза олдида турган хипча аёл гавдасини кўриб қолди.

— Ким бу? — жиддий сўради Спантамаъно. Енгсиз, калта қилиб тикилган, белбоғли юнонча кўйлакка тикилиб қараркан, ҳайрон бўлиб сўради: — Сен-мисан, Эгина?

— Мен... — Қиз унга узоқ тикилди ва яна ёғоч равоқли очиқ деразага ўгирилди.

Спантамаъно Паллантни эслади ва Эгинага раҳми келиб, ичи ачишиб кетди.

— Акангга қайғуряпсанми? — деди у меҳрибонлик билан. Эгина титраб-қақшаб хўрсинди, аста-секин ва алам билан бош чайқади, бирдан бошини кўтариб, Спантамаънога шундай тикилдики, бундан унинг оғзи қақраб кетгандай бўлди.

— Бу ерда нима қилиб турибсан? — Спантамаъно оҳиста Эгинанинг елкасидан тутди ва унинг сесканиб тушганини аниқ ҳис қилди. — Қимни кутяпсан?

Қиз унга талпинди, аммо шу заҳоти ўзини қўлга олиб жим бўлиб қолди. Спантамаънонинг миёсини ҳайрат ва хаёли шуъласи ёритиб юборди. Аммо у қизга бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган заҳоти Эгина кўча томонда аллақандай сояни кўриб жонжаҳди билан қичқириб юборди ва яшин тезлигида бурилди-ю, Спантамаъно бўйинга осилиб олди. Унинг орқасида ингичка ва узун қамиш пояси совуқ ялтираб кетди. Қамиш поянинг думи титраб турарди. Панжара орқасида, кўчанинг нариги бетида камон ушлаган қандайдир одам қочнишга тушди ва тор кўчада кўздан гойиб бўлди.

— Баро! — қичқирди Спантамаъно. — Баро!..

Бир лаҳзада хос соқчилар тўдаси атрофни ўраб олди. Улар яқин атрофдаги ҳамма кўча ва тор кўчаларни алғов-далғов қилишди, аммо қотил гойиб бўлган эди. Спантамаъно Эгинани гиламга авайлаб ётқизди. Қоҳин Аллигар ёй ўқини оҳиста суғуриб олди ва қонни тўхтатмоқчи бўлди, аммо бу фойда бермади.

— Унутма... сугд, мен сени севардим, — деди Эгина. У Спантамаънонинг қўлини ўпди ва жон берди.

— Аттанг! — Спантамаъно ёй ўқини майда-майда қилиб ташлади ва донг қотиб қолди.

«Унутма... сугд, мен сени севардим»... Қиз уни севаркан! Бу ўқ унга мўлжалланган эди, қизга тегди, чунки қиз уни севган, шунинг учун ҳали эркак эркалаши ни-

малигини кўрмаган, навқирон вужуди билан уни тўсди. Қизнинг кўнгил қўйганини нега олдинроқ сезмади? Спантамаъно саройинга кўчиб келгандан бери бир соат ҳам ярадор акасидаги нари кетмади, фақат Паллантнинг гами билан бандга ўхшарди. Баъзи-баъзида Спантамаъно ўзида қизнинг сеҳрли, оташ нигоҳини сезиб қоларди. Ростини айтганда, Спантамаъно бу сирли нигоҳнинг маъно ва аҳамиятини ўйлайдиган ҳолатда эмасди. Унга бир нарса таъсир қиларди — қиз Спантамаънога қанчалик меҳр билан қараса, гўзал ва мағрур Зарога нима учундир шунчалик нафрат билан қарарди.

Паллант ҳалок бўлгандан кейин — Фарнуҳ аскарларини қўлга туширган пистирма ҳақидаги ҳийлани у ўйлаб чиқарган эди — Эгина қайгадир йўқолган эди. Балки қўрилар орасига бекиниб, қийналиб, азоб чекиб Спантамаъно ҳақида ўйлагандир, лаънати худбин эса ҳеч нарсага эътибор бермаган. Эгинанинг ҳалокати ва ўлим олди сўзлари Спантамаънони ҳаяжонга солган эди. О, ҳаёт! Нимасан ўзинг? Сен кимсан, инсон? Муҳаббат-чи, нима у? Мана, дунёда юрибсан, ёнингда кимдир юрибди, сенинг у билан мутлақо ишинг йўқ — эътибор бермайсан, балки худди шу одам сенга керакдир, умр бўйи шу одамни излаб юргандирсан...

— Кўриб турибман, шу юнон қиз учун қаттиқ гам чекаётганингни, — газабини сочди унга Заро, хизматкорлар Эгина жасадини олиб кетгач.

У хотинига совуқ назар ташлади ва газаб билан кескин жавоб берди.

— Мен... одамга ачинаман. Тушунасанми?

Шу кундан бошлаб шаҳарда кўнгилсиз ҳодисалар юз бера бошлади. Биҳар, Ёркат ва Маймурғдан келган, тўрт минг камон ҳисобланган бўлинмалар қутилмаганда қамални тўхтатиб, Спантамаънодан ижозат ҳам олмасдан Марокандни ташлаб кетди. Йўлдан қайтариш учун улар ортидан борган Баро, Варахран ва қоҳин Алингарни чавақлаб ташлашларига оз қолди. Шундай қилиб, учта энг йирик бўлинма аскарлари ўз кентларига тарқалиб кетди.

Хафа бўлган Спантамаъно биҳарлик, ёркатлик ва маймурғлик одамларнинг қўшиқдан ажралиб кетиш сабабини ўйлаб бош қотириб юрганда даҳларнинг кўпчилиги ҳам қамал қилишни тўхтатиб, шаҳар атрофидаги аҳолини талон-торож қилишга тушиб кетди.

Наҳшобликлар бекор туришарди. Ҳунармандлар Варахраннинг отаси Фрадага бўйсунмай қўйишди ва Раҳмир массагетлари келтирган бронзадан қуролроғ ясашдан бош тортишди. Обгарликлар шаҳар атрофида тўда-тўда бўлиб шовқин солиб юришар, ҳеч кимни писанд қилмай қўйишган эди. Бақтрияликлар йўлга ҳозирланмоқда эди. Кўчаларда шовқин-сурон шунчалик авжига чиққан, гўё эртага қиёмат-қойим бўлиши кутилаётганга ўхшарди. Қўшин кўз ўнгига пароканда бўлаётган эди. Фақатгина панжакентликлар, Ману бошлиқ юз киши, Раҳмир массагетлари истеҳкомни ўққа тутишда давом этарди.

— Билинглари-чи, қайси иблис бу одамларнинг бошини айлантирибди, — буюрди Спантамаъно хос соқчиларига.

Баро, Варахран ва Алингар ҳаяжонга тушган ва эртадан-кечгача баҳслашаётган жангчиларни узоқ вақт оралаб юриб, нохуш хабар келтиришди. Қўшинларни қаҳр-газаб, итоатсизлик ва жанжал маъбудаси Айшма бузмоқда. Кимдир бўҳтон ва иғвони ишга солган. Фисқ-фасодчи, хунасан даргоҳ ялмоғиз кампирлар, қовоқбош, хасис, ҳасадгўй ва сотқин савдогарвачалар, бойўғлидай бахтсизлик келтириб сайровчи бутпарастлар, ўзлари учунгина яшовчи, ўзгалар учун бирорта ҳам яхши иш қилмаган жирканч одамлар тўдаси мана қандай пайтда ўзининг мараз босиб, сасиб кетган ифлос уясида судралиб чиқди. Спантамаъно кўзларида порлаган шуъла уларга тинчлик бермас, ҳаддан ташқари даргазаб қиларди, у кун сари яшнаб, очилиб борар, уларнинг нақадар арзимас, ақли паст ва маънавий ожизлигини ёритиб, бўрттириб кўрсатиб тургандай бўлаверарди. Ниҳоят уларга қандай пайтда адоватларини намоён қилиш имкони туғилди, ўз разилликларини Зардуштий динининг жарангдор оятлари билан ниқоблаб қуёш сиймо Спёвуш авлодининг бадном қилиш, маънан заҳарлаш учун на вақтлари, на кучларини аяшди. Ҳатто Спантамаъно ёмонлик қилмаган, ҳеч қачон ёмонлик қилиши мумкин бўлмаган кишилар ҳам лойқа иғво ариғига ўз ифлос сувларини ҳузурланиб тўкишар, чунки худо бу одамларга қараганда Спантамаънога кўпроқ берган эди. Ҳатто нуроний қоллар — турмуш тажрибаси ақлини пишитган кексалар ҳам аҳмоқлик қилаётган ёлғончилардан газаб билан юз ўгириш ўрнига жирканч тиржайишдан ўзларини тия

олмасдилар. Ҳиринг-ҳиринг кулиш мумкин бўлганда нега ҳиринглашмас экан? Айшманинг қудрати шунақа ўзи.

— Кимдир сен ҳақингда хунук миш-мишлар тарқатмоқда,— деди Варахран ҳамгин.

— Хунук гаплар?— ҳайрон бўлди Спантамаъно.— Хўш, нималар дейишяпти?

— Ҳар хил гаплар...— кандакор кўзини олиб қочди.— Айтишга тил бормаиди.

— Очиқ айтавер!

— Сен қабих одам эмишсан, Бессни юнонларга бизни форслардан халос қилиш учун эмас, унинг бойликларини эгаллаб олиш учун тутиб берибсан. Айтишяптики, шунинг учун сенда қимматли тошлар шунақа кўп эмиш.

— Шундайми?

— Айтишяптики, сен жинни эмишсан, хотинингни сочларини юлиб олган эмишсан, шунинг учун сени ташлаб кетган эмиш.

— Шундайми?

— Эртадан-кечгача наша чекиб, Охурамаздани сўкканинг-сўккан эмиш. Айтишяптики, сен Ахраманга сотилган эмишсан, шунинг учун қора дев болалари, ҳалол зардуштийларнинг душмани бўлган массагетлар сенга ёрдам бераётган эмиш.

— Шундайми?

— Сен ўтакетган бузуқ эмишсан, ишонтириб айтишяптики, Мароканда эри уйида йўқ пайтда сен тегмаган бирорта ҳам аёл қолмаган эмиш.

— Шундайми?

— Айтишяптики, сен болаларни ёмон кўрар эмишсан, кўзингга кўринган заҳоти уларни ўлдирар эмишсан. Яна айтишяптики, ўз отангни ҳам, онангни ҳам, биринчи хотинингни ҳам ўзинг ўлдирган эмишсан. Тагин айтишяптики, сен ҳеч қандай Сиёвуш авлоди эмасмишсан, сен одам зотидан эмас, бир кўзли тоғ девидан бунёд бўлганмишсан, шунинг учун сен Сугдиёна подшоиси бўлишга лойиқ эмасмишсан, акс ҳолда бу ер сенинг ифлос қардошларинг яшайдиган жойга айлашиб қолармиш.

— Шундайми?

— Аммо энг даҳшатлиси шундаки,— деди Баро,— сени халқ бахти-саодати учун эмас, ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлаб исён кўтарди деб таъкидлашяпти. Агар

тахтга уни ўтқизсак, бизнинг бор-будимизни форслардан баттар шилиб олади, дейишяпти.

— Шундайми?

Спантамаъно тўғрисида илгари ҳам бўлмагур гап-сўзлар юрарди. У бемаъни миш-мишларга кўникиб кетган, кўп ҳам парво қилавермас эди. Баъзан эса Сиёвуш авлодининг ажойиб-гаройиб ишлари ҳақидаги гаплар уни ҳатто хурсанд қиларди. Аммо бундай қабих бўҳтонни ҳали ҳеч қачон эшитмаган эди.

Бесснинг хазинасими? Спантамаъно македонлар қамал қилган Тир шаҳри кўчаларидан бирида қимматли тошлар солинган халтани тасодифан топиб олган эди. Уни бирон финикиялик бой тушириб қолдирган бўлса керак. Бутун шаҳар довиллаб ёнар, девор ва миноралар қулаб тушар, уйларнинг томлари босиб қолар, туну кун тепадан юнон палахмону соққонлари ўқ ёғдирар, агар бу дўзах талатўши ичда кимдир ўз хазинасини йўқотган бўлса, бунинг ҳайрон бўладиган жойи йўқ.

Заронинг сочларини юлиб олибдими? У ой тугса ҳам, кун тугса ҳам Зарога демасинди, ахир? Бўлиши мумкин эмас! Наша чекадими? Ҳеч қачон, у туғилгандан бери ҳеч қачон чилимини оғзига олган эмас! Узгаларининг хотинига кўз олайтирадими? Э, худо! Ундай қиламан деса қиз камми? Болаларни ёмон кўрарканми? Эҳ, қизи Отана билсайди! Отасини ўлдирибдими? Уни форслар ўлдирган-ку! Опаси-чи? Спантамаъно уни кафтида кўтариб юрарди. Биринчи хотиними? У шамолландан ўлган. Бир кўзли тоғ девига келганда эса, бу аҳмоқона валдирашдан бошқа нарса эмас.

— Одамлар ишонмишяптими?— пичирлади у.

— Биров ишонади, биров ишонмайди.

— Сизлар-чи... ишонасизларми?

Варахран бош эгиб, ўйлашиб қолди. Баро қовоғини ўйиб, ўзини зўрлаб бўлса ҳам қатъий деди:

— Отанг, биринчи хотининг, болалар, чекишинг ва бошқа гапларининг бари ёлғон. Биз сени биламиз-ку. Аммо... сен нима учун исён кўтардинг? Бизнинг кўлимиз билан тахтни эгаллашга интилаётганинг, тахтга ўтиргандан кейин бизни хўрламоқчи бўлганинг тўғрими?

— Кимни?

— Мени, Варахранни. Халқни...

— Сен билан Варахран — халқми?

— Бўлмаса-чи? Биз — халқмиз. Минглаб Варахран ва минглаб Баролар. Тўғриси яна гапир, Спантамаъно, биз билан сенинг тақдиримиз ҳал бўладиган кун келди. Агар халққа қарши ёмон ниятда иш бошлаган бўлсанг, халқ сени ташлаб кетади.

Спантамаъно ҳайрон бўлиб Барога қаради. Нодон эмас экан бу содда навтақалик. Унинг ҳар бир ҳаракатидан Спантамаънода бўлмаган бир қудрат ёғилиб турарди. Агар шу тонда уни ҳибсга олмоқчи бўлсалар, Сиёвуш авлодининг ҳатто пичоғини сугиришга ҳам кучи етмас эди.

«Халқ...» Спантамаъно илгари бу сўз устида ўйлаб кўрмаган эди. Қоҳинлар бор эди. Жангчилар, савдогарлар, ҳунармандлар, деҳқонлар, чўпонлар бор эди. У ҳаммасига бефарқ қарарди, чунки ўз ташвиши бошидан ошиб ётарди.

Аммо суғд ҳаёт сўқмоғидан ичкарилаб боргани сари бот-бот минглаб турли-туман одамларга дуч келмоқда. У бундай учрашувларни истамасди. Халқнинг ўзи уни топиб оларди. Бузургонлар Сиёвуш авлодидан юз ўғирганда, халқ уни ўз йўлбошчиси қилди. Ҳозир ҳам унинг омади ўзини халқ деган мағрур ном билан атовчи чарчаган ва кийим-кечаги бир ҳолатдаги одамларга боғлиқ. Халқ уни тезоб тўлқинлар устидаги омонат қайиқдай елкасида кўтариб бормоқда, агар шу асов тўлқинлар устидан қуласа борми, сувга тушган тошдай чўқади-кетади. У бугун шунга амин бўлди. Халқ Спантамаънодан юз ўғирган заҳоти Сиёвуш авлоди арзимас нарсага айланади-қолади.

Спантамаъно муштани зўр бериб пешонасига ишқади. Бошида фикрлар чувалди, гардани сирқирарди — ахир Сиёвушнинг ёш авлодига бунақа мураккаб нарсалар ҳақида бош қотиришга тўғри келмаган эди. У халқдан ажралиб қолса кун битишини қалби билан эмас, ақли билан тушуниб турарди. Спантамаъно одатда оғир дамларда бўлганидай бир қадаҳ мусалласни симириб юборди, бу одати ҳақиқатда унинг ахлоқсизлик майлига айланиш хавфини тугдириши мумкинга ўхшарди. Аммо ивгогар бу ҳақда гап тарқатмади, унутган ёки хабари бўлмаган, ивгонинг ўзига хос хусусиятини шундан ҳам кўрса бўлади.

— Нима десам экан? — чуқур ва оғир хўрсинди Спантамаъно. — Тўғриси айтман: уёқда, Навтакада Бессга қарши курашганимда, мен халқ ҳақида ўйлаган эмасман. Спантамаъно подшо бўлишни истар-

ди. Сизлар Бессни юновларга тутиб беришга мени мажбур қилганларингдан кейин, ҳа, Баро сенинг отанг шундай қилишга мени мажбур қилган эди — мен сизларни яқинроқдан кўрдим. Сизларга юрагимда ҳурмат пайдо бўлди... Аммо у пайтда мен подшо бўлгандан кейин сизлар билан қандай муносабатда бўлишим устида бош қотирганим йўқ эди. Мен Сугдиёнани душмандан озод қилиш орзусида эдим. Шундан бошқа нарса хаёлимда йўқ эди. Нима десам экан? — Спантамаъно яна хўрсинди. Мен ҳокимман. Ўз табақамдан ажралишим жуда оғир. Ўз насл-насабимни севаман. Аммо Сугдиёнани — сизнинг ва менинг оталаримиз ватанини, бир тилда сўзлашадиган, бир хил қўшиқларни куйлайдиган ва бир хил кийим киядиган одамлар ватанини ундан ҳам кўпроқ севаман. Шунинг учун... (Спантамаъно ўйга толди, узоқ жим қолди, сўнгра иккиланишни енгиб, бир қарорга келди.) Шунинг учун мен ким Сугдиёнани озод қилиш учун курашаётган бўлса, шулар тарафидаман. Ҳоким ва бузургонлар бизнинг ишимизга хиёнат қилдилар. (Сиёвуш авлодининг овози дадиллашди.) Улар менинг душманимга айландилар. Сизлар менга ёрдам беряпсизлар. (Спантамаъно чехраси ёришди.) Сизлар менинг қардошим бўлиб қолдинглар. Халқсиз бир қадам ҳам юролмаслигимни кўриб турибман. Менинг номим — сизнинг номингиз. Менинг сувим — сизники. Маъбуда Анахита номи билан қасамёд қиламанки (Спантамаъно ўрнидан турди ва сопол сапамни таптанали равишда боши узра кўтарди), ҳеч қачон халқ ишига хиёнат қилмайман!

У ўнг қўли енгини шимарди, ханжарини сугурдила, у билан билагини тилди. Варахран тантана билан тутган қадаҳга қирмизи қон томчилари томди. Сўнгра Варахран билан Баро ҳам билақларини тилди. Спантамаъно дуо ўқиб, қадаҳни мусаллас билан тўлдирди. Учаласи навбатма-навбат уни ичди. Сўнгра тутунган ака-укалар қучоқлашдилар ва саройдан Халқ томон чиқдилар.

Спантамаъно номи тухматдан покланди.

Аммо вақт ўтган эди. Ороба ўз ишини қилганди. Одамларнинг ярми рустакларга тарқалиб кетди. Спантамаъно улар орқасидан чопар жўнатди. Аммо жангчилар Мароканд деворлари остига келишга улгура олмади. Искандар қўшинлари Қиресхатадан чиқиб, шошилиш равишда келаётгани маълум бўлди.

Спантамаъно отлиқ ва пиёдалар юзбошилари кенгагини чақирди. Гап узоқ чўзилмади. Мароканд остонасида Исқандар билан жанг қилиш ҳақида ўйла-маса ҳам бўлади. Майдонда македонлар оз сонли ва яхши қуроолланмаган сугдларни янчиб ташлайди. Кенгаш Намиқ дарёси ортига чекинишга ва ўтиб бўл-мас тўқайзорда душманга пистирма қўйишга қарор қилди. Бўлималар ўрнашган жойларидан олиниб, шаҳардан тезлик билан дарё ортига жўнай бошладилар.

— Оробанинг олдига кириб, хайрлашиб чиқамиз,— деди Спантамаъно биродари Варахранга,— иғвони шу тарқатган, мен кесиб ташлашдан аввал унинг разил тилини бир кўрмоқчиман.

Улар массагетлар тўдаси билан Ороба саройига бостириб кирдилар. Аммо ифлос чол қасосдан қўрқиб эрта тонгдаёқ қочиб кетган эди. Массагетлар қўрқиб кетган хизматкорларни тарқатиб юбориб, сотқиннинг маконига ўт қўйдилар. Кун жуда иссиқ эди, девор-нинг қуруқ ёғоч қисми ловиллаб ёна бошлади.

Спантамаъно хотини ёнига борди ва аччиқ киноя билан деди:

— Мароканда қолсангмикин? Қийин бўлади. Бу нафис кийимларинг бутазорда тез тўзиб кетади. Хўп, деявер!

У, шубҳасиз, Заро билан ажралишни истамас эди. Аммо унга бўлган муҳаббатини Заро разил одамнинг қизи бўлганлиги ҳақидаги ўй заҳарларди. Ким бил-син, зимдан зарар етказиш учун уни исёнчилар қа-роргоҳига балки отаси юборгандир? Спантамаъно ўзининг ноҳақлигини ҳис қиларди. Аммо ҳақорат қи-лингандан иззатталаб одам кимдан шубҳа қилмайди?

Заро отасининг қилмишларидан беҳабар, шу са-бабли эрининг ҳолатини англай олмасди. Нима учун унга қолишни таклиф қиляпти? Нима учун унинг кўзларидаги меҳр тез-тез қаҳрга айланиб туради? Наҳот Спантамаъно ўз Заросидан совиган бўлса? Хо-тин нима қиларини билмай йиғлаб юборди.

Бу Спантамаънога таъсир қилди, шошилиб уни бағрига олди ва ўна бошлади, сўнгра авайлаб оти-га миндирди — чунки тўқайзордан арава юра олмас-ди. Кун ботишга яқин панжакентликлар, дахлар ва Рахмир массагетлари қуршовида келаётган Спанта-маъно ва унинг хотини Зарафшондан кечиб ўтиб, ча-калақзорга кириб олишди.

Оробадан Фарнуҳ тор-мор қилинганлиги ҳақидаги хабарни олган Исқандар қаттиқ газабга келди.

У Исқандария-Эсхатада йирик бир бўлишма қол-дириб, гетайраларнинг ярмини, қалқондорларнинг ҳаммасини, балакр, агриан, икки қанот енгил ўқчи-ларини ўзи билан бирга олиб, уч кунда бир минг беш юз стадий йўл босиб, тўртинчи кун тонготарда қўрқувдан даҳшатга тушган Мароканд девори ости-га етиб келди.

Подшо пойтахтда узоқ турмади. Қочишга улгур-маган шаҳар аҳолисини қатл қилиб, бечора Фарнуҳ-ни қаттиқ жазолади ва бахти кулган Оробага меҳ-рибончилик кўрсатгач, таңгри Аммон ўғли Спанта-маъно изига тушди.

Узун Найзадорлар македон қўшинининг энг яхши қисмини сугдлар қириб ташлаган жойга етиб келди-лар. Исқандар ҳалок бўлганларни наридан-бери кўм-дирди ва фикру зикрини Спантамаъно қўшинини то-пиш, ўраб олиш ва йўқ қилишга қаратди.

Сугд ва массагетлар тўқайзорнинг инсон қадами етмайдиган жойига ўрнашиб олган, уларга етиб олиш мушқил эди. Агар биров етиб борса ҳам, ўша қалин тўқайлар ичида қолиб кетарди. Узун Найзадорлар ҳамма ерда пистирмага дуч келарди.

Исқандар Политимет бўйлаб зир югурар, ўз но-чорлиги уни ақлдан оздираётган эди. Отлиқ гетайра-лар ва пиёда камончилар фалаангалари бу ерда иш бера олмасди. Енгил пиёдаларга ҳам бошини буриш-нинг иложи йўқ. Сугдлар дарёнинг у томонида экан, уларга зарар етказиб бўлмайди. Олов иш бериши мумкин, олов!

Таңгри Аммон ўғли енгил пиёданнинг тўрт бўлин-масига ўсиқ ўтлар орасидан кўзга кўринмай айла-ниб ўтиб, тўқайзорга шарқ ва шимол томондан ўт қўйишни буюрди. Чакалақзор гуриллаб ёна бошлади. Шу пайт тоғдан шамол эсиб қолди ва кенг кўлам бўйлаб баҳайбат гулхан кўтарилди.

Қуруқ майсалар гуриллаб ёнарди. Қамишлар чир-силларди. Нозик мажнунтолларнинг шохлари алан-гада чирсиллаб синарди. Теракларнинг ширадор барг-лари буралиб-буралиб куярди. Олтинсимон-қизғиш рангли думи узун тустовуқлар буталар остидан гала-гала бўлиб югуриб чиқар ва қанотларини қарсилла-тиб, қуёш нурида саргайиб товланаётган қуюқ тутун орасида гойиб бўларди. Йиртқичлар сўқмоғида даҳ-

шатга тушган чиябўрилар югуриб ўтарди. Хушбичим оҳулар ёнғиндан салмоқли қадам ташлаб қочмоқда, дарё ирмоқлари соҳилига йўл-йўл йўлбарс ва олачипор қоллонлар ўкирганча югуриб чиқарди. Ёввойи тўнғизлар тўдаси туёғи ва қозик тиши билан дуч келган ҳамма нарсани бузиб-янчиб ўтарди. Кўп ўтмай дарё бўйи ҳайбатли олов кўлига айланди ва тутун орқасида қуёш кўринмай қолди.

Спантамаъно қаерда ахир? Нима учун у ловиллаб ёнаётган тўқайзордан македонлар истиқболига чиқмайди? Наҳотки Искандардан шунчалик қўрқиб, ёниб кетишни афзал кўрса? Йўқ, исёнкорлар қирғоқда кўрина бошлади. Аччиқ тутундан нафаслари қайтган эди. Кийимлари ёнмоқда. Қурумдан юзлари қорайган. Улар газабдан бақириб-чақиришарди. Қўллари ханжар дастасида эди.

Зарба! Кечув жойини кўриқлаб турган енгил пиёдалар бўлинмаси йўқ қилинди. Зарба! Қалқондорлар бўлинмаси эзиб-янчилди ва тўзғитиб юборилди. Зарба! Гоплитлар эс-ҳушини йўқотиб қўйган одамлар ҳужумига бардош беролмай қочмоқда... Тезроқ шимолигарб томонга! Яна тўқайзорга кетиш керак. Яна дарёни кечиб ўтилади. Ўнг қирғоқ бўйлаб то Қизилқумгача. У ёғи чўл, чўлда эса халос бўлиш мумкин.

Сиёвуш авлоди бу жангда икки минг аскарини йўқотди, улар орасида энг содиқ сафдошлари Варахран ва Бароннинг оталари Фрада билан Ману ҳам бор эди. Спантамаъно панжакентлик юз жангчига Зарони топширди ва уларни олга жўнатди, ўзи эса Узун Найздорлар ҳамласини тўхтатмоқ учун массагетлар билан орқада қолди. Отасининг ўлими туфайли чуқур қайғуга чўмган Варахран ҳунармандларни бошлаб Спантамаънонинг ўнг томонида, ғамгин Баро эса деҳқонларни бошлаб чап томонида борарди.

Душманининг енгил отлиқлар бўлинмаси чекинаётган исёнкорларга янги кечув жойида етиб олди. Спантамаъно пистирма қўйди. Македонлар таваккал қилиб боришдан чўчиди ва Искандар билан гетайраларни кутиб тўхтади. Улар бир жойда тўхтаб турганда Варахран билан Баро Намиқдан кечиб ўтди, Спантамаъно билан Рахмир эса билинтирмай македонларни ўраб олди ва аскарларнинг ярмини қириб ташлади. Қолганлари дуч келган томонга қараб қочди. Душманининг ўзи билан ўзи овора бўлиб қолга-

нидан фойдаланган Спантамаъно тезлик билан шимоли-гарбга қараб йўлга тушди.

Қисқа тўқнашувдан хабардор бўлган Искандар гетайраларни бирпас дам олдирди ва сўнгра бор кучи билан Спантамаъно изидан қувди. У Спантамаънони Қизилқум чегарасида қувиб етди ва ҳамма томондан йўлини тўсиб олди.

— Биродарлар, Искандар йўлни тўсиб қўйди,— деди Спантамаъно сугдлар, дахлар, бақтрийлар ва массагетларга,— ҳаётингиз қўлингиздаги қиличингизда. Жанг қиламиз, пешонада борини кўрамиз!

Жанг бошланиб кетди. Спантамаъно олисдан македоннинг бурама қўй шохни қадалган дубулгасини кўрди.

— Салом, Искандар!— шижоат билан қичқирди сугд камон ипини торта туриб.— Бу сенга мендан совға!

Искандар қичқириб юборди. Бронза учли ўқ македоннинг ўнг қўлининг елкадан пастроғига теккан эди. Птолемайос Лаг тезлик билан ўқни сугуриб олди ва ярасини боғламоқчи бўлган эди, бироқ газабланиб кетган тапгри Аммон ўғли учига жун шокила боғланган узун найзани қаттиқ қисганча Спантамаъно устига от қўйди. Худди шу пайт Баро унга қараб оғир ойболтасини селпиди. Фердикка қалқонини тутиб зарбани четга буриб юборди... Ойболта қийшайиб бориб Искандарнинг дубулгасига тегди ва ўнг шохини учуриб юборди. Искандарнинг шокилалари найзаси эса Спантамаъно ўрнига массагет Рахмирга санчилди.

Рахмир ҳалок бўлди. Яна уч минг сугд қурбон берилди. Дахлар, бақтрийлар ва массагетлардан ҳам кўп одам ўлди. Спантамаъно тўрт юз массагет, ўттиз чоғли дах ва бақтрийларни бошлаб қамални ёриб чиқди ва чўлда кўздан гойиб бўлди. Якка қўрғон ортида жангда қатнашмаган панжакентликлар билан бирлашди ва йўлини давом эттирди.

Спантамаъно йигитлари душманини чалғитиш учун кўчманчилар сўқмоқларида от чоштириб узоқ кезиб юрди ва фақат кечқурун водийдан узоқдаги чўпон қудуқлари олдида тўхташди. Отлардан тушилди. Варахран билан Баро Зарони авайлаб отдан туширишди. У бир қадам қўйди-ю, инграб юборди. Ёнида кузатиб бораётганларининг бақувват қўллари суяб қолмаганда, шу заҳоти йиқилиб тушарди. Жон аччиғида

от чоптириб юриш юмшоқ гилам устида роҳатланишга кўникиб кетган аёлни толқитириб қўйган эди.

Массагетлар отларини сугориб бўлгунча панжакентликлар Спантамаънога чодир тикишди. Гулханлар ловиллади. Қудуқ атрофини манзилгоҳ қилиб олган чўполлардан харид килинган қўйларнинг гўшти гулханларда жизиллай бошлади.

Спантамаъно индамай Зарога тикиларди. Эғнидаги кийимининг дабдаласи чиқибди. Юзлари чагдан қорайиб кетибди. Оғриқдан оппоқ, бир текис тишларини қисганча зўрга хуржун олдига етиб келди-ю, ундан кумуш ойнани олиб, ўзига қаради ва «вой-бўй» деб юборди...

Варахран қуруқ қумга тўшалган намат устига бронза идишда куйиб чала пишган гўшт келтириб қўйди. Заро бир бурда гўшт олдида, оғзига келтирди, лекин жирканиш очликдан устунлик қилди. Хотин қўлидаги гўштни тушириб юбориб, кигизга ўзини ташлади ва йиғлаб юборди.

— Марокандда қол, деган эдим сенга,— рамгин пичирлади Спантамаъно, хотинининг қалин, аммо чаг босган сочларини силар экан.

— Кетайлик!— хитоб қилди Заро Спантамаънонинг бўйнидан кучоқлаб.

— Қаерга?

— Марокандга. Мени бу ерда ваҳм босяпти. Массагетларникида бизга нима бор, ўйлаб кўр! Қум. Гулхан тутуни. Қўпол одамлар. Кетайлик! Ўз ихтиёринг билан Искандарга таслим бўлсанг, у сенга ҳеч нарса қилмайди...

— Эҳ!— хўрсиниб қўйди Спантамаъно.— Нега бунақасан? Яхшиси дамнинг ол. Эрталаб яна йўлга чиқамиз.

Заро ўрнида Эгина бўлганда, кўзёши қилмаган ва уйга қайтамыз, демаган бўларди, деб кўнглидан ўтказди у.

Сахро. Мавҳумот олами бошланадиган чегарани босиб ўтишга Искандарнинг юраги дов бермади.

Сахро узоқ-узоқларга чўзилиб кетган. Самарасиз бепоен кенгликлар ичкарисиди Искандарни нима кутмоқда? Тоқат қилиб бўлмас даражадаги жазира, қум бўронлари, алдамчи рўёлар. Шамол эсиб, жазирама қовжиратиб, қумтепалар узра ахмоқона сочиб ташлаган бута шохлари. Урмалаган заҳарли илонлар —

кўлвор илон ва унинг беўхшов, аммо хавfli синглиси ўқилон, узун, аммо маккор кўзойнакли илон ва заҳарли илонлар ичида энг даҳшатлиси кичкина, кўз илгамас симилонларнинг ўткир тишлари. Эгри-бугри, палид махлуқларнинг йиринг ранглиси — чаёнларнинг нишлари, буидан ҳам жирканчроқ пахмоқ оёқли қорақуртлар ва номи кетган ганглар. Бу палид жонзотлардан дуч келганини таёқ билан бир уриб ўлдириш мумкин. Бу жонзотлардан дуч келгани бир чақишда одамни ўлдириши ҳам мумкин. Сахро Искандарга таҳдидли тикиларди, шунда тангри Аммон ўғли отини орқага бурди.

Подшо Сугдиёна билан Қизилқум саҳросини ажратиб турувчи тоғ чизмасининг давоми бўлган тешаликлардан бирининг чўққисиди тўхтади. Рўпарада бошқа тоғлар қорайиб турибди, атрофда чагдан ўнг томонга кетган Политимет водийси ястаниб ётибди. У аллақерда узоқ-узоқлардан, шарқ томондаги яқин бориб бўлмас чўққилардан бошланиб, Биҳардан нарида қайлардадир йўқолиб кетади. Сугдиёна. Олтин Дарё водийси. Тўппа-тўғри олинган сойлар қуёшда ярқирайди. Яхлит-яхлит боғлар кўзга ташланади. Тептекис майдонлар ястаниб ётибди. Узоқлардан кентларнинг миноралари кўриниб турибди.

Тангри Аммон ўғли шу кичкина мамлакатга ҳайрон бўлиб назар солади. У дунёнинг ярмини босиб олди, аммо ҳеч қаерда сугдлар сингари бўйсунмас қабила билан тўқнашмаган эди. Бу юк шаҳарларнинг деворлари қулади. Қудратли давлатлар пойдевори яксон бўлди. Миллионлаб одамларнинг ҳукмдорлари тангри Аммон ўғли олдида бош эгдилар. Аммо бошининг буриш қийин бўлган шу торгина водийда яшовчи оч-ялонғоч осиеликлар тўдаси... шу чоққача бирор марта мағлубият нималигини билмаган машҳур саркардага қаршилик кўрсатмоқда ва кучли зарбалар бермоқда.

Булар қанақа одам? Нима ҳақида ўйлашади? Нималарни билишади? Уларнинг мақсади нима? Уларнинг юраклари нимадан ясалган экан?

Бир вақтлар Арасту ёш подшога деган эди: «Жоҳил халқлар ва қуллар бир-бирига ўхшаш тушунча, улар учун қул бўлиш ҳам фойдали, ҳам адолатлидир». Искандар ҳар бир осиелик қиёфасида қулни кўрарди. У бир нарсани — қулнинг яхши ишлашини хоҳларди.

Шундай замонлар келдики, у қул ҳисоблаб юрган одамлар подшо қаршисида бор бўйлари билан намоён бўлдилар. Улар ҳайиқмай унинг кўзига тик қарамоқдалар. Тангри Аммон ўғли эса улар кўзидаги ифодани тушунмай ҳайрон. Эҳромлар ўлкасидаги Сфинкслар унга шундай қараган эди.

Халқнинг сирли нигоҳи Искандарни ҳайратга солди. Илгари ҳам унга қўрқув туйғусини ҳис қилишга тўғри келган эди. Ўз давлати тақдиридан қўрқарди. Ўз жангчилари тақдири учун хавотирланарди. Ўз режаларининг тақдиридан қўрқарди. Аммо умрида биринчи марта оддий одам сифатида қўрқмоқда эди!

Искандар титраб кетди. У давлатни унутди. Дунёга ҳукмронлик қилишни эсдан чиқариб юборди. Энди унинг қулоқларида Қабуралик коҳинининг қўшиғи жангламай қўйди. Тангри гойиб бўлди, ғариб одам — ҳамма қатори битта боши, икки оёғи ва икки қўли бор, худди томоғига оснеликлар пичоғи қадалгандай титраб-қақшаб турган оддий одам қолди. Зарафшон водийси — Даҳшат Водийсига айланди. Искандар юрагига таҳлика тушди. Энди у ҳеч қачон ўзи ҳозир тушиб кетгани илоҳий юксакликка парвоз қила олмаслигини англади. Ўзгалар учун тангри Аммон ўғли бўлиб қолаверади. Аммо шу кундан бошлаб умрининг сўнгги кунига қадар ўзи учун Пелладан чиққан оддий македониялик бўлиб қолади.

Искандар вужудига буюклик учқунини янгитдан алангалатишга беҳуда тиришар эди. У қайта ёнмайдиган бўлиб сўнганди, халққа қарши қаҳр-ғазаб қамраб олди вужудини. Шундай экан, Олтин Дарё водийси оснеликларнинг ўзлари учун ҳам Даҳшат Водийси бўлиб қолсин.

— О, ўлим маъбудаси Кера! — хириллаб қўллари ни олдинга чўзди македон. — Мен бу ўлкани ўлимга гирифтор қиламан.

Узун Найзадорлар бўлинмаси гўё уч ирмоқ бўлиб Зарафшон водийсига қуйилди.

- Вайрон қилинг!
- Ўт қўйинг!
- Зўрланг!
- Улдириг!

Искандарнинг буйруғи шундай. Узун Найзадорлар қишлоқларга ҳамла қилишади, қамал қуролларини ўрнатишади ва портловчи мушаклар, уч тирсак келадиган темир ўқлар, қўрғошин зўлдир ва камон ўқла-

ри ёмғирдай ёғилиб, девор устидаги соқчи ва ҳимоячиларни супуриб ташлайди. Сўнгра манжанақ билан дарвозани бузиб шаҳарга ёриб киришади ва енг шимариб дуч келган одамни — оппоқ соқолли чолми, мункиллаб, тўкилай деб қолган кампирми, иккиқат аёлми, худбичим йиғитми, яшнаб турган қизми, но-расида гўдакми — сўйиб ташлайверишади.

Узун Найзадорлар аҳолини қириб бўлгач, молхоналарни очиб, туя, от, эшак, сигир, эчки ва қўйларни ташқарига ҳайдаб чиқишади. Шундан кейин уйларни тинтиб, кийим-бош, пойабзал, идиш-товоқларни олиб, гиламларни судраб чиқишади, гуруч, бугдой, арпа, тариқ, мусаллас ва ёғ солинган катта-катта хумларни ташийдилар. Буларнинг ҳаммасини шу ерда тортиб олинган моллар устига ортадилар. Ҳаммасини шил-шийдам қилган Узун Найзадорлар қишлоққа ҳар тарафдан ўт қўйиб, навбатдаги деҳга йўл оладилар.

Орта буралиб-буралиб тутун кўтарилади, аммо ҳеч ким унга қайрилиб қарамайди. Узун Найзадорлар йўл-йўлакай экинзорларни поймол қиладилар, боғларни кесиб ташлайдилар, тўғонларни бузадилар, тошқин сув анҳор қирғоқларини емириб, майдонларни босиб кетади.

- Вайрон қилинг!
- Ўт қўйинг!
- Зўрланг!
- Улдириг!

Македонлар вайрон қилмоқда, ўт қўймоқда, зўрламоқда, ўлдирмоқда. Сугдиёна Мароканддан то Биҳаргача ўтда ёнаётир, қотиб қолган қондан Узун Найзадорларнинг қўллари қорайган. Уларнинг юзларига ёнғилар тутуни сингиб кетган. Қон ҳидидан уларнинг кўнгли айнийди, тун бўйи даҳшатли тушлар азоблайди, аммо улар бари бир ўлдирaveraди, ўлдираверади, чунки Искандар шундай буйруқ берган.

- Вайрон қилинг!
- Ўт қўйинг!
- Зўрланг!
- Улдириг!

— Йўқ! — қичқиради Феаген ва найзасини синдириб ташлайди. — Мен қассоб эмасман, жангчимаан, — дейди марафонлик ўз бошлиғи Кратерга, — бегунох болаларни ўлдириш жангчининг иши эмас.

— Ҳз калланга ачинмайсанми?— ҳайрон бўлади Кратер.

— Истаганингизни қилинг!— жавоб беради Феаген.— Аммо мен Искандар учун ортиқ урушишни хоҳламайман!

Бўлди, Феаген тамом. У Пирей билан Афина қўчаларида пон излаб, дайдиб юрган ўша совуқ кунни хотирлади. Ўша кунни у Эригийнинг ёлланма бўлинмасига келиб қўшилган эди. Қанча замонлар илгари бўлган эди-я бу воқеа! Ўша лаънати кунни унинг ўлиб кетгани яхши эди. Шунча йил бегона мамлакатларда саргардон бўлиб юрмаган бўларди. Етар! У касал. Уни қон захарлади. Кундан-кун юрагида газаб тўпланиб борарди. Шафқатсиз газаб. Мана, ниҳоят у қиргоғидан ошиб кетди. Жазодан қўрқадиганлар тоқат қилаверсин. Феаген қўрқинч туйғусини йўқотди. Ўзига ёмон. Майли, нима бўлса бўлар! Етар шунча қилгани. Афсуски, Ирина билан ўғли Мариладни ҳеч қачон кўра олмайди. Аммо энди бирор нарса тўғрисида пушаймон қилиш вақти ўтди...

Уни тутиб олиб, подшо олдига судраб кетишди. Э-ҳа, бу анави Гавгамели жанги олдидан подшо ҳақида бемаъни фикр билдирган аблаҳ эмасми? Ҳа, бу ўша Қиресхата остонасидаги кенгашда Искандарнинг тинкисини қуритган ярамас-ку. Мана, қандай вақтда сени жазолаш пайти келди! Эй, Певкест! Певкест пайдо бўлади, кекирдаги кесилган Феаген тупроққа йиқилади. Феаген деган марафонлик одам ўз ҳаёт йўлини шундай тугатди.

Биҳар ҳам қулади. Узун Найзадорлар борган сари олға — Политимет жазирама қумлар орасида қуриб қоладиган жойгача ҳаракат қилишаверди.

Суғдиёна ортда қолди. Бир юз йнгирма минг ўлдирилган суғд орқада қолди. Олтин Дарё водийсини энди ким таний олади? У баҳор фаслидагидай ям-яшил, ёз пайтидагидай зангори, куз чоғидагидай олтин ранг, қиш вақтидагидай оппоқ эмас, то уфққа етгунча у тундай қоп-қора. Ер қалин гилам сингари кул билан қопланган. У ер-бу ерда қирқиб ташланган дарахт таналари сўплайиб турибди. Фақатгина дарё ва унинг ирмоқлари ўрмалаётган илондай танга тўлқинларини хира ялтиратиб текислик бўйлаб оқиб турибди.

Ҳеч ерда на одам ва на қуш кўринади. Бу — ер ости маъбуди — Лид даргоҳи. Даҳшат Водийси.

УЧИНЧИ КИТОБ ҚОПЛОН ОВДА ҚИЗИЛҚУМДА

Массаетларнинг бир қисми тоғларда, бошқа бир қисми текисликда яшайди, учинчи қисми дарё ҳосил қилган ботқоқликда, тўртинчи қисми шу ботқоқликлардиги ороларда ҳаёт кечиради, дейдилар. Улар фақат қудшани тангри деб тан оладилар ва от сўйиб қурбонлик қиладилар.

Страбон: XI, 1, 6—7

Клитарх сўзи:

«Бўронлар ҳокими Арктур йолдузи чарақлаб чиқадиган ой келганлиги ва кузнинг совуқ кунлари бошланганлиги учун тангри Аммон ўғли Александр қишни жанубда ўтказишга қарор қилди. У Мароканда Певколай қўл остида ҳаммаси бўлиб уч минг пиёда аскар қолдириб, Бақтрага йўл олди, қўзғолончилар тақдирга тан берган, исбичи Спитаменнинг эса изи ўчган, шунинг учун подшо янги галаёилар бўлишидан хавотир қилмасди.

Бақтрада бизни қувончи хабар кутмоқда эди: Эллададан Неарх йўлбошчилигида ёлланган юнонлардан иборат катта қўшни ёрдамга етиб келган эди. Бу Қиресхата юрнинда толиққан жангчилар руҳини мустаҳкамлади.

Жасоратли Александрнинг порлоқ галабалари узоқ-узоқдаги ҳокимларнинг юракларини унга мойил қилди. Понт Эвксиния денгизининг нариги томонида яшовчи скифларнинг вакиллари қимматбаҳо совғалар келтирди ва тангри Аммон ўғлига ҳарбий ёрдам иттифоқи ҳамда гўзал маликанинг қўлини таклиф қилди. Бақтрага Хоразм ҳукмдори Фаразмаң ҳам таширф буюрди. У билан бирга бир ярим минг отлик ҳам келган эди. Фаразмаң, унинг мамлақати суворий аёллар ва колхийлар мамлақати билан чега-радошлиги ҳақида сўзлади ва агар Александр улар

билан жанг қилмоқчи бўлса, озиқ-овқат ҳамда йўл кўрсатувчилар билан ёрдамлашишга ваъда берди. Жаҳон ҳукмдори скиф ва хоразмликларни катта совғалар билан сийлади ва Ҳиндистон юришидан кейин уларнинг таклифини қабул қилаётгани билдирди.

Кўп ўтмай Бақтрада атоқли оқсоқоллар кенгаши бўлди. Доро Кодомоннинг ўлими учун қариндоши Бесс ўлим жазосига ҳукм қилинди. Унинг бурни, қулоқларининг учи кесиб ташланди, кейин бошини олиб, танасини қиймалашди. Шу кенгашда Александр маҳаллий вилоятларни идора қилиш учун янги ҳукмдорлар тайинлади. Уларга ҳам форс ҳокимларига берилгандай ҳуқуқ берилди, лекин танга зарб қилиш ва ёлланма қўшин сақлаш ман этилди.

Бизга шунчалик қимматга тушган беқийёс Суғдиёнага Ороба ҳоким бўлди...».

Кўчманчилар бахтига қарши бу йил қиш жуда эрта тушди. Зулмат ўлкаси томондан туну кун шамол эсар, унинг кескин шиддатида кўз илғамас муз кенглиklarининг аччиқ нафаси сезилиб турарди. Сўнгра шунчалик кўп қор ёғдики, ҳатто қари массагетлар ҳам бундай қорни кўрмаган эди.

Кўчманчи массагетнинг тўқ ва фаровонлиги ҳайвонлари билан боғлиқ. Мол-қоллар қишин-ёзин яйловдаги ўт билан боқилади. Қишда отлар қор тепаларни сидириб, сийраклашиб қолган ўтлар устини очади — уларнинг озуқаси шугна холос. Улар ортидан туялар, қорамоллар, қўй-эчкилар ўтади. Бу ҳол баҳоргача, қор эриб, қуёш ҳароратидан уйғонган тулроқ усти лола ва ширали майса ёпинчиғи билан қоплангунча давом этади.

Аммо бу қотиб қолган қор қатламини, шу йил қишда сахро кийиб олган бу жарангдор муз қалқонни ҳатто отлар туёғи ҳам теша олмади.

Илгари қиш совуқ келганда кўчманчилар жанубга, Окс ортига, Мурғоб томонга, ҳатто қор ёғмайдиган Гиркан тарафларга кўчиб кетишарди. Аммо ҳозир жануб йўли кесиб қўйилган. Гиркан денгизидан тортиб Бақтра ва Қиресхатагача бўлган ҳамма ерларни юнонлар босиб олган. Ҳамма сўқмоқларда уларнинг соқчилари ивирсиб юришибди. Икки ёки учта кўчманчи уруғ Окс дарёсидан кечиб ўтишга уриниб кўрди, бироқ уларни македонлар тўхтатди.

Мол-қоллари тортиб олинди, одамларини эса қуликка сотиб юборишди. Шундан кейин ҳеч ким олис кўчувларга журъат қилолмади. Мабодо айланма йўллар билан Мурғобга етиб борган тақдирларида ҳам уларни у ерда нима кутаётибди? Македонлар. Ҳа, ҳамма ерда македонлар. Очлик. Туялар ўрқачи кичрайиб борарди. Отлар бронзадай қаттиқ, яланғоч саксовул шохларини ғажишар, ўз тезакларини чайнашар, бир-бирларининг думларини узиб олишар эди. Сигирлар ўларди. Қўй-эчкилар музламоқда эди. Одамлар уларнинг гўштини ейишар, қанча мол баҳоргача сақланиб қолиши ҳақида алам билан ўйлашарди.

Озиб, ранги заъфарон бўлиб, соқол-мўйлови ўсиб кетган Спантамаъно чордана қуриб, пахмоқ пўстинига ўраниб чодирдаги гулхан ёнида ўтирар, кўриниши ҳозиргина зиндондан озод қилинган одамга ўхшар эди.

Гоҳ ловиллаб тепага ўрлаётган, гоҳ ҳар ён тўлғанаётган аланга суғдга Зарафшон ёқасидаги тўқайзорда бўлган ёнғинни эслатади, ўшанда Спантамаъно буталар орасида ҳалок бўлишига сал қолган эди.

Унинг кўз ўнгида яна бир ўзи кўрмаган, аммо такрор-такрор эшитган ёнғин — Олтин Дарё водийсини Даҳшат Водийсига айлантирган ёнғин жонларди.

Нима учун у ўшанда Дейока бўлинмаси ортидан эргашди? У Суғдиёнада бўлганда эди, Искандар бу қадар бебошлик қилмасди. Шуниси ҳам борки, Спантамаъно юздан ортиқ панжакентлик, бақтрий ва даҳлар билан ўн минглаб аскарни бўлган юнонларга қарши нима қила оларди? Бекорга қирилиб кетарди, холос. Бир марта Искандардан қочиб қутулди. Аммо иккинчи марта ҳам қутулиб қолармикин? Искандар қўшинининг ярми қирилиб кетса ҳамки нотинч Сиёвуш авлодидан қутулишга ҳаракат қилади. Демак, Дейока билан бекиниб Спантамаъно яхши қилибди.

Яхши қилибди? Суғдиёна нима бўлади? Суғдиёнаси у, Спантамаъно ким? Массагетлар орасида, Мароканддан узоқда бежавотир яшайпти, аммо мақсади, шунча йиллар жон куйдириб интилган мақсади узоқларда қолди-ку.

Фикрлар турли рангда товланувчи тутун сингари Спантамаъно миясида чувалашарди. Бундан унинг кўз олди хиралашиб, боши оғирлашиб кетарди, ни-

мадир кечаю кундуз ичнда, юраги олдида бетиним нола қиларди. Сабр косаси тўлиб кетган Спантамаяно бир печа марта Дейокани чақириб, юрини бошлаш учун одам бер, деб талаб қилди. Аммо массагет ҳар сафар қисқа ва лўнда қилиб «Қиш...» деб жавоб берарди. Ростдан ҳам, қишда бош кўтаришдан нима фойда? Спантамаянога мусаллас ичиш ёки шашқол ўйнаш билан кунларни қисқарттиришга тўғри келарди. Баҳор! Эҳ, лавнаги қачон келасан?..

Эшик пардаси кенг очилди. Чодирга этни жунижиктирадиган шамол ёпирилиб кирди. Шуъла телбаланиб чайқалди, йирик-йирик учқунлар тўдаси юқори ўрлади. Дейока кириб келди. У эшик пардасини яхшилаб бекитди-да, Спантамаянога бош ирғади. Гулхан ёнига чўккалаб, совуқдан қизариб кетган қўлларини оловга тутди. Намат қалпоғининг туширилган қулоқлари энгаги остидан боғланган эди. Шўстини ёқаси кўтаришган. Мўйловидаги қиров эримокда эди.

— Ишлар қандай?— Дейока Сиёвуш авлодига хушомадкорона жилмайди.— Совуқ эмасми? Утин борми? Гўшт етиб турибдими? Агар етмаётган бўлса, айтаман, олиб келинади.

— Ташаккур сенга,— қуруққина жавоб берди Спантамаяно.— Ҳаммаси етарли.

У Дейокага тикилди. Массагет қизарган, олазарақ кўзларини олиб қочди. Дейока ҳалок бўлган отасининг бутунлай акси. Раҳмир тўғри сўз, беғараз одам эди. Саҳройилар ҳали бой ва камбағалга ажралмаган, уруғнинг ҳар бир аъзоси умумий меҳнат маҳсулини тенг баҳам кўрадиган замонлардаги одатлардан кўплари унда сақланиб қолган эди. Дейока эса ўзининг беҳисоб подалари билан бетўхтов мақтанар. Хоразм шоҳи Фаразманнинг бойликлари ҳақида ҳасад билан гапирар эди. Бир кун эҳтиёт бўлиб Бесс ҳақида, гўё унинг қимматбаҳо жавоҳир солинган тўрвасини кимдир ўғирлагани ҳақида Спантамаянога гап очиб қолди.

Бу бефаҳм одам ўз хатти-ҳаракати, гап-сўзлари, олазарақ қарашлари билан Оробани эслатар, Спантамаяно шунинг учун Дейокани бир кўришдаёқ ёмон кўриб қолган эди. Аммо сугд тоқат қилишга мажбур эди. Фақатгина Раҳмир хотирасининг ҳурмати учун эмас. Ахир бошқа биров эмас, шу Дейока унга бош-

пана берган, уй-жойсиз Сиёвуш авлодини бағрига олган эди-да.

— Вой! Бутунлай эсимдан чиқибди.— Дейока қўл силтади ва гулханнынг нариги томонида ўтирган Зарога мулойим табассум қилди.— Хоразмлик савдогарларни кўрган эдим. Айтишларича, Исқандар отаини Сугдиёнага ҳоким қилиб тайинлабди.

Заро астагина вой деб юборди. Спантамаяно бир сапчиб тушди ва юзига қамчи теккандай афти бужмайди. Дейока кетмоқчи бўлиб ўридан турди ва эшик пардасини кўтарди.

— Хўп, мен кетдим. Керак бўлсам, чақирарсизлар.

У ғойиб бўлди. Аммо унинг кўланкаси гўё чодирда, у келтирган хабарни турли мазмунида тушунган икки кишига ҳамон тушиб тургандай эди.

— Спанта!— Заро ўридан турди ва эрига яқинлашди. У массагет аёлларнинг одатдаги қишқи киими — мўйна лозим ва мўйна камзулда эди. Яқиндагина шу хотин Сугдиёнанинг энг таниқли гўзали ҳисобланганига энди ҳеч ким ишонмасди. У ўзининг ҳашаматли либосларини ташлашга мажбур бўлди — чунки улар бу ҳолдан тойдирадиган жазирама иссиқ ёки жондан ўтиб кетадиган ачиқ шамоллар эсадиган, тиканли ўтлар, заҳарли буталар ўсадиган, қум бўронлари эсадиган ўлкада унга халақит берарди, ҳолос. Энди у сочларини муаттар қиладиган қирмизи мой билан эмас, қатиқ билан юварди, шунинг учун илгариги кўрки ва муаттарлигини йўқотган эди. Ачиқ тутундан кўзлари ёпилаарди. Юз терсига қишқи гулхан қурумлари сингиб қолган. Кирдан ва совуқ сувдан қўллари дағаллашиб кетганди.

— Нима дейсан?— совуққина сўради Спантамаяно. Навтакадалик пайтларида кўз илгамас ҳолда бўлган дарз улар орасидаги жарликка айланиб, борган сари кенгайиб борарди. Зарода муҳаббатдан бирор учқун қолгани, йўқми, буни айтиш қийин. Унинг туйғуси хотин кишини одатдагидай эри ва хўжайишига боғлаб қўядиган ҳиссиётга айланиб қолган деса тўғрироқ бўлар. Аммо ташқарида ув тортаётган шамол таъсирида бу илиқ шабнам ҳам аста-аста совиб, муз зўлдирига айланмоқда эди. Спантамаяно-чи? Унинг ишлари яхши юринса хотинининг кўзларида шуъла пайдо бўлишига, агар аҳволи ёмонлашса ўша шуъла хиралашиб қолаётганига ишонч ҳосил қилди.

Бу кашфиёт мағрур Сиёвуш авлодининг иззат-нафси-ни ҳақоратлар эди. Спантамаъно Заронинг ундан оладиган ноз-неъматларни эмас, ёлғиз ўзини қандай бўлса шундайлигича севишини истарди. Эр-хотин бот-бот қовоқ солишар, бир-бири билан камдан-кам гаплашар эди.

— Қулоқ сол, Спанта!— У эрига қарамай гапирарди.— Биламан, гапларим сенга ёқмайди. Лекин... майли! Бари бир айтаман! Ҳаммаси жонингга теғди. Сахро ҳам. Исқирт массагетлар ҳам, йиртиқ-ямоқ чодир, куйган гўшт ҳам... Ҳаммаси! Заро бунақа ҳаётга ўрганган эмас. У аввалги ҳаётни истайди... Уёқдаги... саройдаги.

— Ҳим...— Сиёвуш авлоди кулимсиради.— Спантамаъно ҳам жонингга теккандир?

— Сен эмас — қайсарлигинг. Буёққа қара! Заро қандай бўлиб қолди? Менга ачинмайсанми?

— Сен ҳам буёққа қара!— қичқирди Спантамаъно ғазаб билан.— Менга осон тутасанми? Сендан кўра менга оғирроқ. Лекин мен чидаяпман-ку, ишимиз шуни талаб қилади. Нега сен чидашни истамайсан?

— Қанақа иш?— овози бўғилиб чинқирди Заро.— Аҳмоқ! Яна бу бахтсиз дарбадар Искандар қўшинларини енгилсини орзу қилади! Бунингдан ҳеч нарса чиқмайди. Яна қайтариб айтаман сенга: бор, фурсат борида Зулқарнайнгга таслим бўл! Наҳотки мен, ҳокимнинг қизи умримнинг охиригача чўлма-чўл дайдиб юрсам?

Аёл қорайиб кетган қўллари билан бошини чангаллаб, тишини-тишига қўйди-да, ғазабли кўзлари билан гулханга тикилиб қолди. У ортиқ йиғлай олмасди.

— Ҳеч нарса чиқмайдими?— қайта сўради Спантамаъно алам билан.— Бу гапни менинг энг яқин одамим айтяптими? Хўш, чиқмаса нима қилибди? Мен аввалгидай Спантамаъно бўлиб қоламан-ку. Ҳоким Спантамаъно нимаю, дайди Спантамаъно нима, у сенинг эринг, сен унинг хотини бўлганингдап кейин бари бир эмасми? Агар тангрилар умр бўйи чўлларда дайдиб юришимизни пешонамизга битган бўлса, юраверамиз. Агар тангрилар подшоликни лозим кўрса, подшолик қиламиз. Бугун биз гадо бўлсак, эртага подшомиз, аммо эр ва хотин бўлиб бугун ҳам, эрта ҳам, бир умр ҳам шундай қолишимиз керак.

Заро нафрат билан «Ҳе-е» деди. Спантамаъно умидсиз қўл силтади.

— Кўриб турибманки, ақлинг кирмайди. Бир нарсани билиб қўй, мен отанг сингари Искандарнинг товодини яламайман. Ҳеч қачон.

— Бунда тўрт юз олтин танга бор, Тигран. Вахшнинг қуйи томонига қараб йўлга чиқ. Хоразмдан массагетлар ўлкасига етиб борасан. Лаънати Спантамаъно қаерда бекиниб ётганини бил. Лекин унинг кўзига кўринма. Бу қозони яширилча Зарога етқаз. Гапимга тушундингми?

— Ҳа, Ороба.

Шу қисқа, аммо муҳим суҳбатдан бир ой ўтгач Қизилқумда хоразмлик савдогарлар қарвони пайдо бўлди. Қарвон ёлланма жангчилар қўриқчилигида кўчманчилар мазгилларининг биридан-иккинчисига ўтар, ҳар тўхтаганда ортиб бораётган юкнинг оғирлигидан туялар ўкирарди.

Хоразмликлар орасидаги бир киши массагетлар билан бемалол тортишиб, беъмани нарсаларни сотишга уринардики, ҳеч ким албатта уни харид қилмасди. Аммо савдогар хафа бўлмасди. Бели сириб боғланган калта камзули устидан кийган пўстини, кенг тери чолвори, соғиси узун этиги ва учи қуббали намат қалпоғи уни ҳақиқий хоразмлик савдогарга ўхшатиб қўйган эди. Аммо у бари бир Хоразм аҳлидан эмасди. У озгин юзи, чақноқ кўзлари ва сундларникига жуда ўхшаб кетадиган узун соқоли билан эгри бурун, лаблари қалин савдогарлардан ажралиб турарди.

Қарвон Дейока манзилгоҳига етиб келганда савдогар ёш қабила бошлиғи билан эски қадрдонини кўриб қолгандай сўраша кетди.

— Ишларинг қалай, Дейока?

— Менинг отимни қайдан биласан?— ҳайрон бўлди массагет. Савдогар унинг отини бу ўлка оқсоқолларининг ҳаммасини биладиган Хоразм савдогарларидан ёки йўлда учраган бирор кўчманчидан сўраб олиши мумкин эди. Аммо Дейока бунини фаҳмламади.

— Ким билмайди шундай бой, Рахмир ўғлидай бадавлат одамни?— Ҳайрон бўлди савдогар ҳам. Бу

сўзлардан мамнун бўлган Дейока қорини дўппайтирди.— Ахир Заро, ҳоким Оробанинг қизи сеникида меҳмон бўлиб турибди-ку. Шундайми?— давом этди нотаниш одам.

Бу кутилмаган гапдан Дейока сапчиб тушди.

— Сенга ким айтди?— Қўл силтади у.— Йўқ! Ҳеч қандай Зарони билмайман...

— Э-э, тонмай қўя қол!— кулимсиради савдогар.

— Кимдан яширяпсан? У сеникида-ку.

Савдогар бу гапни ҳар бир уруф оқсоқолига айтиб келмоқда эди. Аммо Дейока бундан хабарсиз эди. Заро уникидан бошпана топганини меҳмон ҳақиқатан ҳам билар экан деган хаёлга борди. Нима қилиш керак?

— Сен хавотир олма,— савдогар ўқи пишонга текканига ишонч ҳосил қилди.— Мен сугдиёналик савдогарман. Карвоним Хоразмга жўнаётганда Заронинг отаси мендан қизига хабар етказишни илтимос қилди. Хўш, қалай у, соғ-саломатми?

Массагет иккиланиб қолди. Тан олсинми? Спантамаъно-чи? Сиёвуш авлоди унга ўзининг қаерга яшириганини ҳеч кимга айтмасликни тайинлаган-ку.

— Хўш,— далда берди Дейокага савдогар.— У сеникидами ёки йўқми? Ростини айт. Ороба менга юз тиллани ишониб топширган, ким боламга бошпана берган бўлса ўша кишига ҳада қиласан деб...

Савдогар шундай деб ҳайрон бўлиб қолган Дейока олдига ярқироқ, жарангдор юз тангани чиқариб қўйди... «Бу олтинлар қонун бўйича менга тегади,— фаҳмлади Дейока.— Зарога бошпана бердимми-йўқми? Бошпана бердим. Лекин Спантамаъночи... Ҳа. Ахир, савдогар унн сўрамаяпти-ку. У Заро ҳақида сўраяпти. Демак, унинг Спантамаъно билан ҳеч қандай иши йўқ. Унга зиён-заҳмат етмайди». Олтин шуъласидан кўзи қамашган Дейока ростини айтди:

— Ҳа. Заро бизникида.

Эрини излаётган одамга хотини қаердалигини билиш кифоя қилишини хаёлига ҳам келтирмади.

— Ташаккур сенга,— енгил тин олди савдогар.— Олтиннингни ол, мана бу хатни эса Зарога топшир. Отасига битта сўз бўлса ҳам ёзиб берсин. Шунда Ороба топширигини ҳалол бажарганимга ишонч ҳосил қилади. Мен эса гулханда исиниб тураман.

— Яхши,— Дейока титроқ қўллари билан олтинни олди.— Ҳозир келамаи.

У картмонни қўйишга тикди ва ташқарига чиқди. Хатни Спантамаънога билдирмай қандай қилиб Зарога топшириш керак? Дейока Сугдининг совуқ нигоҳини эслади-ю, эти жупжикиб кетди. Массагет қўлоқларида аллақачон Сиёвуш авлодини даҳшатли саволлари жаранглагандай бўлди: «Қаердан? Нима учун? Нега?» Аммо Дейока беҳуда ташвишланаётган эди. Панжакентликлар сўзига қараганда Спантамаъно кийик овига кетган эди. Дейока мамнун бўлди, Заро ёнига шошилди.

— Тагин Хоразмдан савдогарлар келди,— деди массагет гулхан ёнига ўтириб. Заро сапчиб тушди. Ёирор янгилик йўқмикан?

— Хўш?

— Ғалла. Газлама. Ҳар хил буюмлар олиб келишибди. Мўйпага алмашишяпти. Бу қиш бизда тери кўп,— кўчманчи хўрсинди.— Қанча мол ҳалок бўлди. Нодаларимнинг тўртдан бири ҳам қолмади. Бироқ ҳозир гап бунда эмас. Мана,— Дейока хатни Зарога узатди,— сенга отанг ёзибди. Савдогар бериб юборди.

Заро унинг қўлидан хатни юлиб олди. «Худди сичқонга ташланган мушукдек чанг солди-я»,— ўйлади Дейока. Аёл хатни очди. Унда шундай сўзлар бор эди: «Заро, Спантамаънони таслим бўлишига кўндир. Рози бўлмаса — ўзинг келавер. Унинг тақлири ҳал бўлган. Ороба...»

— Савдогар кутиб турибди. Отанга битта сўз бўлса ҳам ёзиб бер.

— Маъқул,— Заро гулхандан кўмир олди-да, бўр билан ошланган оппоқ тери нарчасига бор-йўғи битта сўзни битди. Сўнгра хатни Дейокага қайтариб берди.— Жўна Спантамаъно келиб қолмасдан бурун...

— «Маъқул»,— ўқиди савдогар хатни олиб. У қаноат ҳосил қилган эди.— Нима қипти? Маъқул бўлса, маъқул-да. Хайр, яхши одам!

Шундай қилиб, Тиграи жўнаб кетди.

Овда омад келмади. Кийиклар аллақачон жанубга кетган эди. Фақат иккита ориқ тулки тутишди, холос. Шувинг учун Спантамаъно манзилгоҳга очикқанга жаҳли чиққан ҳолда қайтиб келди.

У водирга кириб, гулхан ёнига ўтириб исинишга

улгурмай туриб, Заро бир пиёла қайшоқ чой келтириш ўрнига, беодоблик билан деди:

— Спанта! Бу бизнинг сўнгги суҳбатимиз.

Гапнинг бундай бошланиши суғдни ҳайрон қолдирди. У оғзини очганча гапнинг давомини кутарди.

— Ё Искандарга таслим бўласан...

— Еки?..

— Еки мен кетаман.

— Шундай де.— Спантамаъно қошини чимирди.—

Бу қатъий қарорингми?

— Ҳа!

— Демак, кетасан?

— Кетаман!

Спантамаъно бўзариб кетди.

— Мен бадавлат, обрўли бўлган пайтимда кетмаган эдинг. Энди камбағал, обрўсиз бўлиб қолганимда ташлаб кетасанми?

— Ҳатто шундай бўлса ҳам...

Спантамаъно лабини тишлади, сўнгра деди:

— Отангникига қайтиб борасан... юмшоқ ўринларда ялпайиб ётиб... мияси йўқ, аммо бадавлат бузургонларга табассум қиласан, Мароканддан узоқларда, ёввойи сўқмоқларда нонсиз, бошпанасиз сарсон-саргардон бўлиб юрган пайтларимда сен разил отанг билан менинг гийбатимни қилиб ўтирасан-а?

— Ҳатто шундай бўлса ҳам...

Спантамаъно жағини қисди ва тишлари орасидан деди:

— Демак, сен учун мен отангга тўлаган жавоҳирлар Спантамаънодан кўра азизроқми?

— Ҳатто шундай бўлса ҳам...

Спантамаъно секин ўрнидан турди. Унинг юзлари чодирни ярмигача кўмиб юборган қордай оқариб кетди. Қошлари ғазабдан қонга тўлган кўзлари устига осилиб тушган эди.

— Оробанинг қизи!— деди хириллаб Спантамаъно.— Сенинг отанг, куёвим қизимни уради, сочларини юлади, деб гап тарқатган эди. Ҳа-ҳа, унинг гаплари ёлғон бўлиб қолмасин!..

У Зарога ташланди, сочларидан тутиб олди-да, ерга ирғитиб юборди. У пишқирарди. Ўз қаҳри уни туюқтариб юборган эди. Хотинининг қўли, оёғига дуч келган нарса билан ура бошлади. Жаҳл билан калтаклагани сари у ҳузурланмоқда эди. Ғазаб унинг

кучини юз марта ошириб юборган, мушти болғадай оғир бўлиб қолган эди. Заронинг фарёди ташқарига чиқди. Шовқинни эшитиб, Баро югуриб кирди. У ғазабдан ҳайвон бўлиб кетган Спантамаънодан Зарони амал-тақал қилиб ажратиб олди. Спантамаъно хотинининг қонга беланган юзига тупурди-да, чодирдан чиқиб кетди.

Кечқурун мусаллас ичиб, молдай маст бўлди-да, болта кўтариб бўралаб сўкишганча манзилгоҳ бўйлаб югура бошлади. У яхшилик худоси Охурамаздани ҳақорат қилиб, зулмат худоси Ахраманга шон-шарафлар айтди. Одамлар қочиб қолишди. У мудраб ётган битта итнингина чопиб ташлашга муяссар бўлди. Шундан сўнг у кийимларини ечиб ташлади-да, саҳро ичкарисига қараб югуриб кетди. Совуқ ҳаво эс-хушини йўқотган одамга ўз таъсирини кўрсатди, Варахран билан Баро буюк подшолар авлодини пўстинга ўраб, панжакентликлар чодирига олиб келди.

Энди у кунбўйи ҳеч кимга гапирмас, ҳеч қаерга чиқмас эди. Мусаллас бермай қўйсалар дарҳол пичоққа ёпишарди. Унинг буйруғи билан Дейока наша топиб келди, Сиёвуш авлоди чекишга ружу қилиб қолди. Тун ва кун унинг учун ўз аҳамиятини йўқотди. Унинг ғофил нигоҳи олдида ёввойи шарпалар айланар, ўйнар, липиллар ва яшин сингари ўтиб кетарди. Буларни ўзидан қочириш учун у тинмасдан чеккави-чеккан эди. Натижада юз ва қовоқлари шишиб, кўкариб кетди. Ифлос, таралмаган сочлари паға-паға бўлиб кўзлари устига тушиб турарди. Баъзан-баъзан ўзига келар, шундай пайтда уятдан ерга киргудай бўларди. Зарони калтаклаб, озор берганини эслаганда, пушаймон ичини ит бўлиб таталарди. Урага тушиб қолган бўридай бор кучи билан ув тортар, буларни унутиш учун яна наша чекишга тушиб кетарди.

Бора-бора қаттиқ оғриб қолди. Ун кун кийик териси устида уёқдан-буёққа тўлганиб, бошини чапгаллаб қичқариб ётди. Ун биринчи кун шунчалик ҳолдан кетдики, ҳатто қимирлашга мадори қолмади. Алишгар қоҳин унинг тўшаги ёнидан нари кетмай, шифобахш гвёҳлар шираси билан ҳукмдорни даволаб ўтирди.

— Наҳотки шунчалик эрта ўлиб кетсам?— шивирлади Спантамаъно қуруқшаган лаблари билан. Қоҳин дуо ўқиш билан жавоб қайтарарди.

Варахран билан Баро қаергадир уч кун йўқ бўлиб кетди. Қайтиб келгач, дарҳол йўлбошчилари ёнига киришди. Алингар шу пайтда Спантамаънога қуруқ шўрва ичираётган эди. Сиёвуш авлоди овқатдан бели ёки олти марта ҳўллади-да, косани суриб қўйиб, ҳоргинлик билан пўстак устига чўзилди. Варахран билан Баро эшик олдида ўтирар, ўз раҳнамоларидан кўзларини узинмасди. Спантамаъно бу одамларга ҳайрон эди. Хотиржамлик уларни камдан-кам тарк этарди.

— Хўш, нима демоқчисизлар?— сўради зўрга эшитиладиган овоз билан.

— Яхши эмас,— жавоб берди Варахран.

— Ёмон,— деди Баро.

— Нима ёмон?— Спантамаъно хўрсиниб қўйди.— Нима ёмон?

— Сенинг қилаётган ишинг.

— Бўлмаса нима қилишим керак?— умидсизлик билан эътироз билдирди Сиёвуш авлоди.— Ҳаммаси тамом бўлди. Орзулар чиншакка чиқди. Сизлар буни тушунайсизлар, чунки ҳеч нарса йўқотганларинг йўқ. Бир кунгина менинг ўрнимда бўлсанглар, қандай аҳволдалигимни билиб олардинглар.

Қандакор билан деҳқон жим бўлиб қолди. Сўнгра Варахран жаҳл билан деди:

— Биз ҳеч нарса йўқотганимиз йўқми? Менинг отам қани? У Зарафшон бўйида ҳалок бўлди. Қани онам, ака-укаларим, опа-сингилларим? Уларни юнонлар ўлдирди. Сугдиёна қани? У сен учун қанчалик узоқда қолган бўлса, биз учун ҳам шундай.

— Менинг ҳам отам ўлди,— қўшимча қилди Баро.— Уйимда нималар бўлаётганини мен ҳам билмайман. Аммо мен Сиёвуш авлодидай ўзимни телбалликка солаётганим йўқ.

Спантамаъно тирсагига таяниб секин қақдини кўтарди-да, ўртоқларига тикилиб қолди. У қандай эсидан чиқарди? Ахир уларнинг ҳам бошига кулфат тушган-ку. Аммо нега улар бунча матонатли кўринадди? Қандай куч уларга мадад берапти?

— Биз кўпдан бери биргамиз,— пўнғиллади Сиёвуш авлоди,— аммо мен... сизларни тушунолмаяпман. Наҳотки, сизлар омов, сандон ёнида шунчалик дарғаллашиб кетгансизларки... энг оғир йўқотишлар ҳам қалбингизга таъсир қилмайдиган бўлиб қолган?

Варахран билан Баро бир-бирларига қараб олиш-

ди. Қандакор бошини эгди. Деҳқоннинг юзлари ўзгариб, қадди букилди ва оғир юк олиб бораётган ҳўкиздай пишқириб нафас олди. Ҳоким бу оддий, меҳрибон одамларни қаттиқ рағжитиб қўйганини сизди.

Спантамаъно узоқ вақт бир оғиз ҳам гапирмади, сўнгра ўзининг азобланган ва кир босган ҳолига назар солди-да, аламли кулги билан деди:

— Мен муқаддас уруғданман. Шу сабабли ўзимни Сугдиённинг биринчи одами ҳисоблардим. Аммо энди кўриб турибманки... (тўғрисини айтишга жасоратим етади) кўриб турибманки: Варахран билан Баро, ҳеч кимга номи маълум бўлмаган икки камбағал яхшироқ, мендан кўра юз марта яхшироқ экан.— У лабини тишлади, хўрсинди ва икки йигитга чақноқ кўзлари билан назар ташлади.— Айтишларчи, одамлар, менга айтишларчи, сизларнинг кучингиз нимада?

Унинг кўзларида шундай кўнгли очқлик, овозида эса мойил қилувчи аниқлик бор эдики, Варахран билан Барони сескантириб юборди. Бу бахтсиз бузургонга одамнинг раҳми келади! Унга қандай боғланиб, меҳр қўйиб қолганларини ҳис қилишди, улар ҳеч қачон ҳеч кимга бунчалик садоқатни ҳис қилмаган эди. Нима бўлганда ҳам у олижаноб одам: улар Спантамаънонинг қалбидаги кишандан холос бўлишини, куйлаш қобилиятини яна тиклаб олишини исташарди.

— Кучимиз нимада?— ўйчанлик билан қайтариб сўради Варахран.— Мен учун гапни бежашдан кўра кумушга гул солиш осонроқ... шунинг учун лўнда қилиб айтаман-қўяман: бизнинг илдизимиз тоза.

— Биз тоза палакдан вужудга келганмиз,— тушунтирди Баро.

— Нима?— Спантамаъно ҳайрон бўлди.— Тушунмаяпман.

— Айтайлик,— деб Варахран керакли сўзни излаб чайналиб қолди,— биз... кенг далада ўсганмиз, дарё сувини ичганмиз... бизни шамоллар пишитган, биласанми? Сени бўлса саройлар ҳавоси заҳарлаган. Шу сабаб сен арзимас нарса учун сочингни юласан... биз бўлса унга парво қилмаймиз.

— Парво қилмайсиз?

— Ҳа. Биз муҳим нарсага эътибор берамиз.

— Сизнингча муҳим нарса — нима?

— Тинчлик. Озодлик. Нон...

— Бошқаси керак эмасми?

— Ҳеч нарса.

— Кам экан.

— Яна нима керак?

— Нима дединг?— Спантамаъно кўзларини катта очди.— «Яна нима керак?» дедингми?

— Ҳа.

— «Тинчлик, озодлик, нон»,— ҳайрат билан такрорлади Спантамаъно. Улуғ кашфиёт! Спантамаъно ҳам унинг нима эканлигини ғира-шира тушунган, эсидан чиқиб кетган ажойиб туши мана ҳозир... ҳозир эсига тушиб қоладиган одамдай юраги қувонч билан ура бошлаган эди.— Ҳақиқатан ҳам,— шивирлади Суғд,— яна нима керак? Ахир, шу «тинчлик, озодлик, нон» деган уч сўзда ҳаммаси мужассамку!— У ғамгин жилмайди.— Биз ожиз бандалар эса арзимас гап учун ўзимизни қайга қўярмизни билмай қоламиз. Ҳа, сизлар мендан кўра олижаноброқ, покизороқсизлар. Биз ярамасларга ўзининг соддалиги билан буюк бўлган сизларга етиш йўл бўлсин.

У умидсизлик билан қўл силтади.

Варахран билан Баро яна кўз уриштириб олишди, бу гал ҳайрон бўлиб — қаранг-а, ўзларининг улуғ ва тагин алланималар эканлиги ҳақида униса ҳам, буниси ҳам шу чоққача ўйлаб кўрмаган экан.

— Сен кўп умидсизланма,— юмшоқлик билан деди Баро.— Ҳали сенинг қуёшинг сўнган эмас.

Спантамаъно сапчиб тушди.

— Наҳотки?

— Албатта! Сен бошқа бузургонлардай эмассан. Нима учун ундайлигини мен билмайман. Ҳақиқатан ҳам сен Сиёвуш авлоди, юрагинг эса қуёш парчаси эканлиги кўриниб турибди. Сен Бесс, Оробалар билан муомала қилган пайтларингга виждонингга ёпишиб қолган чиркинликлардан ўзингни поклаб олсанг бас. Олмосни қанча чанг босмасин, бари бир олмос бўлиб қолаверади. Чанги артилса, яна ярақлаб кетади.

— Поклаб олиш?— қичқирди Спантамаъно.— Энди, мен ифлос кўлмакда ағанаб ётган ёввойи чўчқага ўхшаб қолганимдами? Вақт ўтди?

— Ҳали вақт бор,— ишонч билан деди Варахран.

— Қийин,— деди Баро.— Кетдик!

— Қаерга?

— Борганда биласан.

Сиёвуш авлоди ерга қаради, ўсиқ мўйловини чайнади, сўнгра бирдан бошини кўтариб сўради.

— Бунинг нима кераги бор?

— Нима?— тушунмади Варахран.

— Спантамаъно сизларга нимага керак?

— Ҳа-а,— жиддийлик билан қошини керди Варахран.— Бизга раҳнамо керак. Тушундингми?

Спантамаъно дўстларига қараб қўйди-да, индамай ўрндан турди.

Улар оппоқ далалар узра юксалиб турган, қор босган тоққа етиб келишди. Икки букри тепалик орасидаги майдонда шамоллардан бекиниб, лой сувоқли қишлоқ паноҳ топган эди. Бундай қишлоқлар чўлнинг у ер-бу ерида учраб турар, массагетлар қишни шу ерларда ўтказар эди.

— Танаоксар шу ерда туради,— тушунтирди кандакор.— Уни икки юзга кирган дейишади.

— Мамлакат буюк фалокатга учраганда ва халққа донишманд кексанинг маслаҳати керак бўлгандагина Танаоксар тилга киради,— қўшимча қилди Баро.

— Ундай бўлса, у мени қабул қилармикан?— шубҳаланди Сиёвуш авлоди.

— У сени кутяпти,— қисқа жавоб берди Варахран. Баро икковларининг уч кун дом-дараксиз кетганлари бежиз эмас эканда.

Қишлоқ мол-қоллар қамаб қўйиладиган, қалин девор билан ўралган отардан иборат эди. Девор томидаги тешикдан тутун чиқиб турибди. Торгина дарвоза қаршисидаги япалоқ уй тоmidан қуюқроқ тутун кўтарилмоқда. Бу олов ибодатхонаси эди. Қамайиб қолган кўчманчилар уруғининг оқсоқоли ва бош қоҳини Танаоксар ана шу ерда турарди.

Варахран тўғри айтган экан — бу ерда аллақачондан бери меҳмонни кутишмоқда эди. Уринган пўстинли массагетлар кўп куттирмай дарвозани очишди. Одамлар оёғи остида музлаган қор гичирлар эди. Спантамаънони ибодатхона олдиғача кузатиб қўйишди. У чуқур нафас олди ва ичкари кирди.

Ибодатхонада катта гулхан ловилларди. Қорайиб кетган деворлар олдига шох-шаббалар тахлаб қўйилган — булар мангу олов сўнмаслиги учун тўпланган

эди. Кираверишда, қоронғи тахмон олдидаги супала чордана қуриб, кўзларини юмиб, кифтларини ёзиб, ориқ қўлларини озғин тиззасига қўйиб яланғоч бронза санам турарди. Ҳайкалнинг бўртқироқ жойларида гулхан шуъласи ўйнар, боши, кўкраги ва сонида оқариб кўринаётган алланима унга қирмизи тус берарди. Спантамаъно шундай муносиб бўлмаган жойда санам бөрлигига ажабланди. Сугдлар олов ибодатхонасида тағри ҳайкали ва тирик жонзотларни сақлашмас эди. Айтмоқчи, массагетлар оловга сингисалар ҳам Зардуштий таълимотини тан олмас эдилар.

Аммо, Танаоксар қайда қолди? Спантамаъно тўсатдан бўғиқ ва чўзиқ овозин эшитди:

— Келдингми, Спантамаъно?

Сугд чўчиб тушди ва қайрилиб қаради. Ҳеч ким йўқ! Фақат жонсиз ва дунёдаги ҳамма нарсага бепарқ санам турибди... Аммо, мана, санам олдинга эгилди ва озғин, қорайган қўлларини чўзди. Спантамаъно ҳорғин юзини, кифтига тушиб турган сийрак оқ соч ва кумуш тусли соқолни кўрди.

— Танаоксар!

Спантамаъно супа қаршисига тиз чўкди. Танаоксар қўлларини тиззасига қўйди ва яна ҳайкалдай қотиб қолди. Наҳотки бу тирик одам бўлса? Эки Спантамаънога санам қимирлагандай бўлиб туюлди? Аммо чол лабларини зўр-базўр бир-бирдан айирди ва шошилмай, сўзларини сайлаб-сайлаб деди:

— Танаоксар сени кўрмаяпти, Спантамаъно. У кўпдан бери ўзини қуршаб турган нарсаларни кўрмай қўйган. Кўзи ожиз одамнинг нигоҳи ўтмишга қаратилган. Унинг олдидан ўтмиш шарпалари липиллаб ўтади, кўп йиллар бурун яшаган одамлар ўтади. Сени, бугун яшаётган одамни эса кексариб қолган Танаоксар кўрмайди. Бироқ у сенинг овозингни эшити олади, Спантамаъно. Юрагинг уришини эшити олади.

Чол жимиб қолди. У узоқ муддат озгини очмади. Спантамаънога гўё Танаоксар ухлаб қолгандай бўлиб туюлди. Ранжиган сугд ўрнидан туриб кетмоқчи бўлган эди, чол яна тилга кирди:

— Айт-чи, эй инсон, ҳузуримга не мақсадда келдинг?

— Гапларим сени толиқтириб қўймайдими, отахон?

— Йўқ. Энди... мени ҳеч нарса толиқтирмайди. Гапиравер...

— Жафодийдаман, отахон...— Сиёвуш авлоди хўрсинди, унинг хўрсиниғи кўпроқ фарёдга ўхшар эди.— Бола ёшимдан ҳаммавақт нимагадир интилганман. Бойлик изладим, шон-шуҳрат изладим. Хотин меҳрига ташна бўлдим. Нима чиқди? Ҳаммаси мана-ви гулхан тутунидай арзимас нарса бўлиб чиқди. Энди мени дунёда ҳеч нарса хўрсанд қилолмайди. Улимим яқинлигини сезяпман. Менинг юпанчим йўқ, чунки нима учун яшаб, нима учун жафо чекаётганимни билмайман. Айт-чи: дунёда одамни келажак билан иноқлаштирадиган бирор нарса борми? Эки инсон тақдирини азалдан бу дунёда жабр кўришга ва алам-ҳасрат билан ҳаёт ва ўлимни лаънатлаб, қоронғилик оламига кетишга маҳкум этилганми?

Спантамаъно алам билан Танаоксарга қаради.

Массагет тагин узоқ сукут сақлади, сўнгра аввалгидай, қадимий ривоятини ҳикоя қилаётгандай ўйчанлик билан оҳиста ва бўғиқ овозда гап бошлади:

— Икки юз йил... меннинг отам ва онамдан буёқда келганимга икки юз йил бўлибди. Бу вақт ичида кўзларим кўп нарсаларни кўрди. Аммо мен... эслолмайман, кўрганларимнинг ҳаммасини эслолмайман. Ҳамма майда-чуйда воқеалар эсимдан чиқиб кетган. Лекин муҳимлари... Ҳозир ҳам ёдимда бор.

Массагет бошини эгиб, ягини қўлларига тиради.

— Ҳозиргидай кўриб турибман... форс подшоҳи Дороевуш Бирничининг ўлкамизда от қўйиб юрган аскарларини. Бу воқеа... бир юз тўқсон йил муқаддам бўлган эди. У пайтда мен ёш бола эдим, ҳали уругимиз нишонини кўкрагимда илиб юрмасдим. Форслар оталаримизни қириб ташлашди. Оналаримизни қул қилиб сотишди. Уйларимизни вайрон қилишди. Массагетлар мамлакатни буюк бахтсизликка учради. Бизнинг ҳарбий кучимиз еттишмас эди. Ёвлар аллақачон ногораларини чалиб, галаба қўшигини бошлаб юборган эдилар...

Аммо ана шунда қабиласини қутқариш учун ўзини қурбон этишга қарор қилган одам чиқиб қолди. Бу оддий чўпон эди. Уни Широқ деб атадилар. У форслар томонига қочиб ўтди ва ўзини уларга дўст қилиб кўрсатди. У душманларни саҳро ичкарисига бошлаб борди. Дороевуш жангчилари қум тепаликлар орасида йўқолиб кетди. Широқни ўлдирдилар. Аммо массагет пок виждон билан ўлди. Нима учун? Чунки у ўз маишаатини учунгина ҳаракат қилгани йўқ.

У ўлимга ҳаммаининг манфаатини кўзлаб борди. Широқ ҳалок бўлди, аммо унинг халқи чўпон жасорати туфайли ҳозиргача ўз таомилича яшаб келмоқда.

Эшитяпсанми, ўғлим? Ҳамма учун! Сен эса фақат ўзинг учун яшагансан. Ўзинг учун бойлик истадинг. Ўзинг учун шуҳратга интилдинг. Ўзинг учун шодлик изладинг. Шунинг учун ўлим олдида даҳшатга тушасан. Қайтиб келиш йўли йўқ жойга кетганидан кейин бойлигинг ҳам, шуҳратинг ҳам, муҳаббатинг ҳам тутундай тарқалиб кетади. Одамнинг ўз манфаати йўлидаги курашда топган шуҳрати эмас, эл манфаати учун курашда топган шуҳрати абадий қолади. Мана, орадан бир юз тўқсон йил ўтган бўлса ҳамки, массагетлар орасида Широқнинг шуҳрати сўнмайди. Ҳеч қачон сўнмайди. Ўзини дунёдаги энг яхши одам ҳисоблаган мақтанчоқ, нодон одамларнинг исмини ҳозир ким эслайди. Агар ҳаётингни ўз халқингга қурбон қилмасанг, сенинг номинг ҳам ўшалардай унутилиб кетади.

— Мен халқ томонидан,— ғамгин эътироз билдирди Спантамаъно,— бироқ бундан юрагим ҳаловат топаётгани йўқ.

— Сен халқ томонидасан?— чол оҳиста бош чайқади.— Сен ўз вужудинг овозига қулоқ сол, сўнгра айт: сенинг нимаг халқ билан бирга — ақлингми ёки юрагингми?..

Спантамаъно ҳайрон бўлди. Ақлими, юракми? Мароканд унинг эсига тушди. Қўшин тарқалиб кетмоқда. Спантамаъно икки Суғдиёнадан бирини танлаши керак. Шунда у оддий одамлар Суғдиёнасини танлади. Нима учун? Ушанда у куч халқ томондалигини кўра олган эди. Демак, ақл... ақл уни шундай қадам қўйишга мажбур қилган экан-да? Юрак-чи? Унинг юраги халққа эмас, Сиёвуш авлодига ачиган эди. Спантамаъно ўзини йўқотиб қўйди ва ҳеч нарса демади.

— Ана, кўрдингми?— кулимсиради Танаоксар, суғднинг кўнглидаги гапларни уқийётгандай.

Спантамаъно нафасини ютиб Танаоксар гапларига қулоқ солар, баъзан юрагидан чуқур бир хўрсиниқ, энтикиш отилиб чиқар, яна аввалгидай тинчиб қоларди.

— Танаоксар билди: сенга қийин,— давом этди ожиз.— Эга бўлган нарсангдан маҳрум бўлдинг. Нимага ишонган бўлсанг, бари сароб бўлиб чиқди. Ни-

мани орзу қилган бўлсанг, унга етолмадинг. Аслзодалар сенга ёрдам бермади, фақирлар ёрдам беряпти, лекин улар қуролни яхши ишлатишолмайди. Хотининг сени ташлаб кетмоқчи. Искандар Зулқарнайн мағлуб этилгани йўқ. Шундайми?

— Шундай,— шивирлади суғд.

— Хўш, нима бўлибди?— Танаоксарнинг овози қатъийлашди.— Шундай бўлса ҳам, сен Искандарга қарши мардона курашга асос қўйдинг. Сенинг номинг келажак авлодлар учун йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади. Бир йилдан кейин юзта Спантамаъно чиқади. Ун йилдан кейин Спантамаъно мингга етади. Юз йилдан кейин ўн минглаб Спантамаъно бош кўтаради. Сен ташлаган битта уруғдан кўплаб, ҳадсиз-ҳисобсиз ниҳоллар униб чиқади. Улардан яна беҳад-беҳисоб ниҳоллар туғилади. Улар ҳам янги ҳосил беради ва ниҳоят эртами, кечми душман муносиб жазосини олади. Буюк ишлар бир зумда амалга ошиб кетмайди. Хужум қил! Кураш! Лозим бўлганда орқага чекин. Аммо нима учун курашаётганингни унутма.

Танаоксар жим бўлди: ўзини орқага ташлаб, деворга суянди. Бир-бирини қувиб учаётган қалдирғочлар каби минг-минг чалкаш фикрлар Спантамаъно мясиди чувалиб, ғужгон ўйнарди.

— Гулханга йўғонроқ қуруқ шохдан ташлаб қўй,— буюрди Танаоксар. Спантамаъно итоат билан бажарди. Ибодатхона кундуз кунндай ёришиб кетди. Чол суғдга ишора қилиб оёқ томонини кўрсатди.— Ёт! Уйлаб кўр!..

Спантамаъно гиламга чўзилди. Тонгга қадар ўйлаб чиқди у. Спантамаъно қаршисида ҳад-ҳисобсиз оломоннинг голибона юриши намён бўлди. Улар ҳаяжонга келган баҳайбат тўда бўлиб, аллақандай совуқ, қоронғи пастликдан чиқиб, Спантамаъно рўпасидан бир текис қадам ташлаб ўтишар ва қаергадир қирмизи рангда товланиб турган чўққи, унинг ортида денгиздай ярқираб турган қувонч шуъласи томон ўтиб боришарди. Баланд бўйли, яғриндор беҳисоб эркаклар, сарвқомат хотин-қизлар сафлари зулмат қаъридан чиқиб, бошларини мағрур кўтариб, қўлларини олға, шуъла томон чўзганча юқоридаги ярқироқ шуълага қўшилиб кетмоқда эди. Уларнинг юзлари жиддий ва осойишта, хатти-ҳаракатлари эса қатъий ва салмоқли эди. Баъзи-баъзида улар оёғи остидан аллақандай совуқ махлуқлар чиқиб қоларди.

Улар газаб билан оғизларини очар ва чайқалиб турган туманда чийиллаб кўздан гойиб бўларди. Баъзан ранги ўчган гариб жониворлар сафдан ажралиб чиқар ва шафқатсиз оқимдан орқада қолар, йўл четига ўтириб олиб, кўзёши қилар эди. Жаҳон узра ажойиб тантанали кўшиқ жарапглар, эркак, аёл ва болалар овози бирга қўшилди, мафтункор оҳанг бўлиб қуйиларди. Спантамаъно бу издиҳомни гўё абадий кузатгандай бўлди, аммо унинг чеки йўқ эди.

Тошготарда қисқа муддатли уйқуда ҳаммасини унутди ва тетикланиб, қониқиб уйғонди. Унинг юзлари тунги хаёлида кўрган одамлар юзидай жиддий ва осойишта бўлиб қолган эди. Энди унинг юрагида ҳасрат йўқ. Нима учун яшаётгани, нима учун қурбон бўлишини билар эди.

— Хайр, отахон,— Спантамаъно ерга қадар эгилиб, Танаоксарга таъзим қилди.— Сен, кўзи ожиз одам, меннинг кўзимни очдинг. Энди улар абадий юмилмагунча қуршавераман.

— Манавини ол, найзангиннинг учига боғлаб қўй,— деди Танаоксар ялтироқ узун қора соч ўримини узатиб.— Шунда ҳар бир ҳалол массагет ортингдан эргашади. Бу Широқнинг сочи.— Кекса Танаоксарнинг совғасини Спантамаъно ҳаяжондан титраб қўлига олди.

— Умринг узоқ бўлсин, отахон!

— Бора қол — ишинг ўнгидан келсин.

Спантамаъно ибодатхонадан югуриб чиқди ва тош қотиб қолди. Кўзларига қуёш нури урилган эди. Бу икки ойдан бери булутлар орасида оппоқ доғ каби осилиб турган қуёш эмас, ҳақиқий жануб қуёши эди. Ҳаво очилиб кетган, осмон тиниқ, зангори рангда товланарди. Қор оёқ остида энди ғирчилламас эди. Оёқ изи тушган жой дарҳол сув билан тўла қоларди. Баҳор келган эди.

Спантамаъно, коҳин Алингар, кандакор Варахран ва деҳқон Баро манзилгоҳдан-манзилгоҳга ўтиб, Исқандарга қарши ҳужум қилиш учун кўшин тўплашарди.

— Массагетлар!— қичқирарди Спантамаъно Широқ сочи боғланган найзасини селпиб.— Сугдиёна тупроғини душман хароб қилди. Агар сизлар бугун бизга ёрдам бермасангиз, Зулқарнайн эрта бу ерга

ҳам келади. Ҳанжарингизни қайранг! Отларингизни эгарланг! Меннинг ортимдан юринг, массагетлар! Е галаба қиламиз, ё ўламиз!

Юзлари шамолларда қорайган. Дадил кўзлари ҳаммага очиқ ва тик боқади. Қўллари ўйноқи оти жиловини маҳкам ва амирона тутиб туради. Йўлбошчининг жарангдор овози жимиб қолган оломон узра янграганда Варахран ранги оқарар, Баро эса мулоийм жилмайиб турар эди. Танаоксар ибодатхонасида покланиб олгандан кейин Сиевушнинг навқирон авлоди бутунлай ўзгариб кетди. Тўғри, унинг аввалги беғам қувноқлигидан асар ҳам қолмаган эди. Аммо Спантамаъно ўзининг ҳақлиги ва кучига ишонган шафқатсиз зийрак жангчига айланган эди.

— Орқамдан юринглар, массагетлар!— Чорларди Спантамаъно, массагетлар гулхан ёнида кўзёши қилаётган хотин ва болаларини қолдириб, исёнкор сугд ортидан боришарди.

Бировларни македонлар манзилида қўлга кирадиган енгил ўлжа қизиқтирса, бошқаларни очлик йўлга тушишга мажбур қиларди — қиш бўйи бор қўйларини еб бўлишган эди. Аммо очиқ кўнгил билан Спантамаънога қўшилганлар, шубҳасиз, жуда кўп эди. «Агар сизлар бугун бизга ёрдам бермасанглар, Зулқарнайн эрта бу ерга ҳам келади». Бу сўзлар энг бефарқ одамларни ҳам ўйлашга мажбур қиларди. Найза учиди ҳилпираб турган Широқ соқлари массагетларни ҳаяжонга келтирар ва жасорат бахш этарди. Спантамаъно кўшини кундан-кун қўпайиб борди. Йўлбошчи Баро билан қирқта панжакентликни босиб олинган, аммо ҳали бош элмаган Сугдиёна шаҳар ва қишлоқларига юборди, токи халқ Спантамаънони кутсин ва янги исёнга тайёрланиб турсин.

Мароканд юршини ҳар томонлама ўйлаб сугд тунлари ухламай чиқарди. У сўнгги жавоҳирларини от, қурол ва асбоб-анжомлар олиш учун сарфлади. Ҳар қандай ҳузур-ҳаловатдан ўзини тийди. Ва унинг олдида мусаллас ҳақида ган очишни таъқиқлаб қўйди. У Зарони ҳам ўзидан ажратиб қўйди, хотин юк аравасида Алингар паноҳида титраб-қақшаб яшади. Унинг учун дунёда Заро йўқдай эди. Спантамаъно толмас тулпорини миниб, тушу кун ўзини аямай саҳро кезар, одамлар унга фахр билан қараб, бош чайқашарди:

— Қоплон!

Улар Спантамаънога чипор ҳайвон терисидан пўстин кийиб юргани учунгина шу номни беришгани йўқ. У қоплондай жасур ва чаққон эди. Сугд бутун фикру зикрини курашга бағишлаганди. Танаоксар ибодатхонасининг қурум босган гумбазлари остида қуёш шаънига айтилган тантанали кўшиқ Спантамаъно қалбида қайта-қайта янграр, тинимсиз жаранглар эди.

УРУШ СУЌМОҒИДА

Агар улар ўзаро иноқ бўлганларида фақат Европадаги эмас, Осиёдаги халқлардан бирортаси ҳам скифлар билан тенглаша олмас, бирорта халқ ўз-ўзича уларга қарши туришга бардош бера олмас эди.

Фукидид, II, 97, 5—6

- Салом, Спантамаъно!
— Э-э, Баро! Қачон келдинг? Хўш, тезроқ гапирчи! Сугдиёнада нималар бўляпти?
— Биз ҳамма шаҳар ва қишлоқларни айланиб чиқдик. Халқ яна бош кўтарди. Ороба юборган одамларни тор-мор келтиришди. Бултур қўрғонларни эгаллаган кичик юнон бўлинмалари қириб ташланди. Лекин...
— Хўш?
— Бирлашишга улгурмай қолишди. Искандар қўзғолон кўтарилганидан хабар топиб, тезлик билан Бақтрадан йўлга чиқди. У ўз қўшинларини беш бўлинмага бўлиб, биттасига ўзи бошчилик қилди. Душманлар Биҳардан Марокандгача — бутун Сугдиёнани кезиб чиқди. Халқ қаршилик кўрсатди. Бир хиллари ўлдирилди. Бошқасини ҳар хил ваъда билан таслим бўлишга кўндиришди. Қўзғолон бостирилди.
— Тағин-а?
— Ҳа. Ма, ол.
— Кўмирми?
— Буни менга бир бечора кампир берди. Унинг уй-жойидан шугина қолибди.
— Ҳа, бу кампир Сугдиёнанинг ўзи! У мени чорляпти. Кетдик, Баро.
— Йўқ.

— Нега?

— Ороба қўшинлари ичидаги ишончли одамларнинг гапига қараганда, ҳоким одам юборибди буёққа... сенинг қаерга яширинганингни билиб келиш учун. Сир очилган.

— О, иблислар! Чатоқ-ку.

— Албатта, чатоқ. Ороба бундан Искандарни хабардор қилган. Искандар бўлса, Дейока манзилгоҳига ҳужум қилинглар,— деб икки лашкарбошисига буйруқ берган. Лашкарбошларнинг биттаси — Койнос. Иккинчиси — форс Артобаз.

— Ҳа! У чиябўрини биламан!

— Улар аллақачон йўлга чиққан. Уч кундан кейин етиб келади.

— Шундоқ! Мен бир ўйлаб кўрай. Тўхта: Искандар қанча аскар қолдирибди Бақтрада?

— Унча кўп эмас. Лашкарбошиларидан... хаҳ, отинг ўчирни номиям қийин... Кол... Фол... Ҳа! Эсимга тушди. Полисперхонт, Аттал, Горгий, Мелеагрларни қолдирган.

— Мелеагрни жуда хавфли дейишади.

— Уларнинг ҳаммаси ҳам хавфли.

— Демак, Койнос билан Артобаз мени қўлга туширмақчийкан-ла? Жуда соз! Спантамаъно сиз шаллангқулоқ итларга қоплон тиши қандай бўлишини кўрсатиб қўяди. Лашкарни тўпла! Уруш Сўқмоғи билан йўлга чиқамиз!

— Қаерга борамиз?

— Бақтрага. Хоразмдан жануброқда Вахшдан кечиб ўтамизда, чап соҳил билан Бақтрага борамиз. Маргда турган ва Сугдиёнада дайдиб юрган юнонлар кўзини шамғалат қилиб ўтиб кетамиз. Менинг режам шундай: улар бизни бу ерда излайди, биз эса тўсатдан қаерда пайдо бўламиз? Шундоққина Бақтра остонасида! Маъқулми?

— Ҳа.

— Қани, тезроқ отланинглар!

Ўрта пиёда жангчилари Эварх билан Леонид соқчилик минораси тепасида ўтирар ва баҳор қуёшида исинар эди. Найза ва қалқонлари уларнинг оёғи ёнида ётарди. Уларнинг ечиб, ёнларига ташлаган дубулгалари ичида майда ола-була Осиё кўнғизлари ўрма-лаб юрарди. Леонид бутун жангларида сафар халтага

солиб юрган кифарасини оҳиста чалмоқда эди. Эварх қўлини иягига тираб, тинглаб ўтирарди. Эварх билан Леонидларнинг Гавгамели яқинида худди шундай ўтириб, Дракил билан Феаген ўртасидаги баҳсни тинглаганларига ҳам беш йил бўлибди. Ёш беотияликларни уруш ҳолдан толдирди. Уларнинг юзлари дағаллашди. Юраклари тошга айланди. Аммо бу юнонларни узоқдаги ватан соғинчи ҳеч қачон тарк этгани йўқ.

Эварх ўртоғи чалган куйга эшитилар-эшитилмас овоз билан жўр бўлар, бот-бот гарб томонга, бундан минг-минг довол нарида ушалмас орзудай мафтункор, илиқ денгизлар билан ўралган Эллада томонга термиларди.

Улар бултур ёздан бери қўриқлаб турган Банд қалъаси Парпаисид дарёсининг кичик бир ирмоғи бўйида қад кўтарган эди. «Банд» сўзи бақтрияликлар тилида «тўсиқ» деган маънони билдиришини Эварх эшитганди. Қалъага бу ном жуда-жуда муносиб эди. У Артаксанадан шарққа, Бақтрага борадиган йўлни тўсиб турарди. Ундан ташқари, бу ерга маҳаллий халқ ҳамма сув Окс дарёсига оқиб кетмаслиги учун тўғон қурган эди. Бу иншоотдан ҳамма томонларга қараб сойлар чўзилиб кетган эди. Бақтрияликлар экинларини шулардан сугорар эди. Банддан Бақтрага борадиган, чап қирғоқдан ўтадиган йўл уч кунлик масофа эди. Банддан сал нарироқда саҳро бошланарди. Теварак-атрофда аҳоли кам, тинч-осойишта жой, шунинг учун юнонлар бемалол ҳордиқ чиқаришарди.

— Қўлу оёқларим увишиб кетди,— деди шикоят қилиб бўлинма бошлиғи Полисперхонт,— қайда дайдиб юрибди бу скифлар? Уларни бир оз эзгилаб қўйсам, ёзилиб кетармиди.

Кифара торлари ғамгин нола қиларди. Эварх тоқат қилолмади ва миноранинг гишт панжарасига мушт туширди.

— Жонга тегди!

— Нима?— Леонид чалишдан тўхтади ва ранжигандай оғзини очди.— Кифара жонингга тегдими?

— Кифара эмас,— Эварх жаҳл билан ўз қалқонини тепди.— Бақтра жонга тегди. Уруш жонга тегди! Ҳамма жонга тегди!

— Секинроқ!— Леонид шундай тезлик билан бошини ёнига буриб, йўлбарс наърасини эшитган ки-

йикдай қўрқув билан пастга, Полисперхонт хонасига қарадики, бўйин умуртқалари қирсиллаб кетди.

— Нимага энди?— деди Эварх намойишкорона.

— Феагенни қандай ўлдирганлари эсингдан чиқдимми?

Эварх дарҳол ўзига келди. Бирпас жим тургач, шивирладди:

— Жасур одам эди.

— Шунинг учун ҳам адо бўлди.

— Нима, биз ўлмаймизми?

— Ким билади.

— Албатта, ўлиб кетамиз. Дракил бўлса уйига қайтиб боради. Бизни эса, сўзимга ишонавер, бирор шу ерлик одамнинг камони тамом қилади. Бизлар киммиз? Сўйини учун боқиб семиртирилган моллар, қўйлармиз. Дракил — у бошқа гап.

— Ҳа, кўтарилиб кетди калбош марафонлик. Эсингдами, авваллари Феаген олдаида қандай хушомадгўйлик қиларди? Энди бўлса — гиперет, нон билан таъминлаш соҳибни, подшонинг соқчисни, унинг топшириқларини бажаради. Унинг пинжида юриб Лазертга ҳам жон битиб қолди.

— Дракил Феагенни сотди, шунинг учун ҳам қаргадай юксакларда парвоз қиляпти. Сен ҳам мени Искандарга бориб чақ, у бошингни силайди.

— Валдирама,— сўзини бўлди Леонид.— Мен сенга Дракил эмасман. Сен купрус билан копрус (асал билан ахлат)ни чалкаштира. Яхшиси айт-чи: ҳали ҳам Спитаменни тутишмадимми? Кеча сен Бақтрадан келган чопарга дарвоза очган эдинг. У ҳеч нарса демедими?

— Ҳали тутишмабди.

— Тутишадн,— Леонид ўрнидан турди ва ёйилиб керишди.— Қайга ҳам кетарди. Уҳ?..

У тўсатдан қулочини ёзди, кўзлари бақрайди, букила бошлаган оёқлари билан алпанг-талпанг икки қадам қўйди-да, ўртоғининг устига ағдарилди.

Леониднинг орқасида камон ўқи қимирлаб турарди.

— Ишлар қалай, Фаллосперхонт?— Спатамагно довдираб, эсини йўқотиб қўйган юноннинг қоқ миясига қамчи дастаси билан туртиб, ғазаб билан кулимсиради.— Кутмаган эдингми?

Кип-яланғоч ва ранги-қути ўчган Полисперхонт тиз чўкиб ўтирар, хижолатда ўзини тасодифан қўлига илиниб қолган қалқон билан пана қилмоқчи бўларди (массагетлар ҳужум қилганда юнон уйқуда эди). Полисперхонт бақрайиб қолган кўзларини ўз одамларидан ололмасди. Уларнинг ҳаммаси қалъа ҳовлисида зич қатор бўлиб, қимирламай ётар (уч юз киши эди), массагетлар эпчиллик билан бошларини кесиби, найза учига санчардилар. Уч юз кишининг барини-я! Унинг бир ўзи қолди. Полисперхонтнинг эти жимирлаб, титроқ босди. Шу чоққача ўзининг тиниқ ва жарангдор овози билан машҳур бўлган юнон, аянчли товушда:

— Нима... нима қияпсизлар?— деди.

У бошларга ишора қилди. Полисперхонт юнон тилида гапирган бўлса ҳам, Спантамаъно унинг сўзларини пайқаган эди.

— Уч юзта... ҳаммаси бўлиб уч юзта бош,— деди у осойишта ва учта бармоғини кўрсатди,— уёқда-чи,— Қоплон шимол томонга қўл силтади,— Суғдиёна... тушунасанми? Сен,— юнонга мушт нуқиди ва кафти қирраси билан ўз бўйнига урди,— бир юз йигирма минг — Суғдиёна! Тушундингми, Фаллосперхонт.

Полисперхонт букчайди ва боши қуйи эгилди. Ҳозир... зарб! Ҳаммаси тугайди.

Аммо Қоплон Полисперхонтни ўлдирмади. Олинасаб юноннинг қалқонини тортиб олиб, башарасига нажосат суришди ва эшакка тескари миндириб, йўлдан ҳайдаб кетишди. Спантамаъно Банд дарвозасига ўт қўйишни буюрди. Дейока деди:

— Келинлар, тўғонни бузамиз.

— Нега?— қовоқ солиб сўради Спантамаъно.— Ахир, биз бу билан Искандарга эмас, бақтриялик дўстларимизга зарар келтирамиз-ку. Экинлар сувсизликдан қуриб битади-ку.

Дейока хижолат бўлиб нари кетди.

Массагетлар Полисперхонтни олиб келаётган йўл бўйига юзлаб бақтрийлар югуриб келишарди. Деҳқонлар келгиндиларнинг айби билан ҳалигача ҳайдовсиз ётган ердан кесак олиб, лаънати юнонга қараб отишарди.

Ҳужум ҳақидаги хабар ҳаддан ташқари тез тарқалди. Эртаси куниеқ Спантамаънонинг Банд қалъасини эгаллаб турган юнонларни тор-мор қилганлиги ҳақидаги хабар жанубий Бақтрияга тарқалди. Одам-

лар калтак, болта ва ханжар билан қуролланишар, Спантамаъно томон ошиқишарди. Банд қалъасига уч юз отлик билан ҳужум қилган Қоплон уч кундан кейин уч минг кишилиқ қўшин билан Бақтранинг ўзига бостириб борди.

Шаҳарда Аттал бошлиқ юнон ёлланма қўшинлари бўлинмаси ва Олтин Дарё водийсида безгак касалига йўлиққан бирмунча хаста гетайралар қолдирилган эди. Мелеагр Драпсакка бекиниб олган, Горгий бўлмаси эса Парпансида доvonини эгаллаб, Кабурага борадиган йўлни кесиб қўйган тоғлиқларни тинчитти билан овора эди. Шунинг учун Аттал Спантамаъно билан очиқ курашишга журъат қилолмади. У ички қўрғонга кириб, бекиниб олди-да, босиб келаётган массагет ва бақтрийларни онагр ва балластлардан ўққа тута бошлади.

Қамал мосламаларисиз қалъани эгаллаш мумкин эмаслигини Спантамаъно яхши биларди. Шунинг учун ҳам у қалъани олишга жон-жаҳди билан уринаётгани йўқ. Қамал кўп вақт қурбонлар талаб қилади. Искандар эса Қоплоннинг Бақтрага ҳужуми ҳақида хабар топиши, тез кунда бало-қазодай етиб келиши ва шаҳар девори ёнида роса қирғин қилиши мумкин. Сиёвуш авлоди эса тўсатдан ҳужум қилиб, кутилмаганда жўнаб қолиш, душман кутмаган томондан зарба бериб, шиддатли босқинлар билан уни ҳолдан тойдириш ҳақида ўйларди.

У массагет йўлбошчиларини кенгашга чақирди. Бир уришда отни жонидан жудо қиладиган, паҳлавон қомат — манзилгоҳларда аёлларникидай ингичка овози билан ғамгин қўшиқлар айтадиган Гарпаг шу ерда эди. Гул шайдоси, ўзи ва отини чиройли гуллар билан безатишни севадиган ўйчан ўспирин Зафир ҳам шу ерда эди. Зафир от қўйиб келаётган душман чавандозини кўзини юмиб ҳам, товушига қараб, камон билан бехато уриб йиқита оладиган йигит. Қўрқоқ Дейока ҳам шу ерда эди. Ҳозир унинг бўшаб қолган манзилгоҳларида изгиб юрган юнон ва македонларнинг қасосидан қўрқиб Спантамаънога қўшилиб олган эди. Дейока ўз уруғини узоқ шимолга, Вахш дарёси бошланадиган томонга жўнатиб юборган. Ўзи икки юз аскар билан Сиёвуш авлодининг ортидан эргашган эди. Қоплон билан юриш ҳар қалай саҳрода ёки денгиз бўйидаги тўқайзорда душман қабила-лари орасида юргандан кўра анча хавфсизроқ.

— Хўш, нима дейсизлар?— Спантамаъно боши билан қўргон минорасига ишора қилди.— Қамал қиламизми?

— Фойдаси йўқ,— деди Гарпаг.

— Улжа олиб, қайтиб кета қолган маъқул,— деди Зафир.

— Улжа!— Дейока лабларини ялаб қўйди.

— Сизлар нима дейсиз?— мурожаат қилди Қоплон Варахран билан Барога.

— Зафирнинг айтгани тўғри,— деди Варахран,— у ҳақ.

— Албатта,— қўшимча қилди Баро.

— Яхши. Нимаики қўлга илинса олинглар, кейин орқага қайтамиз. Негаки биз Мароканд остонасида додани берганимиз Кратер шошилини шу ёққа келатган эмиш. Чопар шундай хабар келтирди. Кратер қаттиқ газабланган, ундан яхшилик кутини қийин, ямламай ютади.

Бақтрада македонлар жануб қишлоқ ва шаҳарларидан талаб олинган кўплаб қорамол, галла, қуритилган мева, газмол, иднш-товоқ, ёг-мой ва мусаллас тўплаган эдилар. Спантамаънонинг буйруғи билан жангчилар оморхоналардаги нарсаларни ташиб чиқиб, эшак ва туяларга юклай бошладилар. Улар ўз йўлбошчиларидан ўрнак олиб, гап-сўзсиз, ишнинг кўзини биллиб чаққон ҳаракат қилишар, ҳаракатларида шошилиш, палапартилик эмас, осойишталик бор эди.

Зарони ҳаяжон қамраб олди. Қочини керак! Юнонлар томонга ўтиб олса, у ердан Марокандга, Ороба ёнига боради. Чўлу саҳроларда дарбадар кезишлардан қийналиб кетган, эрининг бефарқ қарашини ҳақорат деб билган хотин бора-бора Спантамаънони ёмон кўриб қолди. Бу одам унинг учун ечилмас жумбоқ эди. У нима қилмоқчи? Эри Искандарга таслим бўлганда Сугдиёнанинг подшоси бўлиб, тўкип-сочинлик ва шаъну шавкатда ҳаёт кечирарди.

Э-йўқ! Спантамаъно атайлаб ўзини ажал чапгалига урган урган. Бундай қилишга уни нима мажбур этар экан?

Тунда Заро қалъага етиб олини ва юнонлардан бошпана сўраш ниятида билдирмай чодирдан чиқди. Аммо эшик ортида уни қоҳин Алингар тўхтатди.

— Сўяман,— деди у қисқагина қилиб. Заро гулхан шуъласида ялтираб турган ханжар тигини кўр-

ди-да, йиглаб орқага қайтди. Бир оз ўзига келгач, эшикка тескари томондан чиқиб кетишга ҳаракат қилди... аммо бу ерда ҳам ҳушёр қоҳин унинг йўлини тўсди.

Хотин Алингар олдида тиз чўкди, ёлвориб унга қўлларини чўзди.

— Мени қўйиб юбор! Наҳотки юрагинг тошдан бўлса? Қўйиб юбор?..

Алингар миқ этмади. Ана шунда отасига тортган хотин агар қоҳин уни қўйиб юборса эвазига ўз танасини ваъда қилди. Қоҳин Зарога тикилди. Аёлнинг кўзлари беҳаёлик билан порлаб турарди. Бу сўлим хотинга қоҳиннинг юраги суст кетди. Аммо шу заҳоти Муқаддас Иш учун ўзини дунё лаззатларидан маҳрум қилган Спантамаъно ҳақида ўйлади. Ҳокимнинг эсини йўқотаёзган қизи ҳаяжонланиб пичирлади. Алингар ўзининг энг ёмон гуноҳга қадам қўяётганини ҳис қилди. Қоҳин Заронинг томоғига ханжар қадади ва газаб билан:

— Сўяман,— деди.

Ороба қизи калтакланган итдай бўлиб чодирга кириб кетди. У тонг отгунча гилам устида тўлганиб чиқди, эрталаб эса, ёнига эри келмаса ёпинчиқ билан ўзини бўғиб ўлдиришини айтди. Спантамаъно кириб келди.

— Нима дейсан?

— Уйга кетишимга рухсат бер?

— Уйга?— У ўзини осойишта тутар, бироқ кўзларида бир лаҳза чақпаган учқун Зарога бу одам қалбида қанчалик қаҳр бекиниб ётганини маълум қилган эди.— Йўқ. Сен менинг хотинимсан, эринг тортган аламларни сен ҳам бирга тортишинг керак.

— Хотиннинг бўлишни истамайман!

«Эгина бундай демаган бўларди,— ўйлади Спантамаъно.— Оҳ, Эгина, Эгина! Ҳалок бўлганингдан бери қанча кун ўтган бўлса менга шунча яқин, қадрдон бўлиб боряпсан...»

— Хўш, яна нима?— деди Сиёвуш авлоди.— Сен истайсанми-истамайсанми, бари бир бир умрга менинг хотинимсан.

У яна бир марта газаб билан хотинига қаради ва чиқиб кетди.

— Отинг ўчсин,— шивирлади Заро.

Улжаларни отларга ортиб бўлишгач, Спантамаъно Дейокага деди:

— Сен ўз йигитларинг билан ғарб томон бор, мол-ҳол билан карвонни қўриқлайсан. Мен Драпсакка жўнайман. Мелеагрнинг кимлигини бир кўриб қўймоқчиман. Бандда учрашамиз. Бирон қори ҳол юз берадиган бўлса тоғ орқали чопар жўнат.

Дейока хурсанд бўлганидан қичқириб юборишига сал қолди. «Агар Мелеагр бошингни олса ҳамма ўлжа ўзимга қолади»,— деб кўнглидан ўтказди.

Шундай қилиб, Дейока ғарб томон йўл олади. Массаетлар, исёнчи бақтраликлар ва Спантамаънонинг панжакентликлари жануби-шарқ томон жўнайди ва Драпсакни қамал қилади. Қалъа уларни балласт ва онагр ўқлари билан қарши олади. Кўчманчилар шовқин-сурон билан қалъа девори остига бостириб боради, орқага суриб ташланади ва қалъани айланиб ўта бошлайди.

Мелеагр қалъадан чиқиб ҳужум қилади ва йигирма-ўттизтача бақтрий ва массаетни ўлдиради. Жангга қизиқиб кетган юнонлар Спантамаънонинг тўқайзорга бекиниб, ҳужумга тайёрланаётганини сезмайди. Суғдлар эсанкираб қолган массаетларни қувиб келаётган юнонларга тўсатдан ҳужум қилади. Драпсак қалъаси остонасида қисқа, аммо қонли жанг бошланади. Ниҳоят Спантамаъно Мелеагрнинг қанақа одамлигини кўради.

Искандар ўлимидан беш йил ўтгач Филипп ўғли бунёд этган буюк давлатга ҳукмдор бўлишга уринган, аммо Фердикка билан курашда ҳалок бўлган одамнинг кўриниши ғайритабiiий эди. Бу паст бўйли, кенг елкали, маймунга ўхшаш сержун, оёқлари қийшиқ, тутган жойини узиб оладиган кучли одам эди. Мелеагр ўзининг сафар ва жангларда ўтган таҳликали ҳаётида бирорта ҳам жароҳат олмаган, чунки ҳайрон қоларли даражада чаққонлиги билан ажралиб турарди.

Мана шу даҳшатли нусха Сиёвуш авлоди билан юзма-юз келиб қолди. Шу экан-да номи кетган Спантамаъно! Юнон қўлидаги эгри қиличини кўтариб, суғднинг бошини кесмоқчи бўлган лаҳзада миясида: «Искандар... бу ўлжа учун бир қоп олтин беради»,— деган фикр ялт этиб ўтди.

Шу дамдаёқ у чинқириб юборди ва қўлидаги қиличи тушиб кетди. Олға сакраган Спантамаънонинг

ханжари унинг қўлтиғига чуқур ботган эди. Суғд Мелеагрнинг қорнига тепди. У ёнбошга ағдарилиб тушди. Спантамаъно юноннинг қўлидан тушиб кетган темир шамширни шартта олди-да, душман боши узра селпиди. Аммо аллақандай гоплитнинг найзаси халал берди, шамшир унга урилиб дастасини икки бўлиб юборди-ю, бир лаҳза тутилиб қолди. Бу орада бахтсиз Мелеагрга ёрдамга ташланган бошқа юнонлар Спантамаънони нари суриб ташлашди. Элладаликлар қўшиннинг учдан бир қисмини йўқотиб, кўрғон девори ортига бекиниб олишди.

— Ярадор бўлдингми?— хитоб қилди Баро, массает ва суғдлар Драпсак яқинидаги боққа етиб олгач.

— Шунақа шекилли,— деди Спантамаъно чап юзига кафтини босиб, бепарволик билан,— Мелеагр қиличчини тушириб юборганда ҳар қалай салгина уриб қолди,— у аянчли жилмайди.— Агар қалб жароҳатларини ҳисобга олмасак, бу менинг ҳаётимда биринчи жароҳат.

Агар Мелеагр ҳам умрида биринчи жароҳатни унинг қўлидан олганини билганда Спантамаъно жуда қувонган бўларди.

Спантамаъно қайси йўл билан Бандга жўнаса экан, деб ўйлаб бўлгунча Бақтра томондан чарчаб ўпкаси оғзига келган отда чопар кўринди. Бу бақтриялик эди. Оғзи катта очиқ. Бир нима деб қичқираётганга ўхшар, аммо овозини шамол учуриб кетарди.

— Кулфат!— эшитилди ниҳоят Суёвуш авлодига.

— Хўш?

— Юнонлар сенинг Драпсакка кетганингни билиб қолишди. Қалъадан юз эллик киши чиқиб, карвонни қувиб кетди.

— Кейин нима бўлди?— ғазаб билан сўради йўлбошчи.

— Дейока юнонларни кўрган заҳоти ўлжаларни ташлаб қочди.

— Биронтаям ўқ отмасдан-а?

— Ҳа.

— Юнонлар-чи?

— Бақтрага қайтиб кетишяпти.

— Тез кетишаётганмиди?

— Йўқ. Ўлжа халақит беради.

— Уларнинг йўлини тўсиб чиқишга улгурамизми?

— Агар мана бу сўқмоқдан от қўйсанглр, уларнинг йўлини кесиб чиқасизлар.

— Эй, ҳамма орқамдан юрсин! Истиқбол номига қасамёд қиламанки, ўлжадан бирорга дон ҳам юнонларга насиб қилмайди.

Уч кундан кейин Спантамаъно қайтариб олинган ўлжа билан Бандга қайтиб келди. Бақтранинг шунадай ёнгинасида пистирмага тушган олти гетайра ва олтмиш ёлланма жангчи қиймалаб ташланди. Қолганлари эса зўрға қочиб қутулди ва амал-тақал қилиб қўрғонга етиб олди.

Дейока ғалаба билан қайтиб келаётган Спантамаънони узоқдан кўриб, чодирдан чиқди-да, унинг истиқболни сари йўл олди. У аллақачон уйига қочиб қолган бўларди-ю, Қойносдан кўрқди. Рахмир ўгли отдан тушган қабилдошлари орасидан мулойим табассум билан чиқди-да, Сиёвуш авлодига икки букилиб таъзим қилди.

— Сен ҳақиқий Қоплонсан,— деди кўрқувдан бўғилиб.— Қиличнинг душманни яшиндай поралайди...

Қоплон шошилмай отдан тушди, қамчинни маҳкам қисиб, енгил, оҳиста қадам босиб Дейокага яқинлашди. Ҳозир ўшқиради! Мана, ҳозир ер тенинади! Мана, ҳозир қамчи билан туширади! Мана ҳозир... Йўқ. Ранги оқариб кетган бўлса ҳам, Спантамаъно осойишта эди. Боқини тик ва кўрқинчли эди. Йўқ, улар таҳдидли чақнаётгани йўқ. Уларда бир вақтлар Бессни совуқ терга ботирган, Оробага сичқон инини миинг таиға қилган, Зарони эса ақлдан оздирган, ўша бадан — баданни тешиб юборадиган шуъла чарақламоқда эди. Дейока тош бўлиб қолди.

— Кўрқоқмисан?— деди аста сугд.— Ё... сотқинмисан?

У олдинга энгашди ва совуқ назар билан Дейоканинг қизарган кўзларига тикилиб қолди. Массаетга гўё ҳозир Қоплон ташланадигандай, ўткир тишлари билан кекирдагидан оладигандай туюлди. Аммо Спантамаъно кутилмаганда хўрсинди, жирканиб Дейоканинг оёғи остига тупурди-да, ортига бурилди.

— Бор-йўғи бир кўрқоқ...

Тошдай қотиб қолган Дейоканинг атрофи бўшаб қолди. Ҳатто ўз қавмидан бўлган аскарлар ҳам моховдан қочгандай ўз йўлбошчиларидан қочдилар. Фа-

қат энг садоқатли одамлардан Дейоканинг орқа томонида йигирма-ўттиз чоғлиси қолган, улар ҳам бошлиққа сездирмасдан узоқроқ бўлишга ҳаракат қилиб, журъатсизлик билан қум устида депсиниб туришарди.

У бир нима деб хириллади. Лекин ҳеч ким гапига тушунмади. У айтдики... айтмоқчи, ким билади унинг нима деганини?

— Кратердан чопар келди!— хабар берди Фердикка. Искандар чаққон ўғирилди. Енидаги деразадан тушиб турган шуъла кўзига урилди. Кўзлари совуқ чарақлаб кетди, гўё подшонинг қошларидан пастроққа яшил шишалар жойлаштириб қўйилгандек эди. Фердикка ўзини йўқотиб қўйди.

— Чақир!— қисқа қилиб буюрди подшо. Ҳамма замонлар ва ҳамма халқларнинг чопарларидек чангга ботган, толиққан чопар кириб келди ва ҳамма чопарлар каби ўралган қоғозни дарҳол гап-сўзсиз ҳукмдорга узатди.

— Бўшсан.

Искандар боғични узди ва шошиб папирус қоғозини ёйди. Уқинган сари унинг жағлари қисила борди, охири чакка томирлари паст-баланд бўлиб бўртиб чиққанидан, македоннинг юзи совуқ ва ифодасиз, тунд тус олди.

— Кратер Спантамаънони тутолмапти,— деди у Фердиккага бўғиқ овозда.— Ваҳший тортиб олинган молларни жанубда ўзига қўшилган бақтралик деҳқонларга бўлиб берибди. Банд яқинида жангга кириб, Кратернинг кўп одамларини қирибди ва қочиб кетибди.

— Қаёққа?

— Чўлга.

Филипп ўгли гижимланган қоғозни чангаллаган муштини гиламга тираганча, сугдларнинг сопол маъбуди подшога масхараомуз тикилиб турган бурчакка бемақсад тикилиб қолди.

— Ҳеч кимни киритма,— буюрди Фердиккага,— ўйламоқчиман.

Александр узоқ ўйлади. Бу лаънати Қоплонни қандай қўлга туширса бўлади! Қачонгача Спитамен Сугдиёнада тирик юради ва Александрнинг биқинидан тишлаб тортади? Уни қўлга тушириш, бошини

олиш, терисини шилиш керак. Бўлмаса, токи бу Қоплон ҳаёт экан, македонларга на ёруғ кун нурида, на ой шуъласида осойишталик топилади. Қуюн гирдобига тушиб қолган учқундек тутқич бермас Сиёвуш авлоди гоҳ у, гоҳ бу ерда йилтиллаб кўриниб қолади, қаерда пайдо бўлмасин, ўша ерда қўзғолон ёнғини чиқади.

Агар Спитамен тўғрисида бошқа босиб олинган ўлкаларнинг қабилалари эшитса нима бўлади? Агар у ерларнинг ҳам ўз Спитаменлари чиқиб қолса-чи! Юзта ўз Спитаменлари? Мингта ўз Спитаменлари? Енгилмас тангри Аммон ўғли босиб ўтган ҳамма ер қўзғолон билан қопланади! Ҳамма остин-устун бўлиб кетади. Спитамен гумдон қилиниши керак. Иложи борича тезроқ, бутун Осиёни оёққа турғизмасидан бурун гумдон қилиниши керак! Аммо, қандай! Ахир чақмоқ ургир қутурган Қоплонни минглаб македонлар изма-из қувламаяптими? Аммо ҳеч қандай куч уни маҳв этолмаяпти-ку.

— Э-э!— Александр мушти билан бошига урди.— Аҳмоқ! Куч бас келмадими? Макр бас келади! Наҳотки Қоплоннинг қўшини орасида Оробага ўхшаган бирорта чиябўри топилмаса?

Ҳамиша ўзининг олижаноблиги билан ғурурланиб, тангри ўғлига душман билан курашганда рибкорликма ўтиш муносиб эмас деб мақтаниб юрган одам сапчиб ўрнидан туриб кетди ва қўлини-қўлига ишқаб, хона бўйлаб юра бошлади. Ниҳоят у Спитаменга қарши яхши қурол топди.

— Ҳей, Оробани чақиринг!

Ороба ўзини куттириб ўтирмади. Подшонинг ҳар қандай талабини бажаришга доим тайёр бўлиб, кунбўйи саройда ўралашиб юарди. Ноиб Зулқарнайн олдида шундай чаққонлик ва маҳорат билан тиз чўкдики, буни кўрганида ҳатто айёр Дракил ҳам ҳасад қилган бўларди.

— Зародан қандай хабар бор?— сўради Александр қўрқиб кетган навтакаликка бошдан-оёқ назар солиб.

Ороба яна ҳам пастроқ эгилди. Агар ноиб иккита эмас, қирқта тиззага эга бўлганда, бир йўла ҳаммаси билан чўккалаган бўларди. Аммо чол қирқоёқ бўлмагани учун кўксини ерга бериб қўя қолди. У македонлар Спантамаънонинг ўрнига ўзини жазолаши-

дан қўрқарди. Чунки Заро, унинг қизи душман қароргоҳида эди-да.

— Зарога мактуб йўллаганман,— нола қилди Ороба,— лекин Спантамаъно унга қулоқ солмаяпти. Эшитишимча, бу бадкирдор одам Заронинг оёғига кишан солиб қўйганмиш. У қизимни жаллоддек қийнаяпганмиш. У мени, сенинг содиқ хизматкорингни ёмон кўрганидан шундай қиляпти. О, бахтсиз Заро! Сени қайта кўрармикинман?

Навтакалик аёлларга ўхшаб ув тортиб йиғлаб юборди. Александр масхараомуз кулди ва деди:

— Қизингга ачиняпсанми? Бўлмаса, эшит..

Зулқарнайн ноибнинг қулоғига эгилди.

«БУШ КЕЛМА, БИРОДАРИ!»

*Энкиоу, Оустгинам, укагинам менинг,
Биз тоққа чиққанда сен бирга эдинг,
Илоҳий ҳўкизни биз жудо қилдик жонидан,
Арчазор ўтлоқ соқчиси Хумбабунни ўлдирдик.
Нега бунча қаттиқ уйқу маҳв этди сени?
Нигоҳинг сўнди, энди сўзимни эшитмайсан?*

Гилгамши қиссаси»

— Эҳ, Варахран!— пичирлади Спантамаъно ҳали тупроғи қуримаган қабр олдида тиз чўқаркан.

Баро ва бошқа сафдошлар ярим доира бўлиб, ялангоч бошларини эгиб йўлбошчилари орқасида маъюс туришарди. Қорақумнинг кучсиз, аммо қайноқ шамоли уларнинг узун сочларини гоҳ юқорига тўзи-тиб, гоҳ қаҳрли пешоналарига тушириб ўйнарди. Чуқур ажинлар бузиб турган буғдоймағиз юзидан тер аралаш йирик-йирик ёш томчилари оқиб тушарди. Кенг ёйилган оёқлари тўпиққа қадар қумга ботган, тош қотгандай оғир кафтлари қилич дастасида эди.

Оғир сукунатни фақат тепа ортидаги отларнинг бўғиқ пишқириши ва коҳин Алингарнинг оҳангдор дуойи фотиҳасигина бузиб турарди.

Кратер Спантамаънони Банд қалъасига қисиб борган, иккала томон ҳам кўп одамларини қурбон берган жангда юнон палахмончиси отган қўрғошин зўлди Варахраннинг бошини ёриб юборди. Йиқиланган Варахранни Баро суяб қолди ва қутуриб кет-

ган отлар туёғи эзиб ташламаслиги учун уни кўтариб қирғинбарондан олиб чиқди. Таъқибдан қочиб, ярадорни уч кунгача отга кўндаланг қўйиб олиб юришди. Қисқагина дам олиш пайтларида Алингар қандай қилиб бўлса ҳам бечора кандакорни ўзига келтиришга ҳаракат қилар, аммо на шифобахш гиёҳлар, на энг таъсирли дуолар унга ёрдам бера оларди. Варахран бирор марта ҳам кўзини очмай тўртинчи кунни оламдан ўтди.

Шўрлик бир оғиз ҳам гапиролмади...

Варахраннинг ўлими Сиёвуш авлоди дилини вайрон қилиб кетди. У кандакорни доим ёнида кўришга шунчалик ўрганиб қолган эдики, бу камтар, аммо садоқатли дўстдан қачон бўлса ҳам ажралиб қолиш етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Варахран ўзини кўз-кўз этмас, буюк подшолар авлоди билан яқинлигини сунистеъмом қилмасди. Бу оддий одам — уста Варахран ўзи учун нақадар катта иш қилганлигини Спантамаъно шу бугунгина тўла-тўқис англади. Спантамаънони шу Варахран билан Баро яратди. Бир вақтлар Бақтрада маккор Вахшунварта олдида чиранган, ўзига ортиқча бино қўйган ўспирин (эслаш ҳам уят!) Спантамаънодан халқ ҳеч қачон унутмайдиغان курашчи Спантамаънони шулар яратди.

Аммо, бари бир, яқин кишининг ўлими Спантамаънони ўзи охиригача боришга қарор қилган сўқмоқнинг ярмида тўхтатиб қўймади. Яқин кишининг ўлими баъзи одамларни чўчитиб қўйгандай, уни қўрқитиб юборолмади. Бошқаларнинг бахти учун, ўзини келажакка багишлаган кишига ўлим унчалик қўрқинчли эмас. Аксинча, Сиёвуш авлодининг Искандарга нафрати яна ҳам қатъий тус олди. Уртантирувчи, қониқтирмовчи, ёндирувчи қасос иштиёқи тазйиқи остида Спантамаъно тирик қолган озгина дўстларига бош бўлиб бир қудуқдан иккинчисига, бир манзилдан иккинчи манзилга, бир кўчманчилар ўтовидан бошқасига от қўйиб борар. Широқ сочи боғланган найзани ўйнатиб одам тўпларди.

Бўм-бўш кенгликларда от туёқларининг тартибсиз садоси гумбурлар, қуриган камгоқлар қирсиллаб синар, ёмғир мавсумида сув оқадиган чатноқ ўзанлар гижирлар, устини лойқа қоплаган шағал-тошлар шаараклар эди.

Қишлоқ дарвозалари гижирлайди. Кўзни қамаштирадиган даражада бегубор, жазира осмонга гул-

ханларнинг сарғиш тутунлари ўрлайди. Ноғоралар «та-ка-тум! та-ка-тум!» қилиб тез ва таҳликали садо беради. Уйноқлаб, пишқириб турган отлардаги ярим яланғоч чавандозлар қуёш ҳароратидан чатнаб, ёрилиб кетган майдонлар ўртасида қичқириб, чанг-тўзон кўтариб айланади. Болалар йиғланади. Аёллар бир-биридан олдинга ўтишга интилиб югуришади. Қоплон жангчилари Бақтра омборларидан келтирган аъло сифатли доп уларнинг идишларига тушади. Кексалар маънодор бош иргашади. Эркаклар шошиб-пишиб ханжарларини чархлайди. Улар бўлима-бўлима бўлиб шамол тўзитиб юрган қум барханлари орқасида кўздан ғойиб бўлишади.

Спантамаъно кўшини кундан-кун ортиб борди. Массagetлар, бақтрияликлар, суғдлар ўнта-ўнта, юзта-юзта бўлиб оқиб келаверди. Спантамаъно бўлима йўлбошчиларидан уларнинг кимлиги ва қаердан келганлигини қисқа қилиб сўраб-суриштирар, қурол-яроғларини кўздан кечиргач, ҳаммасини қабул қилаверарди — Искандарга қарши курашиш учун жуда кўп одам, қилич ва ўқ-ёй зарур.

Бир кунни Суғдиёна билан массagetлар мамлакатини чегарасига жойлашган Баги қалъасидан от-уловсиз уч киши келди. Спантамаънони излаб кўп одам келарди. У кўшининг кўпайиб бораётганига кўникиб бсраётган эди. Аммо бу учови уни ҳайрон қолдирди ва Қоплоннинг синчков нигоҳини дарров ўзига тортди.

Учаласининг бўйи паҳлавон Баронинг бўйидан сира қолишмас эди. Лекин улар навтакаликдан ўз тузилишлари билан фарқ қиларди. Баронинг гавдаси йирик, қадди-баста келишган бўлса, бу учаласининг аъзолари бир-бирига мос эмаслиги билан кишини ҳайратга соларди. Қисқа, лекин йўғон бўйинлари, калта, лекин пайлари ўйнаб кетган оёқлари, бронзадан қуйилганга ўхшаган сержун кўкракларини, сал букилган кенг елкаю бақувват узун қўллари уларни баланд Помир тоғларида яшайдиган сирли қор одамларига ўхшатиб турарди.

Бу гайриоддий уч киши жангчилар оломони орасидан бемалол ўтиб, Қоплон чодирини ёнига келишди,

— Спантамаъно ким? — сўради бири йўғон гулдураган овоз билан.

— Мен.

— Шоши-Михра,— бўкириб деди меҳмон ва шарқ томонга қўл силтади.— Вахшунварта!

Спантамаъно ҳушёр тортди. Шоши-Михра — бу «Ой ва Қуёш» чўққиси дегани. Қоҳин Вахшунварта ўзига паноҳ қилган жой. Меҳмон Вахшунварганинг шажара белгиси туширилган кумуш тахтачани Спантамаънога узатди, сўнгра камарини ечиб, лиқ-лиқ тўла халтани унинг оёғи остига ташлади.

— Вахшунварта бериб юборган олтин. Бизнинг сен билан бирга бўлишимизни суради. Энди менга ва дўстларимга нон билан гўшт бер. Бизнинг қорнимиз оч.

— Баро!— қичқирди гул-гул ёниб Спантамаъно.— Энг семиз қўйни сўй, тезроқ!

У хурсанд бўлиб жилмайди. Демак, бу Вахшунварта унча ёмон одам эмас экан. Қурол-яроғ харид қилиш учун Спантамаънога жуда-жуда зарур бўлган шунча олтинни юборишга қарор қилибди, ниҳоят унинг виждони уйғонганга ўхшайди.

Баро қўйни сўйиб, терисини шилгунча «Ой ва Қуёш» чўққисидан келган тоғлиқлар мижжа қоқмай унинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб туришди. Бу куи одатдан ташқари кун эканлигини худо ҳам нишонлаётгандай, манзилгоҳда яна бир ғалати одам пайдо бўлди.

Озгин, узун соқолли, офтобда тимқора бўлиб куйиб кетган одам, туллаган қари туянинг икки ўркачи ўртасида чайқалиб, чинқироқ овоз билан ҳазил қўшиқ айтиб келарди. Туянинг биқин ва оёқларидаги хас-хашак ёпишиб, уюм-уюм бўлиб осилиб ётган кулранг жунлари устида ўтирган одамнинг бошидаги сочи эгнидаги кийимига жуда-жуда ўхшаб кетарди. Бироқ бу на туяни, на устидаги одамни хижолатга соларди. Улар тантана билан чодирлар оралаб борар, бирининг қувноқ қўшиғи иккинчисининг қулоқни қоматга келтирувчи бўкириғига қўшилиб кетарди.

Туя Баро қўй сўйиб, нимталаб турган жой яқинидан ўтаётганда, навтакалик наздида, туякаш Шоши-Михра чўққисидан келган тоғлиқларга қараб маънодор кўз қисиб қўйгандек туюлди. Баро қовоғини солди. Аммо, бахши шу заҳоти унга, Барога ҳам, яна бир неча ўнлаб аскарларга ҳам кўз қисиб қўйди. Навтакалик бу беғам ва қувноқ дарбадарнинг шунақа одати бор экан деган қарорга келди.

Бахши Спантамаъно яшаб турган чодир рўпара-

сида туяни тўхтатди ва ҳайвонга дабдабали нутқ билан мурожаат қилди:

— О, шарқ денгизлари билан ғарб денгизлари орасида яшаётган туяларнинг беқиёс гўзали, о, тўрт оёқли ва думлиларнинг энг донишманди, о, икки ўркачли ва нортаулар орасида энг баобрўси! Йўл юрсак ҳам мўл юриб, ниҳоят буюклар буюги Сиёвус авлодининг юзини кўришга муяссар бўлдики! Шухрати тоғлардан ошган сардор Спантамаъно олдида тиз чўк, илоё у бир мингу бир юзга кирсин!

Туя осилган тумшуғидан кўпик сочиб, аввалгидан баттароқ бўкирди. Ҳарсиллаб тиз чўкди. Бахши тушиб, таъзим қилди.

— Сен кимсан?— сўради Спантамаъно ҳайрон бўлиб.

— Мен мурувватли сарт уруғидан бўлган бахши ва латифағўй Сирдон авлодиданман. Қувноқ қўшиқ билан ризқимни териб еб юрибман. Сенинг тўғрингда кўпдан бери эшитаман, бу ерга Шошдан келдим. Қўшинга фақат мерган билан қиличбоз эмас, Сирдон авлодига ўхшаган одам ҳам керак. Тўғри, номинг абадий ўчмагур бувамдай бўлишимга анча бор, аммо менинг ҳам қўлимдан баъзи нарсалар келади.— У бирдан хўроз бўлиб қичқириб юборди, шундай ўхшатдики, Спантамаъно ҳам жилмайиб қўйди. Сўнгра Сирдон авлоди бошини бир ёнга энгаштирди-да, бўйин этини чўзиб, бўғиқ ва йўғон овоз билан овчи кучук бўлиб ҳуриди. Шундан кейин соқолини тўни орқасига беркитиб, лабларини чўзди ва бармоқлари билан пастки лабини тортди-да, маймун бўлди-қўйди. Аскарлар хурсанд эди.

— Энди Сирдон тўғрисидаги қувноқ ҳикояни эшитинг,— эълон қилди масхарабоз.— Бир куни Сирдон Шошга бораётган эди. Йўлда ниманидир тарвузга алмаштириб олди, кун исиб кетди. Сирдон тарвузни сўйиб, ярмини еди-да, ерга қўйди: «Майли, ҳамма бу ердан сахий бузургон ўтган экан», деб ўйласин. Сўнгра Сирдон йўлга тушди. Аммо у яна ҳам қизиб кетди. Яна ортига қайтди ва тарвузнинг қолган ярмини ҳам уриб олди: «Майли, ҳамма бузургоннинг қули ҳам бор экан деб ўйласин». Сирдон яна йўлга чиқди. Аммо жазирама уни аввалгидан ҳам баттар қиздириб юборди. Сирдон яна ўша жойга қайтиб келди ва тарвуз пўчоғини битта қўймай еди: «Майли, одамлар

бузургоннинг эшаги ҳам бор экан деб ўйлай қолишсин».

Сирдон авлоди сўзини тамом қилиши билан атрофда кулги кўтарилди. Бу беғам одамни кўрганда жангчилар ўзларини аллақандай енгил ҳис қилишди. Манглайлардаги чуқур ажинлар текислана бошлади. Кўзларда қувонч пайдо бўлди. Ҳоргин елкалар тикланди. Уруш ўзининг барча даҳшатлари билан эсдан чиқди. Одамлар илгариги яхши дамларда бўлгандай, бепарво табассум қилишарди.

— Қолавер!— рухсат берди Спантамаъно кулгидан қизариб кетган юзларини силаб.— Сен ҳақиқатан керак одамсан.

— Худо хайрингни берсин!

Сирдон авлоди тун ярмидан оққунча гулхан ёнидан-гулхан ёнига ўтиб, гарёйиб бобоси ҳаётидан қизиқ-қизиқ ҳикоялар айтиб аскарларнинг ичагини узди. Уни едириб-ичириб димоғини чоғ қилишди. Соқчилардан бошқа ҳамма уйқуга кетганда Сирдон авлоди Вахшунварта жўнатган тоғлиқлар билан гаплашиб олди-да, массагет Дейока чодирига писиб борди.

— Хўжайининг дўстиман,— пичирлади эшикни кўриқлаб турган кўчманчига,— ҳозироқ уни уйғот, бўлмаса фалокатга йўлиқади.

Безовта бўлган соқчи Дейокани уйғотди ва Сирдон авлодини чодирга киргазди.

— Кимсан?— қисқа уйқудан кейинги бўғиқ овоз билан безовталаниб сўради Дейока.— Сенга нима керак?

— Мени танимадингми, Рахмир ўғли?— деди тулқилик қилиб бахши.

— Кимсан?— деб такрорлади машъаланинг кучсиз шуъласида хира кўришиб турган меҳмон юзига кўрқув аралаш тикилиб.

— Яхшироқ қара,— киноя қилди Сирдон авлоди. Дейока қичқириб, титраб кетди. Қаршисида ундан қишда Зарони сўраб-суриштирган таниш савдогар турарди.

— Спантамаънога ҳеч нима демайсан!— буюрди «Сирдон авлоди» овозини ўзгартриб.— Буидан буён мен нима десам шуни қиласан. Тушундингми?

— Нима учун?— эзмаланди Дейока.

— Чунки, мен шуни истайман.

— Кимсан ўзинг менга буйруқ бергани?— ожизо-

на эътироз билдирди Дейока. Ўз устидан бу одамнинг қандайдир ҳукмронлигини ҳис қилиб.

— Ҳа, ҳали шунақамисан?— деди Тигран ғижиниб.— Агар Спантамаънога бориб айтсам... Қоплон қаерга яшириганини Оробага юз тиллага сотгансан-ку, ахир!

— Мен-а?— ҳайрон бўлди Дейока.

— Бўлмаса ким? Заро қаердалигини сен айтган-мидинг, Спантамаъно қаерда бўлса Заро ҳам шу ерда бўлмайдими ахир? Ҳар қандай эшак ҳам буни билди.

Дейока бўшашиб қолди.

— Агар... мен бориб сени чақиб берсам-чи?— гўлдирди ўзини йўқотиб.

— Бориб кўр!— Тигран даҳшат билан кўзларини ўйнатди.— Бугун келган тоғлиқ уч йигитни кўрдингми? Улар менинг хизматкорларим. Яқин жойда туришибди. Бир ҳуштак чалсам, улар чодирингни парча-парча, ўзингни эса бурда-бурда қилишади.

Дейока кўрқувдан титраб кетди.

— Спантамаънони нима қиласан?— Тигран юмшадди.— Бари бир яқинда у тамом бўлади. Уни бир ёқлик қилишда менга ёрдам бер. Қоплон белига тугиб юрган нарса бу ишинг учун сенга мукофот бўлади.

Дейокага жоп кирди. У олмосларни эслади, япа Банд қалъаси, македонлардан шармандаларча қочгани, ўшанда тортган хўрлиги ва ичида: «Пайти келганда қасос оламан!»деб ичган қасами эсига тушди. Мана, вақти келганга ўхшайди. Ниҳоят Дейока хирилдоқ овоз билан сўради:

— Қандай... бир ёқлик қилинади?

Иккинчи куни Спантамаъно уч минг кишилик отлиқ қўшини билан Багнустига юриш бошлади. Бу ҳақда айгоқчилар орқали хабар топган Койнос тезлик билан Биҳардан чиқди ва уларга қарши юрди. Унинг қўл остида тўрт юз гетайра, Мелеагр бўлинмаси, аконтчиларнинг ҳаммаси ва Аминтанинг маҳаллий аҳолидан тузилган чавандозлари бор эди.

Баги қаттиқ тупроқли текисликда, жанг учун қулай ерда ўрнашган эди. Койнос билан Қоплон шу ерда тўқнашди. Македонлар ўнг қаноти билан ҳужум қилишини билган Спантамаъно яхши қуролланган дахларга ўзи бош бўлиб қўшинининг чап қанотини мустаҳкамлади. Уртани Баро бошчилик қилган суғд ва Бақтрийлар тўлдирди. Унг қанотни кўкламда Бақтра-

га юришда қатнашган Зафир билан Гарпаг эгаллади. Ён томондан ёки орқадан бўладиган ҳужумни хавфсизлантириш учун Спантамаъно ўзидан чапроққа отлиқ енгил камончиларни жойлаштиришга қарор қилди. Қоплонни ҳайрон қолдириб бу хатарли ишни... Дейока ўз устига олди.

— Банд қалъаси ёнида мен ўзимни шарманда қилдим,— деди у кўзини пирпиратиб.— Уз шаънимдан бу доғни ювмоқчиман.

Қаноат ҳосил қилган Спантамаъно рози бўлди.

«Эҳ инсон, инсон!— фикран хитоб қилди суғд.— Ким сени англай олади? Яхшиямки, ҳамиша инсон илк бора туюлганидан кўра яхшироқ бўлади».

Койнос қўшинларини македонлар одатича пона шаклида сафга тизиб, Спантамаъно устига ташланди.

Лой ғўлақлар визиллади. Гетайралар найзаларини олға чиқариб, бир ҳамлада ағдариб ташлаш учун дахлар устига селдай ёпирилиб кела бошлади. Улар кейин бошқалар устига ташланмоқчи эди. Бироқ ҳамла натижа бермади. Энди Спантамаънонинг одамларида македонлар билан жангда ўлжа қилинган ёки ўз усталарининг қўли билан ясалган бронза совут, мустаҳкам дубулға, ажойиб қалқон, эгри темир шамшир ва узун найзалар бор эди. Энди Спантамаъно ҳам бўлинмаларини жангга сафлай билар, жангчилари эса қурол билан муомала қила олар эди. Дахлар олға ташланди, найза санчиб, қилич солиб душман сафларини буза бошлади. Эсини йўқотиб қўйган гетайралар тўхтади ва тўдаланиб олди. Дахлар энг сара йигирма беш чавандозни шу заҳотиёқ ўлдиришди. Бу орада Баро, Гарпаг ва Зафирлар ҳам Мелеагр ва Аминтани, аконтчиларни суриб бора бошлади.

Спантамаъно енгмоқда! Аконтчилар орқага чекинди. Мелеагр бўлинмаси ҳужумга зўрға чидаб турарди. Койнос ҳужумни қайтаришга қанча уринмасин, чўпонлар қўйларни ҳайдагандай, дахлар найза ўйнатиб, қилич селпиб гетайраларни ўраб ола бошлади. Улар:

— Қур-е! Қур-е!— деб қичқириб македонларни ҳайдамоқда эди.

Шунда тўсатдан жанг ҳаракатининг бориши кескин ўзгариб кетди. Жангга берилиб кетган Спантамаъно қачон ва нима учун бу ҳол рўй берганини сезмай қолди. У фақат гетайралар ўзини ўнглаб олиб ўнг қанот бўйлаб ёйилаётганини, тезлик билан дах-

ларнинг ёни ва орқасига ўтиб олаётганини кўриб қолди. Кутилмаганда Баро бўлинмасининг кўп қисми отларини орқага бурди ва юк араваларга қараб чоптириб кетди. Гарпаг билан Зафир ўртоқларининг чекинаётганини кўриб ваҳимага тушиб қолишди. Мелеагр парокандаликдан фойдаланиб чап томондан қисқа ва аниқ зарба берди. Қоплон қўшинлари унинг кўз олдида бўлак-бўлак бўлиб, парчаланиб кетди.

Бу қандай юз берди? Жанг авжи қизиган пайтда Тиграннинг топшириғи билан Дейока қўшиннинг чап қанотини бўш қолдириб, Баро қўл остида жанг қилаётган суғд ва бақтрийлар юки ортилган араваларни талашга киришиб кетди. Мана гетайралар нима учун дахларни омбурдай қисиб олди, Баронинг одамлари эса дунёдаги ҳамма нарсани унутиб, разил массагетдан ўз молларини қутқаришга ташландилар. Спантамаъно муваффақият билан бошлаган жанг тақдирини хиёнат шундай ҳал қилди.

Қоплон рўй берган ҳолат моҳиятини англаб олиш ва керакли буйруқлар беришга ҳаракат қилди, аммо ҳамма томондан уни ажратиб қўйишган эди. Гетайралардан бири найза билан Қоплоннинг кўйлагини йиртди. Иккинчиси найза тиги билан унинг юзини тилиб юборди. Спантамаъно қутуриб кетган оти билан бир ерда айланар, дўлдай ёйилаётган зарбаларни қайтаришга зўрға улгурарди. Суёвуш авлодига ҳар лаҳзада македонларнинг узун темир найзаси санчилиши мумкин эди. Спантамаъно қалқон билан гоҳ биқини, гоҳ кўкраги, гоҳ бошини тўсар, яшин тезлигида қилич ўйнатар, борган сари чарчоқдан қўли дармонсизланиб кетаётганини сезар эди. Ҳадемай қўлидан шамшири тушиб кетади, ана унда... ажал деганлари шундай бўлар экан-да!

— Бўш келма, жигарим!— Спантамаъно яқинида гулдураган овоз эшитилди. Қоплон қарамай туриб, Баронинг овозини таниди. Навтакаликнинг кучли овози Спантамаънонинг қон-қонига кириб, унга беқиёс куч-қудрат бахш этди. Суғднинг қайноқ тер хиралаштирган кўзлари очилиб, чарақлаб кетди. Жангнинг тинимсиз ва даҳшатли шовқин-суронидан битган қулоқлари ҳам очилиб, унга жон ҳолатда урушаётган одамларнинг ҳансираш ва ноласи, қутуриб кетган отларнинг пишқириши ва кишнаши, туёқлар дупурдупурию қиличларнинг шарақ-шуруқи, тешилган совутларнинг ғирчиллаши ва синаётган найзаларнинг

қарсиллаши аниқ эшитила бошлади. Спантамаъно ҳаддан ташқари чаққонлик ва тезлик билан зарба бера бошлади. Ҳақиқатан у одам эмас, қоплонга ўхшарди.

— Бўш келма, жигарим!— Бақувват, ғазабланган арслондай сочлари тўзиб кетган Баро иккита оддий аскар зўр-базўр кўтарадиган эгри шопини қулочкашлаб селпир, бу йўгон дастага ўрнатилган, чархлоғлик баҳайбат темир парчаси македонлар бошига илохий тошдай гурсиллаб тушар, ёғоч найза, бронза қалқон, қалин совутлар ва душман аскарларининг қўл, қовурга ҳамда каллаларини ҳар томонга учириб кетарди. Эсанкираб қолган гетайралар орасига Баронинг орқасидан жасур панжакентликлар ҳам киришди. Кичик, аммо бирлашган аҳил бўлима нотекис тошлоқ ерни ёриб, кавлаб бораётган өмочдай душман сафларини ёриб, бутун-бутун қаторларини бузиб ташлади.

— Бўш келма, жигарим!

Баро Спантамаъно томон ёриб кирди ва унинг атрофидагиларни қириб ташлади. Панжакентликлар ўз йўлбошчиларини македон найзаларидан ҳимоя қилиб турди, Баро эса бақириб-чақираётган қалин душман сафлари орасидан йўл оча бошлади. Панжакентликлар бирин-кетин отлар туёғи остига қулай бошладилар. Македонлар Қоплон атрофини ҳалқадай ўраб, қисиб келар, лекин Баро такрор-такрор қилич солиб, ёввойи итларни шохига илиб отган буқадай уларни улоқтириб ташларди.

Ниҳоят Қоплон македонлардан ажралиб чиқди-да, ғарб томонда кўрниниб турган қум барханларига қараб от чоптириб кетди. Енида Баро билан омон қолган беш панжакентлик от қўйиб борарди. Гетайралар онасидан ажрамаган бугулар каби унинг ортидан қуваларди. Улар тезлик билан етиб ола бошладилар. Баро шартта отини бурди. Буни кўриб Спантамаъно ҳам тўхтади. Навтакалик Спантамаънонинг қўлига чанг солди.

— Биродарим!— Баронинг кўзларида алам ифодаси бор эди.— Бари бир ҳаммамиз қочиб қутулолмаймиз. Мен юнонларни чалғитиб тураман. Қутулиб кет... хайр, Спантамаъно!

— Нималар деяпсан?— қичқирди Спантамаъно.— Улсак, бирга ўламыз.

— Йўқ! Сен ўлмаслигинг керак. Қоч! Хўш, нима-

ни кутиб турибсан?— ғазаб билан бақирди.— Қоч деяпман сенга!

У шартта ханжарини суғурди-да, Спантамаъно минган отнинг сағрисини тилиб юборди. От пишқириб, типпа-тик турди-да, жон-жаҳди билан югуриб, қушдай учиб кетди. Суғд отини тўхтатмоқчи бўлар, эгарда зўрға турарди. Тулпор тепаликка етиб келгандагина ҳолдан тойиб, югуришини секинлатди. Спантамаъно орқага қаради ва македонларнинг ўлик туя устида айланаётган қузғунлар галасидай бир ерга тўпланиб олишганини кўрди.

— Алвидо, Баро,— алам билан шивирлади Спантамаъно,— мана, сен ҳам ташлаб кетдинг мени...

Қоплоннинг орқа томонида овозлар эшитилди. У чаққонлик билан ўгирилиб қаради ва «Ой ва Қуёш» чўққисидан келган уч тоғлиқни кўрди. Улар тепаликда Снёвуш авлодига қараб туришарди.

Узоқ Навтакада, қурум босган қоронғи кулбада ўтириб, Мандана эри ҳақида хаёл сурарди.

У позик кафтини қоринга қўйиб, ичидаги тирик мавжудотнинг тиришқоқлик, қатъият билан қимирлаётганини кўзда секинч ёшлари билан сезиб турарди. Унинг тасавурида Баро сиймоси яқинда дунёга келадиган янги одам сиймоси билан қўшилиб кетаётган эди. Йўқ, Манунинг шажара илдиэи юлиб ташланган эмас. Ҳаёт булоғи қуригани йўқ. Майли, Манданадан сут келмаса — Баронинг ўғлини халқ боқади. Маъбуда Анахита голиб келди.

СПАНТАМАЪНОНИНГ БОШИ

*Раҳнон девори тандин умр раҳиши сакратиб,
Тезрови боди нафасдин гоҳи кўз юмдим ўтуб,
Ғарқ ўлдим домани беҳосили соҳил бўлуб,
Қатраи найссони селоби сиршиқимдин ютуб,
Айдаҳим қути кўнгул баҳринда монанди
садаф.*

Турдий, «Муҳаммаслар»

Туя миниб олган Тигран қуруқ жарлик остига тўпланиб олган аламзада суғд ва бақтрийлар тепа-

сида юксалиб турарди. Уларнинг ярмиси оғир ярадор; қон оқиб турган жароҳатларини қисиб инграр ва сўкинар эди. Қолганларининг ҳам ҳаммаёғи кесилган, ёрилган ва ғурра бўлиб кетганди. Бирортасининг кийимида бутун жой қолмаган: чакмону ятаклари йиртилган ёки бўйи ва энига тилка-пора қилиб кесиб ташланган эди. Душманлари македонлар томонидан тор-мор, «дўстлари» — массагетлар томонидан хонавайрон қилинган бу одамларни кўриш қайғули эди.

— Эҳ, бахти қаролар! — Тигран қўлларини юқори кўтарди. — Бу Спантамаъно дегани шунақа қароқчи экан! Ким шундай деб ўйлабди? Яна Сиёвуш авлоди дейишади...

У тилини такиллатади ва ғамгинлик билан бош чайқайди. «Сирдон авлоди»нинг сўзлари ҳар хил таъсир қилади; бировлар умуман қулоқ солмайди, бошқалар ҳушёр тортади, аммо гапирмайди. Кимдир ғазаб билан дейди:

— Спантамаъно тўғрисида валақлама! Араваларимизни массагет Дейока талади.

— Вой-вой, — хитоб қилади хафа бўлиб Тигран. — Дейока ким? Спантамаънонинг дўсти. Бултурдан бери улар бир-бирдан ажралмайди. Спантамаъно қайга борса Дейока шу ерга боради, Дейока қайда бўлса, Спантамаъно ҳам ўша ерда. Ёки гапим нотўғрими?

Одамлар иккиланиб бир-бирларига қарашади. Албатта, тўғри. Худди шундай — Спантамаъно билан Дейока доим бирга.

— Сиз ўйлайсизки, — тезлик билан гапида давом этади Оробанинг вакили, — Дейока араваларингизни Спантамаънонинг топшириғисиз таладимми? Эҳ, бахти қаролар! Спантамаънога сиз кимсиз? У Сугдёнани унутиб, массагет бўлиб кетди. Унинг учун юзта сугддан битта массагет афзал. Бўлмаса қандайдир дахлар, саклар ва Қорақум, Қизилқумнинг ҳар хил дайдилари билан ўралашиб юрармиди?

Заҳарли сўзлар хўрланган қалбларга нафрат уруғи бўлиб тушар ва аламдйда юракларда ғазабнинг эгри-бугри, япалоқ, сариқ тикани бўлиб униб чиқарди.

— Сизга ачинман, — хўрсинади Тигран, — энди қаерга борасизлар?

— Массагетлар ёнига...

— Вой! Шунақа ҳам бўладими?

— Нима, бўлмайдимми?

— Эсларинг жойидами? Қароқчиларга бориб қўшилиш! Бугун мол-мулкингизни ўғирлаган одам эртага ўзингизни ҳам тутиб олади-да, Хоразм савдогарларига сотиб юборади.

— Жимлик.

Кейин биров деди:

— Массагетларга қўшилмаймиз. Саҳро кенг, унда бизга ҳам жой топилади.

— Вой! Қанақа нодон халқ бу бақтрийлар! Нима билан тирикчилик қиласизлар? Сизда на қўй-эчки, на туя бор. Қудуқ қазинга ҳам яроғингиз йўқ. Отларингизни еб битирасиз-да, кейин очлик ва ташналикдан ўлиб кетасиз.

Яна жимлик. Шунда кимдир дейди:

— Уйда уйга қайтиб кетамиз.

— Уйга? Ие-не! Юнонлар-чи? Спантамаъно тарафида туриб уларга қарши курашганларнинг учун пешоналарингдан ўпишмаса керак.

Шовқин-сурон кучаяди.

— Айт, донишманд, унда нима қилишимиз керак? Наҳотки ҳеч бир иложи қолмаган бўлса?

Энди Тигран сукут сақлайди. Узоқ жим туради, сўнгра овозини пасайтириб дейди:

— Иўли бор. Ўз ихтиёрингиз билан бориб, Искандарга таслим бўласиз. Янглишганингизни айтиб, тавба қилсангиз, у кечиради. Бўлмаса ҳалок бўласизлар.

Сугд ва бақтрийлар кенгашиб, сўкиншиб, баҳслашиб кетишади.

Шу пайт озгин, ранги заъфарон, ола-чипор ажнабий чолворли киши оломон орасидан чиқади. Бу Датафарн эди. Қандай ўзгариб кетибди-я! Ундаи аввалги Датафарннинг сояси қолибди. У Тигранга ғазаб билан назар ташлайди.

— Одамлар, унга ишонманглар! Наҳотки билмаётган бўлсангиз унинг хонлигини? У сизларни алдаб, Спантамаънодан ажратниш учун душман томонидан юборилган одам. Искандарнинг олдига борманглар. Қоплонини излаб топинглар. Охиригача курашиш керак.

Жангчилар ҳушёр тортади. Тигран безовта.

— Форс, — дейди у ғазаб билан, — нима учун сен ўзгаларнинг ишига аралашасан? Унга ишонманг, оғайнилар! Сугд ва бақтрийларга форсинг яхшилик

қилганини қайси бирингиз эшитгансиз. У сизларни Искандарнинг ғазабига дучор қилмоқчи, дўсти Бесс учун сизлардан қасос олмоқчи. Қўл-оёғини боғланг. Уни Искандарга элтиб топширсангиз, шоҳлар шоҳи сизларга карам қилади.

Одамлар иккиланиб қолади. Кимдир қичқиради: — Сирдон авлоди ҳақ! Форсни ушланг!

Датафарнинг қўлларини қайиришади. Форснинг оғзидан қон келади.

— Биз билан кетасанми, Сирдон авлоди?— сўрашади Тиграндан.

— Менми?— Тигран ҳайрон бўлгандай елкасини учиради.— Нега? Суғдиёнада нима қиламан? Менга Искандар нима керак? Хоразмга йўл оламан.

— Бир ўзинг, нонсиз, сувсиз Хоразмга бормоқчимисан?

— Нега ёлғиз бўларканман? Менинг икки ўрқачли, тўрт оёқли дўстим бор. Нон, сувни бўлса йўл-йўлакай қўшиқ айтиб топиб кетавераман.

— Майли, ўзинг биласан. Хайр, олижаноб одам.

— Яхши боринглар!

Бақрий ва суғдлар жарликдан чиқиб, отларига минишадида, Вагига қараб жўнашади. Қаноат ҳосил қилган Тигран улар орқасидан узоқ тикилиб туради, сўнгра туясини буриб, бошқа томонга қараб ҳайдайди. Кечқурун эса кечаги жангдан омон қолган дах, сак ва массагетлар манзилгоҳида пайдо бўлади. Улар қайғуда — саккиз юз қуролдошлари ҳалок бўлган, манзилгоҳ бўйлаб чўзиқ ғамгин дуо садоси эшитилади. «Сирдон авлоди» кўриниши билан одамлар энгил тортади.

Туясини тўхтатиб, беўхшов ҳаракатлар билан оёқларини бемаъни силтайди-да, юқоридан қумга ағанаб тушади. Кулгили башарасини шундай буриштирадики, жангчилар шунча қайғу-аламларига қарамай хохлаб кулиб юборишади.

— Нега хохолайсизлар?— пўнғиллайди «Сирдон авлоди» лат еган тиззасини уқувсизлик билан ишқалаб.— Ўзим ҳам тушмоқчи эдим.

Шунда энг ғамгин одамлар ҳам кулиб юборади.

— Кулинглар, кулаверинглар,— пўнғиллайди яна «Сирдон авлоди».— Ҳозир сизларга бир гап айтаманки, ҳўнграб йиғлай бошлайсизлар.

Жангчилар бирдан жим бўлиб қолишади. Тигран атрофини ўраб олишади. У ғамгин хўрсиниб қўяди.

— Мен бир суғдни учратдим. У Дейоканинг манзилгоҳига келаётган экан. Гапига қараганда, Искандар Багига келибди. Ўзи билан беш юз минг аскар олиб келган эмиш. Эртага шу ерда бўлади. Суғд айтадики, Искандар қаттиқ ғазабда эмиш. Спантамаънони ва унга ёрдам берганларни қиличдан ўтказмагунча Қизилқумдан кетмас эмиш.

— Шўримиз қурсин,— ҳаяжонга тушади дахлар.— Нима қилиш керак?

— Қочиш керак,— билағонлик қилиб гап ташлайди Тигран.— Вахшдан нарига, Қорақумга, Гиркан денгизига етгунча. Мен кичкина одамман, Искандар менга тегмайди, лекин... яна ким билади бу юнонларни. Вақт борида жўнаб қолган яхши. Мен Хоразмга кетаман. Сизлар билганингизни қилинг.

Дахлар шу заҳоти ўринларидан туриб, ғарб томонда кўздан ғойиб бўлишади. Уларнинг орқасидан саклар билан массагетлар ҳам йўлга тушишади. Суҳрода Тиграннинг бир ўзи қолади. «Энди тамом бўлдинг, Спантамаъно»,— пичирлайди Оробанинг югурдаги ичиқоралик билан. У туясини шимол томонда қорайиб турган, унча баланд бўлмаган тоғ томонга ҳайдайди. «Қувноқ чол»ни у ерда Дейока кутмоқда эди.

Дейока бўлимаси кам сувли сойнинг тошлоқ ўзани бўйлаб қайтмоқда. Баҳор чоғи унда яланғоч, деярли ҳосилсиз тоғу қоялардан айқириб келадиган бўтана ёмғир сувлари лиммо-лим бўлиб оқади, ҳозир эса сип-силлиқ, ярмигача қумга ботган доғли тошлар оралаб кўз ёшидек жилдираяпти. Сой манбаидаги торгина дара остида — қўлмак ва бир оз ям-яшил ўтлоқ бор жойда пастак пахса девор билан ўралган эски қўрғонча, бир тепса қулаб кетадиган омонат дарвоза кўринади. Дейока уруш олдидан жангчиларининг бир қисмини, хотин-халаж ва мол-ҳолларини шу ерда қолдириб кетган эди. Қоҳин Алингар Спантамаънонинг хотини Зарони шу ерда қўриқлаб турарди.

Дейока шошилмоқда. Унинг қовоғи солиқ. Дейока ўз қилмишидан қўрқиб кетган эди. Дейока пастдан от қўйса, орқасидан қўрқув қора қузғун бўлиб қуварди. Қўрқув тепаликлар чўққисидан бекниб турган она бўриларнинг киприк қоқмас кўзлари би-

лан Дейокага тикилаётгандай, чирилдоқлар қанотининг шитирлашида ҳам аниқ эшитилаётгандай туюлади. Дейока Спантамаънога ачинмайди. У ҳеч кимга ачинмайди. Фақат ўзи учун қайғуради. Ўзига ачинади — фақат ўзига. Массаетга шуниси алам қиладики, мана шундай ҳамма нарсадан, ҳаммадан қўрқишга, сарсон бўлиб юришга тўғри келади. Ранжиш ҳамма нарса ва ҳаммага қарши ғазабга айланади. Дейока пўнғиллаб лаънат ўқиганча, шафқатсизлик билан отига қамчи босади.

— Қарс!

— Қарс!

— Қарс!

Бу Дейока тақиллатаётган дарвоза садоси. У кулаб тушади. Бўлима ортидан юз минг кишилик қўшин қувиб келаётгандай қўрғончага ҳовриқиб киради. Ичкаридаги одамлар ҳаяжонда. Итлар шовқин солиб ҳуради. Шошиб кираётган одамлар жонжаҳди билан ҳураётган итларни тешиб ҳайдайди. Дейока титроқ қўллари билан гармселда қизарган юзларини бекитади, пешонасидаги терни сидириб, кўзларини юмиб, кафтларини пастга туширади ва тикилиб турган қоҳин Алингарга дуч келади. Алингар томи чирик қамиш билан ёпилган кичкина паҳса кулбанинг эшиги олдида туради. У жиддий, савол назари билан Дейокага тикилади. Массаетнинг елкалари аста-секин осилиб тушади. Букчайиб қолади. Кўзларини ерга олади.

— Спантамаъно қани?

Алингар Дейока ёнига келади ва елкасидан ушлайди.

Массаетнинг томоғи қуруқшаб қолган. Бечора Дейока миқ этмайди.

— Спантамаъно қаерда?

Нима учун Дейока жавоб бермайди? «Ҳадемай келиб қолади» ёки «Вахш томонга кетди», ё бўлма-са «Искандарнинг қўлига тушди», деса-ку, бу лаънати Алингар нари кетарди. Лекин томоғига бир нима тикилиб, қуруқшаган тили танглайига ёпишиб қолган, бир оғиз ҳам гапиролмайди.

— Спантамаъно қани?— учинчи марта сўрайди Алингар, овози борган сари пасайиб боради. Дейока ердан кўз олмай, суяк кемираётган ит овозидай бўғиқ овоз билан:

— Қайдан биламан сенинг Спантамаънонгни?— дейди.

Шу заҳотиёқ биқинини чангаллайди ва сакраб ортга чекинади. Алингар ханжарини маҳкамроқ қисиб, яна унинг устига сакради. Алингар фақат қадимий китобларни ўқийдиган, хат битадиган чўп билан ёзиш-чизишни биладиган донишманд қоҳингина эмас, қурол билан ҳам муомала қила биладиган одам эди. Панжакентлик қалбида ўз йўлбошчиси учун қасос олиш туйғуси портлаб кетади. У яна хоинга ханжар ўқталади.

— Уринг уни!— биғиллайди Дейока ўз соқчилари орасига бекиниб. Массаетлардан бири чаққонлик билан Алингарнинг икки кураги ўртасига ничоқ санчади. Иккинчи соқчи бир қилич солишда бошнини танасидан жудо қилади. Қоҳиннинг жасадини бир четга судраб чиқиб, итларга ташлашади.

Дейока бу қилмишларини Заро кўриб қолмадими-кан деб безовталанади. Лекин Заронинг тиши қаттиқ оғриб, ўзи билан ўзи овора эди. Кулба бўйлаб зир югурганча нола чекарди. Фақат кечга бориб ҳовлига чиқади ва ҳайрон бўлиб сўрайди.

— Алингар қани?

Неча кундирки, унинг орқасидан соядай кузатиб юрган одам бирдан йўқ бўлиб қолибди. Наҳотки... у атрофдагиларга умид билан кўз ташлайди. Унга қисқа қилиб жавоб беришади.

— Қочиб кетди.

Туя саҳрода секин-секин, шошилмай боради. У ўз ерида, текис жазирама кенгликларда. Туя ва саҳро — фарзанд билан онадай гап. Атрофдаги сарғайиб, қовжираб қолган гиёҳлар туянинг кўкенидаги пахмоқ жундан фарқ қилмайди.

Тигран бардонини ҳайвоннинг ўрқачлари орасида чайқалиб, замондай чеки йўқ, туя одимидай оҳиста, саҳронинг ўзидай бир хил суғд қўшиғини куйлаб боради. Тигран хурсанд. Оробанинг буйруғини қандай боплаб ўринлатди! Спантамаъно қўшинлари янчиб ташланди. Тирик қолгачлар Вахшдан нарига қочди. Спантамаъно бепоён дунёда яқка ўзи қолди. У Тиграннинг қўлида. Тиграннинг қўлидан эса ҳеч ким қочиб қутулган эмас.

Туя саҳро бўйлаб секин, жуда секин одимлаб боради. Тигран қўшиқ айтгани-айтган. Кун боғади. Шимол томондан қора булутлар сузиб кела бошлайди.

Демак, кузга яқин қолибди. Ҳаво салқин, оқшом ғира-шираси. Саҳрода ёлғизлик ёмон. Тигран борган сари секинроқ куйлайди. Боқибегам туяни борган сари қаттиқроқ қистайди.

Оҳ, чўлда ёлғиз юриш қандай ёмон. Тигран энди куйламай қўяди. Оробанинг хизматкори диққат бўлади. Ороба Ҳозир ўз қасрида дам олиб ўтириб, мусалас ичаётгандир, Тигран эса дунёнинг бир чеккасида саргардон бўлиб юрибди. Тигранга нима кераги бор бу Спантамаъонинг? Спантамаъно нима ёмонлик қилди Тигранга? Эҳ, агар Ороба бўлмаганда... Тигран уҳ тортади. Сенга нима бўлди, Тигран? Сен Оробанинг топшириғи билан озмунча сирли ишларни амалга оширмадинг, бирон марта қўлинг титраган эмас. Ҳозир сени нима безовта қиляпти? Нимага юрагинг орқага тортиб кетяпти? Нимага эканлигини Тигран тушуна олмайди. Фақат бир нарсани — Спантамаънога қўл кўтара олмаслигини ҳис қиляпти. Яхши бўлмайди. Яхши эмас! Эҳ, саҳрода ёлғиз қолиш қандай ёмон... Нега бунча имиллайсан, қўш ўрқач ҳайвон?

Уч тоғлиқни кўрган заҳоти Спантамаъно ҳушёр тортди.

Нима учун улар бунча ғалати қарашяпти? Тўғри, уларнинг кўзида ғазаб йўқ, лекин хайрихоҳлик аломати ҳам кўринмайди. Бу ерда мутлақо шубҳали одамлар бўлмагани яхши эди. Ваҳоланки улар шу ерда экан, қўрққанингни сездирмаслигинг керак. Дадил бўлиш керак. Спантамаъно ўзини қўлга олди ва осойишталик билан сўради:

— Ҳўш, нима қилиб юрибсизлар?

Унга тоғлиқлар бир-бири билан кўз уриштириб олгандай, ранглари оқаргандай туюлди. Ҳар қалай улар Спантамаъонинг юзидан кўзларини олишди ва биттаси лудуқланиброқ деди:

— Сени излаб юрибмиз.

— Мени?

— Ҳ-ҳа... Бизни Дейока юборди.

— Ўзи қаерда?

— Уёқда,— жангчи тоғ томонга қўл чўзди,— сени асрашимизни буюрди. Бир кори ҳол бўлиб Искандарнинг қўлига тушмаслигинг учун.

Гарчи Спантамаъно уларнинг сўзини эшитган бўл-

са ҳам, маъносига етмади, чунки рўй берган ҳодиса бутун диққат-эътиборини банд қилиб олган эди.

— Дахлар билан массагетлар қаерда?— сўради у хаёлчан.— Сўғдлар билан бақтрийлар-чи?

— Б-билмадик. Саҳронинг бирор жойидадир.

— Уларни топиш керак.— Спантамаъно қалбида шу истак ловиллаб кетди. Агар ўз одамларини излаб топмаса аҳволи чатоқ бўлишини ғира-шира ҳис қилмоқда эди.— Ортимдан юринглар! Иложи борича тезроқ уларни тўплаш керак?

— Уларни қандай толасан?— ишонқирамай деди тоғлиқлардан бири.

— Изларидан.

Тоғлиқлар индамай Қоплон ортидан йўлга тушишди. Мана, улар шунча узоқ кутган фурсат келди. Мана шу дам учун Ороба топшириғи билан уларнинг йўлбошчиси Тигран Вахшунвартага тегишли шажара нишонини ўғирлаган эди. Мана шу дам учун хасис Ороба олтинни аямай, уч тоғлиқ йигитни Вахшунварта элчилари қиёфасида Спантамаъно ҳузурига йўллаган эди. Қоплон ёлғиз ва ҳимоясиз. Қилични кўтар! Битта ур! Вассалом, Спантамаъно дунёда йўқ.

Аммо, йўқ, қўл бормайди. Агар у бақирса, сўкинса, уларни ҳақорат қилса эди. Аммо Спантамаъно бемалол кетяпти, очиқ елкасини тутиб... йўқ-йўқ! Тоғлиқлар юзларини буриб, титраётган қўллари билан тер босган пешоналарини артишди. Улар балки бирортаси қўл кўтаришга журъат этармикан деган илинж билан бир-бирига кўз қирини ташлаб қўярди. Аммо ҳаммаси бир хил туйғуни ҳис қилгани учун уятдан юзлари ловиллар, ҳар қайсиси ўзини қўрқоқ деб ўйларди. Бу қандай бало ўзи? Уларга нима бўлди? Нима учун улар ёш болага ўхшаб қолишди? Тоғлиқлар нима бўлганини тушунолмас эдилар.

Қоплон ўз одамларини топишга беҳуда овора бўлиб бутун оқшом ва тун бўйи чўлма-чўл саргардон кезди. У ўчиб қолган гулханларга дуч келар, ташлаб кетилган латта-путталарни, синган идиш парчаларини кўрар, лекин ҳеч қаерда жангчиларни учратмасди.

— Одамлар қайга кетдийкин?— ҳайрон бўлиб сўрарди тоғлиқлардан. Улар индамай кенг елкаларини қисийарди. Ниҳоят тонготарда уларга жануб томонга кетаётган қандайдир массагет дуч келди.

— Сўғдлар билан бақтрийларни кўрмадингми?— ундан сўраб-суриштира бошлади Қоплон.

— Искандарнинг олдига кетишди,— истамайгина жавоб берди у.

— Таслим бўлдиларми?!

— Ҳа.

— Дахлар-чи! Массажетлар-чи?

— Вахшга қочиб кетишди.

Қочиб кетишди!— Бу хабар Спантамаъони даҳшатга солди. Бошидан кечирган ҳамма воқеалар, ҳаддан ташқари чарчашдан (ўтган куни кечқурундан бери ҳеч нарса егани ҳам, ичгани ҳам, мизғигани ҳам йўқ). Қоплоннинг қулоқлари шанғиллар эди. Сўғд қанчалик миясини ишга солмасин, йўқолган аниқликни тиклай олмасди. Шунинг учун нималар рўй берганини тушуна олмас ҳам эди.

— Бўпти,— деди тоғлиқларга лоқайдлик билан.— Дейоканинг олдига кетдик.

Массажет ўз йулига равона бўлди, Спантамаъно билан тоғлиқлар эса тескари томонга йўл олишди. Спантамаъно алам билан нега ҳаммаси шундай бўлиб чиқди, бошқача эмас, деб ўйларди. У кеча эрта-лабдан бери қўйган ҳар бир қадамини ўз хотирасида тикларкан, бирдан ҳаммасига сабабчи Дейока эканлигини аниқ тушунди. Дейока қўшиннинг чап қанотини бўш қолдириб кетди. Нима учун бундай қилдйкин? Спантамаъно отини қичаб ҳайдади ва кўп ўтмай унча баланд бўлмаган тоғ орасидаги кичкина қўрғонга етиб келди.

Қўрғон Спантамаъно ва унинг шерикларини ўнлаб ҳайратли нигоҳлар билан кутиб олди. Бу кўзларда галати, кеча тоғлиқлар кўзида кўринган нарсага ўхшаган бир нима бор эди. Спантамаъно буни сезди, ўйлаб кўрди-ю, шу заҳоти эсидан чиқарди. Уни бир нарса безовта қиларди: нима учун Дейока қўшиннинг чап қанотини бўш қолдирди?

— Дейока қани?— деб сўради у биринчи дуч келган массажетдан. Жангчи бирпас сукут сақлади-да, сўнгра қуруққина қилиб деди:

— Чодирда.

У атрофини хос соқчилар эгаллаб, бири ёнбошлаб, бири ўтириб жойлашиб олган кулранг кигиз чодирга ишора қилди. Улар яқинлашиб келаётган Қоплонга чурқ этмай қараб туришарди, ҳатто баъзилари унинг саломига жавоб ҳам қайтармади.

— Кирсам бўладими?— Спантамаъно ижозат ку-

тиб турмай эшик пардасини сурди-да, ичкарига кўз ташлади. Дейока кигиз устида ётар ва аста инграрди. Спантамаъно унинг юзини кўрди-ю, нима учун келганини унутди. Сўнгра эслади ва саволининг ўринсизлигини ҳис қилиб (ахир Дейока қаттиқ азоб чекяпти), пўнғиллади:

— Нима учун қўшиннинг чап қанотини ташлаб кетдинг?

— У-ух!— Дейока қуруқшаб қолган лабларини ялади.— У яна сўрайдиам! Чап қанот... чап қанот! Қани менинг чап қанотим? Қара, юнонлар мени нима қилишди!

Дейока ўзининг чап биқинини очди: Алингар ханжари етказган жароҳат устига ёпиштирилган жун мато парчасини кўтарди. Кигиз устига қаро қон оқиб туша бошлади.

— Э-э!— Спантамаъно орқага тисарилди.— Сени жароҳатлаганларидан беҳабар эканман. Кечир мени...

У ташқари чиқди ва атрофга паришон назар ташлади. Яна нима эсидан чиқди? Ҳеч эслай олмаяпти. Унинг боши айланмоқда эди. Улгудай ухлагиси келарди. Лекин у ҳамон оёқда турарди. Шунда қаердандир пайдо бўлиб қолган «Сирдон авлодига» кўзи тушди.

— Ҳа, қизиқчи,— Қоплон ўзини мажбур қилиб самимий жилмайди.— Сен ҳам шу ердамисан?

Тигран ғамгин бош ирғади.

— Ҳозир қўшиқнинг пайти эмас, а?

Спантамаъно шу заҳотиёқ Тигранни ҳам унутди. Нимани эсламоқчи эди? Ҳа! Алингар қаердайкин? Спантамаъно агрофга кўз ташлади-да, «Сирдон авлоди»дан сўради.

— Алингар қайга кетдйкин?

— Э, кулфат!— Оҳ урди Тигран.— Алингаринг ёмон одам экан.

— Нима?

— Қочиб кетди.

— Қандай қочиб кетди?— Спантамаъно тушунмагандай Тигранга тикилиб қолди.

— Бутуилай қочиб кетди.

— Қаерга?

— Искандарнинг олдига.

— Уҳ!— Спантамаъно кўкрагини чангаллаб қолди. Унинг кўкраги санчмоқда эди.— Заро-чи... у ҳамми?

Тигран кўримсиз пахса деворли кулбага ишора қилди. Спантамаъно ҳаяжонлана бошлади. Кўзи чарақлаб очилгандай бўлди. Заро! Мана кимни шунча узоқ излаётган экан. У кулбага қараб тез-тез юриб, ҳатто югуриб кетди. Нима учун у хотини билан неча ойлаб суҳбатлашмади? Сен хотинингни энди севмай қолдим деб ўйлаганмидинг? Йўқ-йўқ! Гарчи буни ўзинг тан олмасангда, уни кеча ҳам, ҳамisha ҳам севардинг. Унинг уйга кетишига ижозат бермаганинг шундан эмасми? Ороба ҳаром қотсин. Заро ва сенинг у билан нима ишинг бор? Заро девнинг қизи бўлса ҳам, бари бир сенга керак. У сенга керак!

У саксовул шохларидан тўқилган эшикни итарди ва остонада тўхтади. Заро бир бурчакда чўққайиб ўтирар, чеккасини ушлаганча уёқдан-буёққа чайқалиб инграрди. Уни яна тиш оғриғи қийнаётган эди. Қаттиқ қиш, гулхан ёнида тунаш, муздай сув ва дағал овқат — буларнинг бари ой юзли Заронинг қордай оппоқ тишларига таъсир этмай қўймади.

У ҳам тун бўйи мижжа қоқмаган эди. Таҳликали хаёллар тиш оғриғини баттар кучайтирарди. Спантамаъно энди нима қилади? Уни уйига қўйиб юборадими? Қўйиб юбормаса-чи? У ҳолда нима қилиши керак? Дейокадан Марокандгача кузатиб қўйишни сўрайдими? Лекин Дейока рози бўлармикин? Еки Алингар қочгандай бир ўзи қочсамикан? Аммо олғиз ўзи чўл олиб водийга етиб борадими? Заро тиш оғриғи ва хаёллардан хуноб бўлиб кетган, шунинг учун дунёдаги ҳамма нарсани лаънатлаган, ўзидан нафратланар, Спантамаънони эса кўрарга кўзи йўқ эди. Бунинг устига унинг ўзи келиб қолди.

— Заро! — эркалаб шивирлади Спантамаъно. Хотин титраб кетди. Эри кўндан бери унга бундай эркалаб муомала қилмаган эди. Бир лаҳза унинг кўзларида меҳр шуъласи кўринди. Аммо шунда замзамали оғриқ унинг тишларини янги куч билан пармалагандай бўлди. Заро кир бўлиб кетган узун тирпоқлари билан чеккасига ёпишди, аввалгидан қаттиқроқ нола қилиб, она бўридай увиллай бошлади. О, лаънати! Ўз ватанингда яккамохов бўлиб қолганингдагина Заро сенга керак бўлдимми? У эрига қаҳр билан ўқрайди. Агар кўзлар камон ўқидай ярадор қила олганда, Спантамаъно турган жойидаёқ ҳалок бўлган бўларди.

— Улимнингни берсин! — ғазаб билан вишиллади у ва кулбадан ҳовлига отилиб чиқди.

Спантамаъно бошини эгиб, кафтлари билан кўзларини бекитганча остонада туриб қолди. Заронинг сўзлари унда кечадан бери давом этаётган қарахтликни тарқатиб юборди. Унинг ақли ёришди. Чуқур хўрсинди-да, алам билан жилмайиб, лоқайд қўл силтади. Аҳмоқ! Сенга Заро нима керак? Нима керак сенга Дейокаю манави қаланғи-қасанғи қароқчилар тўдаси? Сенинг дўстларинг бу ерда эмас.

Қоплон эски курсига ўтирди ва фикрга толди. У ҳалокатли мағлубиятга учраганини тушуномқда эди. Лекин ҳали ҳаммаси тамом бўлганича йўқ! Сен тормор бўлдинг, Спантамаъно, аммо ёлғиз эмассан, Қоплон. Шайтон урсин қўрқоқ қаланғи-қасанғиларини! Ерниг бағри кенг. Марғиёна, Гандхара, Эрон, Ассирия, Бобил, Миср, Финикия шаҳарлари, Кичик Осиё... Бу мамлакатларнинг барисини Искандар эзмоқда. Устимга гадо кийимини кийиб, бошимга тупроқ сочман-да, Шарқ йўллари бўйлаб кетаман. Сўз айтиб одамлар қалбига ўт соламан. Тонготарда шаҳарлар дарвозасини тақиллатаман. Майдонларда жар соламан. Овозим юлдузли кечалар сукунатида ухлаб ётганларни уйғотиб юборади. Майли, юракларни безовта бўлсин. Майли, кўзларида ғазаб ўти чақнасин. Майли, қўллари шамширларга чўзилсин!

Спантамаъно кўзларини юмди, қалб кўзи олдида буюк, меҳрибон она-ер чўзилиб ётарди. У бепоён текисликлар узра юксалиб турган юзлаб шаҳарларни кўрди. Қуёш нурига чўмган, одамлар билан тўла сершовқин кўчалар. Деҳқон дағал қўллари билан иссиқ тупроқни эзиб кўраётган, шудгор қилинган даладар. Бешик устида эгилиб турган, пешонасига шажара нишонаси қўйилган озғин оналар. Қумлоқда эмаклаб юрган оёқяланг болалар. Ҳовуз бўйидаги сершоҳ чинорлар соясида кунни қисқартириб ўтирган кексалар. Тепкилаб узум эзаётган бугдойранг ёш йигитлар. Қадди-басти келишган йўловчига ўғринча кўз ташлайдиган хушчақчақ қизлар. Спантамаъно яна кўп нарсаларни — бўяб-бежалмаган дунёни қандай бўлса шу ҳолича кўрди ва бахт туйғусидан юрагининг аллақасери ширин жизиллаб кетди. Она-ер. Ҳаёт. Одамлар. Буларнинг олдида қандайдир жирканч Искандар ким бўлибди.

«Бобилликларнинг Гилгамиш деган қаҳрамони

бўлган, — ўйлади Спантамаъно, — Паллантнинг гапига қараганда юнонларда Геракл деган биров улуғланади. Бизда Рустам баҳодир ҳақида гапиришади. Бир замонлар улар ҳам ер юзидаги ҳамма одамлардай тирик одамлар бўлган. Лекин улар оламдан ўтгач, халқ уларни афсонавий қаҳрамонларга ўхшатиб, ривоятлар тўқиган. Бу, албатта, уларнинг халққа садоқат билан қилган хизматлари учун. Авлодлар уларнинг номини ҳеч қачон унутмайди. Мени-чи? Мени ҳам эсга олишармикан? Агар эсга олишса, қандай эслашади? Улар мен ҳақимда ҳам оғзидан ўт сочувчи аждарнинг жонини олган девқомат одам дея ҳикоя қила бошлашар ёки минг йил, икки-уч минг йилдан кейин бирор қадрдон дўст чиқиб, узоқ асрларнинг сирли қатламлари орқали фикран назар ташлар ва мени қандай бўлсам, шу ҳолда кўрар ҳамда менинг тўғримда замондошларига ҳамма қатори севган ва хижронда ўртанган, изтиробга тушган ва қувонган, гўзал қизлардан бўса олган, гўшт еб, мусаллас ичган бир одам сифатида ҳикоя қилиб берар...»

Сиевуш авлоди бош чайқади ва кулиб юборди.

Ҳали Тигран, Дейока ва уч тоғлиқ нима қилиш кераклиги ҳақида бир қарорга келмаган эдилар. Спантамаънони ўлдириш керакми? Ороба шундай буюрган. Лекин буларнинг виждони бундай демаётган эди. Спантамаънонинг ўлими учун улардан қасос олинишини, ким қасос олишини худо билади-ю, лекин бу қасос даҳшатли бўлишини англаб туришарди.

Ниҳоят «Сирдон авлоди» бир қарорга келди. У ўтовдан бошнини чиқарди-да, шу ердан ўтиб бораётган аёлга пичирлаб икки оғиз сўз айтди. У Зарони чақириб келди.

— Утир!

Тигран кигизга ишора қилди. Заро ўтирди. Тигран чакмон енгилари билан соқолини тўсиб, пешонасига тушган сочинини юқорига суриб қўйди. Манглайидаги чуқур тиртиқ очилиб қолди.

— Таниялсанми?

— Тигран! — Заронинг ранги оқариб, ўзини орқага ташлади. Ҳа, у отасининг содиқ хизматкорини — совуқ ва шафқатсиз одамни таниган эди. Шу билан бирга Заро хурсанд бўлди. Тигран бекорга келмаган, энди ҳаммаси бошқача бўлади.

— Тўғри топдинг: бу — менман, — Тигран кулимсиради. — Мени отанг юборди. — У ўйланиб қолди. — Қулоқ сол! Менга Спантамаънони ўлдириш буюрилган. Лекин... — Тигран чайналди; у қўрқаётганини, кўп йиллик умрида биринчи марта одам ўлдиришдан қўрқаётганини ҳатто ўзи олдида тан олишни ҳам истамас эди, — лекин... у сенинг эринг, шунинг учун мен... яхшиси, ўзинг ёнига бор, айтгинки, Искандарга ўз ихтиёри билан таслим бўлсин. Акс ҳолда... уни тутиб, зўрлик билан Марокандга олиб борувшимизга тўғри келади.

Иккаласи бир-бирига тикилиб қолди, чунки Қоплонни тирик қўлга олиш мумкин эмаслигини билишарди.

— Яхши, — Заро қуруқшаб, ёрилиб кетган лабларини ялади. Унинг тиш оғриғи (балки кучли ҳаяжондандир) бирдан тўхтади-қолди. — Мен... бора қолай бўлмаса.

У Спантамаъно хаёл суриб ўтирган кулбага қараб кетди. Бир лаҳза иккиланиб турди. Лекин сўнгра шу одам туфайли не кунларни бошдан кечирганини эслади-да, тишларини ғижирлатиб, шиддат билан кулбага кирди. Спантамаъно шу қадар хаёлга берилиб кетган эдики, хотинининг кириб келганини ҳам сезмади. Хотин қуруққина мурожаат қилди:

— Спанта!

Қоплон кўзини очди ва ҳайрон бўлиб хотинига тикилиб қолди. Ҳозиргина хаёллари парвоз қилиб юрган бепоён зангори кенгликлардан бирдан мана шу кулбага ва манави аҳмоқ, жанжалкаш, нодон хотини ёнига тушиши шундай кескин ва тасодифан бўлдики, Спантамаъно хоҳолаб кулиб юборди.

— Хўш, нима дейсан?

— Ўз хоҳишинг билан Искандарга таслим бўл.

Заронинг тўтидек қатъият билан бир неча ойдан бери такрорлаб келаётган бу сўзлари сўғднинг ғазабини кўзгатиб юборди. У ғазабдан титраб кетди. Хотинини калтакламоқчи бўлиб хезланди. Аммо ўзини босди. У Баронинг: «Бўш келма, жигарим», деган сўзларини эслади-да, қошларини қаттиқ чимириб, деди:

— Йўқол! — Сўнгра қўшиб қўйди: — Ифлос!

Бир-бирига мутлақо ўхшамаган икки кишини боғлаб турган, кўзга зўрға ташланадиган нимжон ришта қайта уланмайдиган бўлиб узилиб кетди. Заро худди гирват учуриб кетгандай зумда ғойиб бўлди.

Эҳ Спантамаъно! Нима учун Дейокага ишондинг? Ахир у сени илгари ҳам алдамаганмиди? Улим! Бу тошлоқ, лекин бари бир гўзал ерлардан Паллант, Рахмир, Варахран, Баро ва Алингар навбатма-навбат ўтиб кетди. Сенинг ҳам навбатинг келди, Сиёвуш авлоди.

Тигран билан паҳлавон гавдали тоғлиқ уч йигит кулбанг томон келмоқда. Эгри-бугри саксовул шохларидан ясалган ғарибона эшик сени қутқариб қолармиди? Эшик қарсиллаб йиқилиб тушганини ҳамма эшитди. Дейока ҳам эшитди. Заро ҳам эшитди. Ҳамма энди нима бўлишини кутарди... Қотилликка гувоҳ бўлаётганини ҳамма тушунар, лекин ҳамма жим эди. Искандардан қўрқишади. Улавер, Сиёвуш авлодининг сўнгги вакили!

Кулбада ола-гасир шовқин кўтарилди. Спантамаънонинг пишқириши тоғликларнинг момақалдироқдай хириллаши ва Тиграннинг чиябўридай увиллаши билан қўшилиб, аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Сўнгра Қоплоннинг янгроқ овози эшитилди:

— Заро!

Эҳтимол бу қоли олишувда эс-ҳушини йўқотган Қоплонга дафъатан Оробанинг қизи ҳаётида яккаю ягона яқин дўсти бўлиб туюлгандир. Қим биледи? У «Заро» деб қичқирди, вассалом. Бу нидодан ҳамманинг томиридаги қон музлаб кетди. Заро гўё қудратли сеҳргар сеҳрлаб қўйгандай қимирламай ўтирарди. Букилиб кетаётган оёқларини судраб тўсатдан кулба эшигида тоғлиқ йигит кўринди. У чавақланган қорнини икки қўли билан ушлаб олганди. Ичак-човоқларни осилиб қолган эди. Тоғлиқ уч қадам юрди-да, гуппа қулади. Ичкаридаги шовқин яна ҳам кучайди.

— Заро!!— Яна кичқирди Спантамаъно. Аёллар бу полани эшитмаслик учун қишлоқдан чиқиб кетишди. Аммо Заро қимирламади. У ўзини алғов-далғов туш кўраётгандай ҳис қилар, қочмоқчи бўлар, лекин қимирлай олмас, оёқлари бўйсунмас, титроқ бўғиб қўйган томоғида фарёд қотиб қолган эди. Кулба эшигида иккинчи тоғлиқ кўринди. Қонга бўялган бошини ушлаганча бир ёнга чайқалиб кетди ва девор тагига ўтириб, йиғлаб юборди.

— Заро!!!— Ичкаридан Спантамаънонинг сўнгги ноласи эшитилди. Қичқириқ «арра-а-а-ах!» деган кучли хириллашга айланди. Учинчи тоғлиқ кулбадан отилиб чиқди-да, кўзлари ола-кула бўлиб, дарвоза

томон югуриб кетди. Сўнгра ҳаммаёғи кесилган, кийимлари тилка-пора қилиб юборилган Тигран чайқала-чайқала чиқиб келди. У Спантамаънонинг қоплон терисидан тикилган чакмонига ўралган юмалоқ бир нарсани қўлтиғига қисиб олган эди. Тугундан Тиграннинг сонига қон оқиб турарди.

Заро қимир этмасди. Дейока журъатсизлик билан «Сирдон авлоди»га яқинлашди ва шивирлади:

— Олдинги... қўйнидаги нарсани?

Тигран қушхонада чарчаган қассобдай оғир хўрсинди ва тери ҳамённи массагет оёғи остига ташлади. Дейока чаққон эгилдида, уни титроқ қўлига олди. Юраги орқасига тортиб, музлаб кетди. Ҳамён жуда енгил эди. У чаққонлик билан боғичини ечиб, ичига қўлини тиқди-ю... бир нимани олди — олмосми? Йўқ, бу олмоснинг укаси, тўғри, унчалик қимматбаҳо ва чиройли эмас — кичкина кўмир парчаси эди. Қоплонга Баро Сугдиёнадан келтирган ўша кўмир парчаси. Бу Спантамаънодан қолган якка-ягона бойлик эди.

* * *

Мароканд чорраҳаларида гўсногора гумбур-гумбури, карнайлар ҳайқириғи, найлар садоси янгради. Македонлар Спантамаъно устидан қозонилган галабани байрам қилишмоқда эди. Аммо Сугдиёна сукут сақларди.

Фалангачилар ва гетайралар, камончи ва найздорлар қўл ушлашиб муқаддас гулхан атрофида рақсга тушишар, хириллаб қолган томоқларидан Аполлон шаънига куйланган ҳамду санолар кўкка ўрлар эди. Аммо Сугдиёна сукут сақларди.

Ороба саройида ўнлаб македон ва юнон лашкарбошилари, форс, бақтрий ва сугд амалдорлар қирмизи Осиё гиламлари устида ёнбошлаб, қимматбаҳо мусалласлардан шмириб, мева-чева, юмшоқ каклик гўштларидан тамадди қилишар ва тангри Аммон ўғлини мақтаб, кўкка кўтаришар эди. Аммо ўз ўғлидан жудо бўлган Сугдиёна гусса билан сукут сақларди.

Тўсатдан мис бонг янграб кетди. Ҳамма қадаҳини ерга қўйиб, ўрнидан турди. Эғнида узун шарқона кийим, бошига катта-катта қўй шоҳлари билан безатилган тож кийиб, атрофи хос соқчилар билан ўраб

олинган Искандар пайдо бўлди. Унлаб одамлар ба-
раварига ер ўпди. Бир оғиздан айтилган қичқириқ
қаср гумбазларини ларзага келтирди.

— Искандарга шон-шарафлар!

Искандар тантанали қадам қўйиб, Ассирия маъ-
будаси Астартанинг бронза меҳробига яқинлашди ва
мусаллас, анор меваси билан қурбонлик бажо кел-
тирди. Кумуш қўнғироқчалар садоси эшитилди. Қиз-
ларнинг оҳиста ва майини қўшиги янгради. Искандар
тахтга ўтирди, яна мис боғ янграб кетди. Хона эши-
ги катта очилди — ялтироқ хитон кийган, гўзал ва
муаттар Заро — Ороба қизин кириб келди. Янги те-
рилган ранг-баранг гуллардан гултож кийган хотин-
нинг муаттар сувда ювилган сочлари ялтираб турар-
ди. Белида олтин камар, қўлларида биллагузуклар
порларди. Заро тез-тез қадам ташлар, қордай оппоқ
сорийсининг учи ва зангори ёпинғичнинг шаффоф
қат-қат этаклари орқасида ҳилпираб борарди. Заро
денгиз тўлқинлари ва кўпиклардан туғилаётган маъ-
буда Афродитага ўхшаб кетганди.

Унинг қўлида устига каштали рўмол ёпилган ка-
та олтин баркаш бор эди. Заронинг орқасидан шо-
шиб-пишиб Оробанинг хизматкори Тигран, массагет
Дейока ва унинг офтобда қорайган, қовоқлари солиқ
қабилadoшлари тўдаси келишарди. «Эҳ, нодон, — ўй-
лади Ороба куёви ҳақида. — Нима истадинг? Нимага
интилдинг? Юз йил кайфингни суриб яшашинг мум-
кин эди. Ношукур. Ўзинга-ўзинг чуқур қазидинг. Бир
ойдан кейин Спантамаъно номини ҳеч ким эсламай-
ди ҳам...»

Искандар қўлини кўтарди. Қўшиқ тинди. Заро
тахтга яқин келди ва унинг қаршисида бир оёғи би-
лан чўккалади. Тигран, Дейока ва бошқа массагет-
лар тиз чўкишди. Искандар олдинга энгашиб, олтин
баркаш устига ёпилган рўмолнинг бир учини кўтарди
ва жилмайди. Унинг жилмайиши «тангри ўгли» ша-
рафига ярашмайдиган, очиқ-ойдин қувонч ва беорлик
табассуми эдики, бундан атрофга оғир сукунат чўкди.

Искандар бу сукунат замиридаги хатарни илғаб
олди ва нигоҳини кўтарди. Қасрдан совуқ изғирин
елиб ўтгандай, бир лаҳза бурун қувноқ шовқин-су-
ронлардан энг катта машъал бетиним липиллаб тур-
ган жойдаги ҳамма нарса бирдан хираланиб, қора-
йиб, қотиб қолгандай бўлди. Қойнос чимирилди. Кра-
тер афтини бужмайтирди. Аминта қошларини керди,

Мелеагр тишларини қаттиқ қисди, Гестестнон лаби-
ни тишлади, Фарнуҳ тош бўлиб қолди. Тўғри, Спан-
тамаъно уларга душман. Аммо душманини очиқ жанг-
да ўлдириш керак. Искандарнинг табассуми уларнинг
иззат-нафсига тегиб кетди. Улар бир дақиқа олдин
ҳайвондек ўкирганлари учун ҳозир уятдан ер ёрил-
са — остига кириб кетгудай бўлиб туришарди.

Аммо ҳаммасидан ҳам уёқдаги — деразадан парн-
даги, шаҳар девори ташқарисидаги, Олтин Дарё во-
дийсидаги сукунат юз карра хавфлироқ эди. Буёқ су-
кунат... чорраҳалардаги олқишлар ҳам, Оробанинг
ёқимли мадҳиялари ҳам бу сукунат қаршисида паш-
шанинг ожиз ёпинғиллашига ўхшаб қолди. Очиқ де-
раза орқали ичкарига сон-саноксиз ёрқин юлдузлар
олами мўралаб турар ва бу ҳол вужудига совуқ югур-
ган Искандарга аллақачон яшаган, ҳозир яшаётган
ва ҳали оламга келмаган ўнлаб, юзлаб, минглаб
Спантамаънолар, юз минглаб Сиёвуш авлодлари лар-
нат ўқиб, қасоскор нигоҳи-ла тикилиб тургандай бў-
либ туюлди. Оқариб кетган Тигран қунишиб қолди.
Ўз аблаҳликлари яқсон қилган массагетлар букчай-
дилар, Искандар эса ҳушини йиғиб олди.

Нима қилиш керак? Зарога уйланишимиз? Сугди-
ёна бунинг учун ҳеч қачон уни кечирмайди. Доронинг
ўлими учун Бессни жазолагандай, уни ҳам жазолаш
керакми? Унда Ороба исён кўтарарди. Исён кўтарма-
ган ҳолда ҳам, кейин унга суяниб бўлмайди. У эса
Искандарга жуда-жуда зарур. Нима қилса экан? Ни-
гоҳи Дракилга тушиб қолди. Марафонлик ҳирсли қо-
ра кўзларини Зародан узолмас эди. Унинг орқасида
юзини сепкил босган Лаэрт ҳам тикилиб турарди.
Берди-ю?... Искандар хўрсинди, ўзини орқага ташла-
ди ва қўлини кўтарди. Ҳамма индамай подшога қа-
ради.

— Биродарлар! — Искандар безовта нигоҳ билан
ҳаммага қараб чиқди. — Спитамен ўлдирилди. Бу
одам Сугдиёнанинг қўрқмас ва баҳодир йигитлари-
дан бири эди. Аммо у бизга қарши қурол кўтаргани
учун жазосини олди. Унинг қанча зиён келтиргани
ўзингизга маълум. Бироқ биз икки-чикирлардан ба-
ланд бўлишимиз керак. Биз Спитаменга ўлимидан
кейин Сиёвуш авлодига муносиб ҳурмат кўрсатамиз.
Птолемайос Лаг! Артабоз! Қолдоннинг бошини Би-
ҳарга олиб боринглар ва уни ота-боболари кўмилган
тепаликка дафн этинглар.

Птолемайос Лаг эҳтиром-ла Заронинг қўлидаги идишни олдида, чиқиб кетди.

— Ҳоким Ороба жанобларининг қизи,— деб давом этди Филипп ўғли,— македонларга кўрсатилган яхшилиқнинг сабабчиси бўлганлиги учун уни тақдир-ламаслик шоҳлар шоҳига номуносиб иш бўлур эди.

Ўз кўксидаги оғир тилла занжирни ечиб, Заронинг бўйнига илди-да, марафонликни чақирди:

— Дракил!

Марафонлик ўзининг нима учун чақирилганини тушунолмаётган питирлаб қолди, сўнгра мушукдай тахт томон югурди.

— Ҳаммаларингиз, биродарлар, қўшинимизнинг бош таъминотчисини, бир неча бор ҳукмдорингизнинг муқаддас бошидан хавф-хатарни аритган жасур ва садоқатли одамни биласизлар. Шу одам ҳоким Ороба жанобларининг куёви бўлишга муносибми?

Македонлар ҳукмдорнинг ниятини тушунди. Дракил — қабиҳ одам. Зарони унга олиб бериш — хотинни қўпол аравакашларга эрмакка бериш деган гап. Демак, Искандар унинг қилган ишидан рози эмас. Македонлар энгил тин олиб, бир овоздан қичқиришди.

— Муносиб!

— Заро, Ороба қизи,— мурожаат қилди Искандар қимир этмай ўтирган аёлга,— элладаликлар ҳурмат қиладиган қаҳрамон Дракилга хотин бўлишга розимисан?

«Қаҳрамон» сўзи тилга олинганда Мелеагр муштини тугди. Фарнуҳ Зарога ҳукмдорнинг сўзларини таржима қилиб берди. У бу сўзларни тушида эшитаётгандай эди. Қоплоннинг ўлиmidан кейин ўтган кунлар ичида у ниманидир унутгану ҳеч эслай олмаётгандай бўлиб юрганди. Уни уйга қайтиб келгани қувонтирган, қимматбаҳо кийим-кечакларнинг шитирлаши ҳушини олган, олтин шамдонларнинг шуъласи ҳаяжонга солган, кумуш идишлар жаранги севинтирган, хуллас тез-тез куладиган бўлиб қолган эди. Аммо бирдан Заро ўзгариб кетди — атрофидаги ҳамма нарса аралаш-қуралаш, хира ва мавҳум бўлиб қолди. Ҳозир ҳам унда шу ҳол рўй бермоқда эди. Фақат Фарнуҳ: «Розимисан?» деб қайтариб сўрагандагина, Ороба қизи нимага рози бўлиши кераклигига ақли етмаса ҳам: «Ҳа», деб жавоб берди.

— Сугдиёна ҳокими, Ороба!— қаттиқроқ сўзлади

Искандар.— Сен қизингни юнон Дракилга беришга розимисан?

— Ҳа!— қатъий жавоб берди амалга учган Ороба. Дракил унинг учун катта одам, Искандарнинг дўсти эди. Бообрў юнон билан қариндош бўлиш катта бахт. Бундан ташқари, у Зарода аллақандай ўзгариш бўлаётганини кўриб турар, яхшиси харидор чиқиб турганда қайтармаслик керак, акс ҳолда кейин бировга бермоқчи бўласан-у, лекин оладиган одам топилмайди, деб ўйларди.

— Қучмайсанми хотинингни, Дракил, Шарқ ода-тича ҳамманинг олдида бўса олмайсанми!— буюрди Искандар.

Бахтдан эс-ҳушини йўқотган Дракил (у ахир, ҳокимнинг куёви бўлди-я) семиз қўллари билан Зарони қучоқлаб олди ва ҳовлиқиб ўнди. «Чўлп» этган ўпич бутун хонага эшитилди.

Искандар асосини иргатди. Созандалар гўсногорани яна гумбурлатиб чалиб юборишди. Тўй зиёфати бошланди.

САКСОН ИИЛ УТГАЧ...

Кетсам мартабаси ошарми? Қайда?
Мен келдим дунё кўрди-ми фойда?
Ҳеч ним тушунтириб бера олмади:
Келишим-кетишим сабаби қайда.

Умар Хайём, «Руссийлар»

Орадан саксон йил ўтди. Шу давр ичида Вахшнинг қанча суви Вурукарт кўлига оқиб, ер юзида қанча воқеалар юз берди.

Спантамаъно ўлдирилган йилдан кейинноқ македонлар коҳин Вахшунварта бекниб ётган Шоши-Михра қоясини қамал қилишди. Эҳтиёткор бақтрийни на қалин қор, на тубсиз жарликлар сақлаб қола олди. Қоронги тун зулматида уч юз македон музлаган қияликлардан темир қозиқ ва каноп арқонлар ёрдамида чўққига чиқди ва бир зарба билан Вахшунварта аскарларини тор-мор қилди. Вахшунварта ўзини ғолиблар паноҳига топширди, гўзал қизи Рахшона эса Искандарга хотин бўлди. Шундан кейин Хорнен ҳам тоғдаги манзилгоҳини ўз ихтиёри билан топширди. Сугдиёна юриши ана шундай яқунланди.

Езда Исқандар Ҳиндистонга йўл олди ва орадан бир йил ўтгач, Гидасп дарёси бўйида подшо Порни ер билан яқсон қилди. У Гауг дарёсигача боришни истар, аммо бу вақтда македонларнинг қўпи қирилиб кетганди. Бу вақтда тирик қолганларининг ҳам ҳафсаласи пир бўлган, тоғ ва саҳролардаги тишимсиз юришлар натижасида отларнинг туёқлари ейилиб кетганди. Сон-саноксиз жангларда қурооллар ҳам ўтмасланиб қолганди. Македон ва юнон хитонлари тўзиб битди. Шарқда қўлга киритилган Осиё кийимлари қалин ўрмон йўлларида дарахтларга илиниб титилиб кетди. Даҳшатли тропик ёмғир тиним билмай етмиш кун ёғди. Кучли бўрон чодирларни юлқиб олиб, учириб кетар, манзилгоҳлар яқинидаги баҳайбат дарахтларни қулатар эди. Одамлар иситмага йўлиқиб, титраб-қақшарди. Жангчилар қиличларини шақирлатиб, подшони хавотирга солишарди. Исқандар орқага қайтишга қарор қилди. Бу мислсиз юришнинг бошланганига ўн йил бўлганда македонлар Бобил остонасига етиб келишди. Исқандар шу ерда, ўттиз уч ёшида, дунёнинг юздан бир қисмини ҳам босиб олишга улгурмай оламдан ўтди. Осиёни босиб олиш бир қилич уриб қисмат тугунини узишдай осон эмас экан.

У асос солган буюк давлат Исқандарнинг вафотидан кейин зилзила натижасида қулаб тушган минорадай парча-парча бўлиб кетди. Бақтрия билан Сугдиёна македонлар қўлидан кетди. Дах Аршак — Спантамаънога ёрдам берган дахларнинг авлоди босқинчиларни Парфиядан қувиб чиқарди. Кекса Танаоксар ҳақ эди — битта Спантамаъно ўрнига юз минглаб Спантамаънолар дунёга келди. Мана шулар ўз мамлакатларининг эгалари бўлиб олдилар.

Сугдиёна тупроғини оёқ ости қилганларнинг ҳаммаси бирин-кетин зулмат ўлкаси Аидга равона бўлди. Вахшунвартанинг қизи — гўзал Рахшона ўз юртидан узоқда — Пеллада оламдан ўтди. Исқандарнинг ўлимидан кейин мамлакатда биринчи одам бўлиб қолган Фердикка вазифасидан четлатган Ороба ҳам ўлди. Исқандарнинг Птолемайос Лаг, Аминта, Кратер, Мелеагр каби Қоплонни таъқиб қилган ёки Қоплон таъқиб этиб қийнаган сафдошлари тутундай изсиз йўқолдилар.

Спантамаънони тирик кўрганлардан биргина одам ҳамон тирик эди. Бу — Заро. У беқийс чиройи билан ажралиб турса ҳам, Дракил у билан узоқ даврон сур-

мади. У тез-тез англаб бўлмас ҳолатга тушар, газабли ва қонхўр бўлиб кетарди. Қўшинлар Сугдиёнада тураркан, Дракил ҳаммасига чидашга мажбур бўлди. Аммо македонлар Ҳиндистонга юриш бошлаган заҳоти айёр мегарлик ўз хотинини сепкил юзли Лаэртга пуллади. Учарлиги туфайли бойиб кетган Лаэрт юртига қайтиб келгач, Танагрни ташлаб, Сицилияга, юнон колонистлари ёнига кўчиб кетди. Бу ерда Катан шаҳрида дўкон очди. Уни карфагенлик ва римликлар ўртасидаги биринчи Пуни уруши даврида Сиракузадаги хизматдан қайтиб келаётган ёлланма самнитлар ўлдириб кетишди. Заро ёлғиз қолди. Аста-секин камбағаллашди, қариди.

Бу кампирни бутун Катан аҳли танирди. Унинг ёши тўқсон саккизда эди чоғи. Юзлари сўлғин, қирра бурун, лаблари юпқа бу гадо ҳовлилар атрофида тошбақадай имиллаб, узун серажин бўйинини чўзиб, гамгин овоз билан бир бурда нон сўраб нола қиларди. Аммо ҳамма ердан қувиб ҳайдашар, калтаклашарди. Чунки у хотин оснелик эди. Болалар унинг бошига чирик мева-чеваши отарди. Итлар почасидан олар, бусиз ҳам титилиб кетган катак мурсагини тишлаб йиртишарди. Гадо хотин калтакларга итоаткорлик билан чидар, ҳақоратларга тишеиз оғзини очиб хушомадкоруна жилмаярди, чунки у оч эди. Ҳеч ким ҳеч нарса бермаганда, у аҳлат уюмларини титкилар ва чирий бошлаган қарам яироқларини териб олар ва шулар билан ўзининг ҳеч кимга кераги йўқ ҳаётини сақлаб қоларди. У шаҳар бўйлаб дарбадар кезиб юраркан, ўз она тилини мутлақо унутиб, юнон тилида Эврипиднинг қуйидаги шеърини бот-бот такрорларди.

*Шунча даҳшатлидир ер ости... Подондир асти
Кимки ташна ўлимга, Яшаш яхши гамда бўлса ҳам,
Шухрат чўққисига чиқиб ўлгандан кўра.*

Заро ожиз, чалажон чувалчанг каби бегона Сицилия шаҳарининг тошлоқ кўчаларида судралар, гамаламларга сассиз чидарди. Аммо баъзан, шарқ шамолли эсган пайтларда яна унда галати ўзгариш юз берарди. Кампир бандаргоҳга шошилар, пишқириб тўлғанаётган денгиз бўйига ўтирар ва кунчиқар томонга узоқ-узоқ тикиларди. Тўлқинлар гоҳ орқага чекинар, гоҳ шижоат билан қиргоққа урилар, ҳўл

қирғоқ қамал қилинган қалъа девори каби титрар ва зирилларди.

Соҳилда юксалиб турган қоялар узра қуюқ булутлар сузганда тўлғонаётган денгиз шовқини аро узоқ-узоқдан ғамгин ва чўзиқ овоз эшитилгандай бўларди:

— Заро-о-о!

Дарбадар кампирнинг кўзлари ялтирай бошларди. У шунда ирғиб ўрнидан туриб кетарди-ю, ҳассасини силкиганча жанубнинг ғазабкор кўёши, учар қумлар, кўчма гулханлар атрофида тушиладиган муқаддас рақслар ҳақидаги ҳикоясини бошларди. Шунда бу ожиз тиланчининг овози ўз ватанида яшайдиган қоплонларнинг ириллашига ўхшаб кетарди. У мислсиз юришлар, ҳужум ва пистирмалар ҳақида ҳикоя қиларди. Шарқ подшоларининг номларини меҳр билан тилга оларди. «Мен бир буюк одамнинг хотини эдим», деб таъкидларди. Аммо бу озиб-тўзиб кетган, ақлдан озган кампирнинг гапига ким ҳам ишонарди?

ҚАҲРАМОНЛИК ДОСТОНИ

1950 йил. Мен тўртинчи синфда ўқирдим. Ушанда биринчи марта тарих дарси кирган. Узоқ ўтмиш ҳақида, одамларнинг ёрда яшаганлиги, ибтидоий тузум ҳақида, кейин қадимги Миср, Афина, Рим ҳақида, уларнинг маданияти, дини, худолари ҳақида сабоқ беришган. Жуғрофия, табиат, риёзиёт, кимё, фалакиёт ва бошқа фанлар ўтилганда ҳам нуқул рус ва Оврупо олимларининг кашфиётлари ҳақида гапириларди. Улуғ саркардалар, қаҳрамонлар ҳақида дарс ўтилганда ҳам рус ва Оврупо саркардалари тилга олинарди. Машҳур шаҳарлар ҳам Русия ва Овруподагина бордай эди. Илм-фан ҳам, маданият ҳам, меъморчилик, деҳқончилик ҳам дунёга гўё Русия билан Овруподан тарқалган.

Муаллим: «Ўқтабир инқилобидан аввал ўз ёзувимиз йўқ эди. Қул эдик, рус халқи бизни озод қилди. Маданият олиб келди»,— дерди. Бу гапларга ишонгим келмас, лекин ўқитувчига фикримни айтолмасдим. Унинг гапига қараганда, Инқилобгача бизда ҳеч нарса бўлмаган. Шу гапларни эшитганда кўз олдимга юксак бир девор келарди. Бу девор Ўқтабир инқилоби. Деворнинг у ёғи бўм-бўш, қоп-қоронғи ўтмиш. Бу ёғи чароғон озод замон. Фан, маданият, ёзув гуллаган, ақилли, билимдон одамлар тўла бахтиёр ҳаёт. Наҳот. Наҳот Русияда, Оврупода ёзув, маданият бўлгану бизда ҳеч нарса бўлмаган. Форобий, Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Яссавий, Навоий ҳақида эшитгандим. Ёзув бўлмаса, булар қандай ижод қилган? Нима учун булар ҳақида дарсликда ёзилмаган? Муаллим буларни билмасмикан, дердим.

Кейинроқ билсам, муаллим ўз олимларимиз ҳақида билади. Лекин мактаб дастуридан чиқишга ҳақи йўқ экан. Дастур эса Москвада тузилган ва тасдиқланган. У ёқда ўқув дастури тузганларнинг эса ўз мақсади бор. «Тенглар ичида тенг» деб қонунларда ёзилса ҳам биз мустамлака эдик.

Юқори синфларда ўқиб юрганимда тарихга қи-

зиқа бошладим. Рост дарсликдаги гапларга аччиқ-ма-аччиқ ватанимиз, халқимиз ўтмиши ҳақида ҳақиқатни билишга киришдим. Тарих ҳақида топиш имкони бўлган китобларни ўқир, ўз ўтмишимиз ҳақида қизиқ гаплар излардим.

Киев Руси, Новгород, Суздал кенесликлари, Англия, Франция, Греция, Италия, Қадимги Миср тарихи, маданияти ҳақида тасаввурим анча бойиди. Уларни мактабда етарли ўқитишган. Лекин Америка, Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва араб мамлакатлари тарихини ўқитишмаган. Бу ўтакетган ноҳақлик эканини кимга айтардинг...

Уша мамлакатлар, халқлар, уларнинг тарихи, маданияти, шаҳарлари, подшолари, саркардалари, олимларига ҳавасим келарди. Улар ҳақида китоблар кўп. Ўз тарихимиз, маданиятимиз ҳақида ўйлаганда, ичимни бир ўқинч алами ўртаб юборарди. Шундай кайфиятда юрган кунларимнинг бирида қўлимга Явдот Илёсовнинг «Сўғдиёна» китоби тушиб қолди. Номи қандайдир сирли, дилга яқин, сеҳрли, қадрдон эди.

Кутубхонадан олиб, уйга келиб ўқий бошладим.

Ўқиган сари қизиқиб, кўнглим ғурурга тўлиб борарди. Ўз тарихимиз, қадимий маданиятимиз, қаҳрамонларимиз бор экан-ку. Нега уларни тарих дарслигига киритишмаган? Рус тилини яхши билмаганим, кўп сўзларни тушунмаганим учун афсуслардим. Китобдаги ҳар бир сўзни дилимга жо қилгим, танишларга, жўраларимга айтиб бергим келарди. Уйда русча-ўзбекча лугат ҳам йўқ эди. Кутубхонага бориб шу китобнинг ўзбекчасини сўрадим. Таржима қилинмаган экан.

Ушанда бу китобнинг ўзбек тилида нашр этилишини, халқимиз ўз аждодлари, ўтмишларини ўқиб билишларини жуда-жуда орзу қилган эдим. Ўтмишимиздан узилиб қолганимиз, ғофиллигимиз юрагимни ўртаб юборган эди. Спантамальонинг содда, камтар, ишонувчан, лекин ўз элу юртини севган, уни босқинчилардан озод қилиш учун жонини фидо қилган мардлиги, жасорати ғурур бағишлаб, кўнгилни кўтарса, Оробанинг ғаламислиги, амал-мансаб учун ҳар қандай пасткашликдан қайтмаслиги, ватан, озодлик деган муқаддас туйғу унинг учун аҳамиятсизлиги ориятингни қўзғайди, ҳамиятингни таҳқирлайди.

Қоҳин Ваҳшунварта, унинг соҳибжамол қизи Рахшона, айгоқчи Бахши ва массагетлар йўлбошчисининг ўғли Рахмир сингари мард, маккор, хиёнаткор одамлар ҳозир йўқми? Инсон табиасти, феъл-атвори ҳеч қачон ўзгармас экан.

Искандар ва унинг катта-кичик лашкарбошилари қиёфаси, феъл-атвори қандай маҳорат билан яратилган. Уларнинг хатти-ҳаракати, гани китобхонни ё мафтун қилиб, ё ғашини келтириб, дилига ўрнашадди. Хотирасида узоқ сақланиб қолади. Бефарқ қолдирмайди.

Бу китоб айниқса, бизнинг халқимиз учун жуда қимматли китобдир. Фақат узоқ ўтмиш тарихимизни тирилтиргани, қизиқарли ёзилгани учун эмас, кўксимизни ғурур ва сурурга тўлдиргани учун ҳам, ғофил бўлмасликка, ҳушёрликка чақиргани, кўзимизни очгани учун ҳам мўътабар ва азиздир.

Явдот Илёсов бу ғояларни фақат шу китобда эмас, «Ғазаб сўқмоғи», «Чипор ажал», «Қора бева», «Олтин санам», «Анахита қасоси», «Қисмат сеҳргари», «Сукут минораси» каби барча қисса ва романларида ҳам изчил давом эттирди.

Ўлкамиз тарихи ҳақидаги китобларни ўқиганда кўнглимдан икки хил фикр ўтади. Бири холислиги билан таскин, ғурур берса, бири уйдирмалар билан алам, изтироб қўзғайди.

Тарихга синфий нуқтаи назар ва коммунистик мафкура билан ёндошиш илмда ҳам, бадиий ижодда ҳам сохталик ва уйдирмани юзага келтирди.

Тарихдаги воқеалар синфий нуқтаи назардан талқин қилинган кўпгина китоблар бугун ўз қимматини йўқотди. Ҳеч кимга кераги йўқ нарсага айланди. Эҳтимол коммунизм даврининг мафкуравий маҳдудлигини, илмни сиёсатга қурбон қилиш нимага олиб келиши мумкинлигини ўрганиш учун асқотар.

Ўз даврида севиб ўқилган, мукофот ва унвоиларга сазовор бўлган асарларнинг бугунги қисмати ғоят ибратлидир. Ижодкор ақли теран, кўзи ўткир, инсофни унутмаган, виждони уйғоқ одам бўлса ноёб истеъдодини нафс ёки мартаба учун қурбон қилмайди. Нима ўткинчию, нима абадийлигини яхши билади. Абадият учун хизмат қилади.

Явдот Илёсов муҳтожликда яшаган, ёруғлик кўрмаган бўлса ҳам, абадият учун ижод қилган эди.

Унинг асарларида қаҳрамонларнинг ижобий ёки салбийлиги синфий мавқега қараб белгиланмайди. Унинг қаҳрамонлари биринчи навбатда инсон.

Узоқ асрлар қаърида унутилиб, алғов-далғов замонлар қуюнлари чангида кўмилиб кетган тарихимизни мавҳумлик олаmidан қатра-қатра териб, чанг-губордан тозалаб, бизга етук бадий асарлар шаклида туҳфа қилган бетакрор санъаткор Явдот Илёсов олдида қарзимиз катта.

Яқин ўтмишдаги миллий қаҳрамонларимизни босмачи, халқ душмани қилиб қатор китоблар ёзган, элимизни лақиллатиб, чалғитиб, аҳмоқ қилганларга халқ ёзувчиси» унвонлари бериб аъвозладик. Бутун дунё улуг саркарда, доно йўлбошчи, инсонпарвар қонунлар ижодкори санаб, ҳавас билан ардоқлаган Амир Темурни назари паст, қонхўр, разил, ёвуз, яхшилиқни хаёлига ҳам келтирмайдиган бузғунчи ва ҳоказо деб тасвирлаган ёзувчининг китобини ўзбекчага ўша заҳоти таржима қилиб чиқардик. Мукофотлар, унвонлар бердик. Ваҳоланки, иззат нафсимиз бундай китобдан озор чекади, ғуруримиз тақдирланади.

Явдот Илёсовнинг ғурур ва олижаноб мардлик туйғулари уйғотувчи, таскин ва далда берувчи, ватанпарварлик руҳида тарбияловчи китоблари ҳамон ўзбек китобхонлари учун очилмаган қўриқ бўлиб қолмоқда. Ўз ўқувчисини муштоқу интизор бўлиб кутмоқда.

Қачон қарзимизни узамиз? Қачон унинг китобларини ўзбек тилида тўла нашр этамиз? Қачон кўзимиз очилади? Халқимиз, маданиятимиз, миллатимиз учун фойдали ёки зарарли ғояларнинг қачон фарқига борамиз? Қачон ватанимиз бутунлиги, шон-шуҳрати, миллатимиз тақдири учун жонини фидо қилган инсонларни тақдирлашни ўрганамиз?..

У китоблари ўзбек тилида босилиб чиқишини, ўзбек китобхони ўқишини, қаҳрамон аждодлари билан фахрланишини, улардан ўрнак олишини жуда-жуда истарди.

Бир куни нашриётдаги хонамизга Рауф Парфи билан малла сочли, ўрта бўйли одам кириб келди. Рауф:

— Танишинг, Явдот Илёсов. Классик ёзувчи. Тарихий романлар муаллифи,— деди.

Дарҳол «Сугдиёна»ни эсладим. Танишганимдан хурсандлигимни айтдим.

Ўша кунлари тайинли турар жойим йўқ, ўртоқларимнинг уйида ётиб юрардим. Рауф аҳволимни айтган бўлса керак, Явдот ака:

— Юр, бизникига кетдик,— деди.

Иккита бир хонали уйи бор экан. Тўртинчи қаватдаги бир хонали уйда хотини билан тураркан, Иккинчи қаватдагисини менга очиб берди.

— Ҳеч нарсани ўйлама. Шу хона сеники. Шерингни ёз. Яшайвер,— деди.

Бир куни гаплашиб ўтирганда:

— «Сугдиёна»ни таржима қилмайсанми?— деб қолди.

Таржима қилинмаганми? Ўқиганимга қанча йил бўлди. Мен уни таржима қилинган деб ўйлардим. Шу чоққача халқимиз баҳра олмаганига афсусланиб кетдим.

Таржима қилганимдан кейин Явдот ака ўқиб, жуда хурсанд бўлди. Ўзбек тилини яхши биларди. Қўп шоир, ёзувчиларимиз асарларини рус тилига ўзбекчадан ағдарган эди.

Энди озод бўлдик. Оғир йилларда халқимиз кўксини кўтариш, миллий ғурур кўзини очиш учун истеъдодини бағишлаган ёзувчи қадрига етайлик. Қудратли мафкура машиннаси байналминал тарбия ниқоби остида миллат туйғусини йўқотиш, миллий тилларни ўлдириб, ягона совет халқини вужудга келтириш учун ҳамма имконни ишга солган пайтда у озодлик учун курашни, босқинчилар дўст эмаслигини, ҳеч қачон ҳеч бир халқни бахтиёр қилмаслигини, қирғин ва кулфат келтиришини, мазлум элларни талаш ҳисобига яшашини ўта таъсирчан асарларида ифодалади.

Бой ва қадимий маданиятимиз борлигини, халқимиз истеъдодли, меҳнаткаш, мард ва саховатли, ориятли ва эрксеварлигини, ҳеч қачон бахтсизлик ва зулмга кўникиб кетмаслигини ёрқин сиймолар тимсолида моҳирона ифодалади.

Бутун орзу-умидларини, истеъдодини, ҳаётини тарихимиздан асарлар ёзиш, халқимиз ҳамиятини қўзқотишга бағишлади. Ўз бахтини, шон-шуҳратини шунда кўрган бўлса, миннатдор эл бир кун қадримга етар деб умид қилган бўлса ажаб эмас. Тасоди-

фий ўлим уни олиб кетди. Мамлакатимиз озод бўлган кунларни кўролмади. Аммо у ўз асарлари билан шу кунлар келишига хизмат қилган эди.

«Сўғдиёна» унинг шундай асарларидан биридир. Бу асарни озодлик учун курашган аждодларимиз ҳақидаги ажойиб дoston дейиш мумкин.

Маъруф ЖАЛИЛ.

МУНДАРИЖА

Биринчи китоб

ТАНГРИ АММОН УҒЛИ

Шамол, нон ва умид	7
Гавгамели жанги	20
Доро Кодомоннинг ўлими	47
Тоғ орқали юриш	65
«Шимолга кетамиз!»	76
Ороба қизи Заро	93
Искандарми ёки Бесс?	111

Иккинчи китоб

ДАҲШАТ ВОДИЙСИ

Икки Бошли Қушлар шаҳри	126
«Киресхата! Киресхата!»	149
Мароканд девори ёнида	170
Узун Найзадорлар босқини	196

Учинчи китоб

ҚОПЛОН ОВДА

Қизилқумда	213
Уруш сўқмоғида	234
«Бўш келма, биродар!»	247
Спантаматъоннинг боши	257
Саксон йил ўтгач	277